

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

İslam Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİ CAMİ VE CAMİLERİN ÇOKLU FONKSİYONU

Mehmet ULU

21936003

Danışman

Doç. Dr. Mutlu SAYLIK

Diyarbakır 2024

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı
İslam Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİ CAMİ VE CAMİLERİN
ÇOKLU FONKSİYONU**

Mehmet ULU
21936003

Danışman
Doç. Dr. Mutlu SAYLIK

Diyarbakır 2024

TAAHHÜTNAME
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Râşid Halifeler Dönemi Cami ve Camilerin Çoklu Fonksiyonu” adlı tezin/projenin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin/projemin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

20/09/2024

Mehmet ULU

ÖN SÖZ

İslam tarihinin başlangıcından günümüze kadar, İslam dininin içselleştirilmesinde, yaygınlaşmasında, kalıcılaşmasında ve kurumsallaşmasında cami ve mescitlerin önemli bir katkısı olmuştur. Bu kurumlar hem yapı olarak hem de icra ettikleri fonksiyonları itibariyle İslam medeniyetinin oluşmasında ve gelişmesinde de rol oynamışlardır. Cami ve mescitler, tarihi süreç içinde aynı zamanda milyonlarca insanın eğitilmesine, aynı hedeflerin etrafında birleşip birlik olmalarına vesile olmuştur.

İslam tarihinde dini ve siyasi açıdan Hz. Peygamber Döneminden sonraki en önemli dönem Râşid Halifeler dönemidir diyebiliriz. Bundan dolayı Müslümanlar ilk günden beri bu dönemde yapılan faaliyetler ve gerçekleşen olayları mercek altına almış ve detaylı bir şekilde ele almaya çalışmışlardır. Biz de bu tezimizde Râşid Halifeler Döneminde camiler ile ilgili yapılan faaliyetlere ışık tutmaya çalıştık. Bu süreçte yapılan inşa ve imar çalışmalarıyla birlikte camilerin mimari yapısı ve fonksiyonlarında da bazı değişiklikler meydana gelmiştir.

İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan Râşid Halifeler Döneminde, cami ve mescitlerinin kuruluş süreçleri, icra ettikleri fonksiyonlar ve bu dönemde camilerde yaşanan değişim ile dönüşümü vurgulu bir şekilde ele alan bir çalışmaya ihtiyaç olduğuna inanıyoruz. Yaptığımız araştırmalar ve literatür taramalarının sonucunda Râşid Halifeler Dönemi camileri ile ilgili müstakil bir çalışmaya rastlayamadık. Bundan dolayı Râşid Halifeler dönemi camilerini ele alan müstakil bir araştırmanın alana katkı sunacağına kanaat getirip böyle bir çalışmayı hazırladık.

Çalışmamız giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Girişte araştırmanın amacı, konusu, önemi, metodu ve sınırlandırılması gibi konulara yer verilmiştir. Birinci bölümde Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebvi'nin kısa tarihçeleri ile Râşid Halifeler Döneminde geçirdikleri değişim ve dönüşüm ele alınmıştır. Daha sonra Kûfe, Basra, Medain, Musul, Fustat, İskenderiye, Dimyat, Dimaşk, Humus, Halep, Lazkiye, Amid (Diyarbakır), Meyyâfârkın (Silvan), Nusaybin, Harran, Cizre, Muş, Bitlis, Nişabur, Merv, Rey (Tahran) vb. birçok şehirde, Râşid Halifeler

zamanında yeni inşa edilen camilerin inşa süreçlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise bu camilerin Râşid Halifeler dönemindeki dini, siyasi, askeri, mali, adli, idari, eğitsel, sosyal ve kültürel fonksiyonları, ayrı ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır.

Tez çalışmamızın her aşamasında bize rehberlik yapan ve desteğini esirgemeyen danışmanımız, sayın Doç. Dr. Mutlu SAYLIK hocamıza şükranlarımızı sunarız. Aynı zamanda maddi hataların düzeltilmesinde, az veya çok bize bir şekilde faydası dokunmuş olan herkese minnettarım. Kendilerine ayırdığım zaman ve ilgiden feragat edip çalışabilmem için fedakârlıkta bulunan eşime ve çocuklarıma da ayrıca teşekkür ediyorum.

Mehmet ULU
Diyarbakır 2024

ÖZET

Râşid Halifeler zamanında, genel olarak cami ve mescitler ile ilgili Hz. Peygamber'in sünneti takip edilmiştir fakat ihtiyaç halinde Kur'an ve sünnetin ruhuna aykırı olmayacak şekilde bazı değişiklikler de yapılmıştır. Bu değişiklikler hem mimari hem de işlevsel yönden olmuştur. Bu dönemde Müslümanların ibadetlerini icra etmelerinin yanında aynı zamanda eğitim ve idare merkezi olan Mescid-i Nebevi cemaate yetersiz gelince, genişletilmiş ve ilk defa zeminine çakıl taşları döşenip hasır veya keçe serilmiştir. İçinde Kâbe'nin bulunduğu Mescid-i Haram'ın çevre duvarı da ilk defa Râşid Halifeler zamanında yapılmıştır.

Râşid Halifeler Döneminde var olan camilerin restore edilip genişletilmesinin yanında birçok şehirde yeni camiler de inşa edilmiştir. Mekke ile Medine'den sonra Müslümanların üçüncü ziyaret mekânı olarak kabul edilen Mescid-i Aksâ Râşid Halifeler zamanında inşa edilmiştir. Bu dönemde Kûfe, Basra, Musul ve Fustat gibi yeni kurulan şehirler cami merkezli ve her yönüyle cami odaklı kurulmuştur. Râşid Halifeler döneminde Irak, Filistin, Suriye, Mısır, Cezire, Azarbaycan, İran, Horasan vb. fethedilen yeni bölgelerde, sayıları binlerle ifade edilen cami ve mescitler inşa edilmiştir.

Râşid Halifeler döneminde önceden var olan ve yeni inşa edilen camiler önemli fonksiyonlar icra etmişlerdir. Bu dönemde camiler ibadi, eğitsel, siyasi, idari, mali, adli, sosyal, kültürel vb. birçok alanda işlev görmüştür. Camilerde namazların cemaatle kılınması ile birlikte ders halkaları da oluşturulmuş ve eğitim öğretim faaliyetleri yürütülmüştür. Ayrıca siyasi, askeri, idari, adli ve mali işler camilerde icra edilmiş ve camiler birer hükümet merkezi gibi iş görmüştür. Etrafında kurulan çarşı ve pazarlarla o dönemde yediden yetmişe her Müslümanın uğrak yeri olan camiler, aynı zamanda önemli sosyal ve kültürel fonksiyonlar da icra etmişlerdir.

Anahtar Sözcükler

İslam Tarihi, Râşid Halifeler, Cami, Mescit, Fonksiyon

ABSTRACT

During the time of the Rightly Guided Caliphs, regarding mosques and masjids in general, Hz. The Sunnah of the Prophet was followed, but some changes were made when necessary, so as not to contradict the spirit of the Quran and the Sunnah. These changes were both architectural and functional. During this period, the Masjid al-Nabawi, which was not only the center of education and administration for Muslims to perform their religious duties, was insufficient for the community, but it was expanded and for the first time, pebbles were laid on its floor and mats or felt were laid. The surrounding wall of the Masjid al-Haram, where the Kaaba is located, was built for the first time during the time of the Rashidun Caliphs.

In addition to the restoration and expansion of existing mosques during the Period of the Rashid Caliphs, new mosques were also built in many cities. Masjid al-Aqsa, which is considered the third place of pilgrimage for Muslims after Mecca and Medina, was built during the time of the Rightly Guided Caliphs. During this period, newly founded cities such as Kufa, Basra, Mosul and Fustat were mosque-centered and mosque-oriented in every aspect. During the period of the Rashid Caliphs, Iraq, Palestine, Syria, Egypt, Jazira, Azerbaijan, Iran, Khorasan etc. Thousands of mosques and masjids were built in the new conquered regions.

During the period of the Rightly Guided Caliphs, pre-existing and newly built mosques performed important functions. During this period, mosques were religious, educational, political, administrative, financial, judicial, social, cultural, etc. It has functioned in many areas. Along with performing prayers with the congregation in mosques, lesson circles were also formed and educational activities were carried out. In addition, political, military, administrative, judicial and financial affairs were carried out in mosques and mosques served as government centers. Mosques, which were frequented by every Muslim from seven to seventy at that time, with the bazaars and markets established around them, also performed important social and cultural functions.

Key Words

Islamic History, Rashid Caliphs, Mosque, Masjid, Function

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI VE SINIRLANDIRILMASI.....	1
B. METOD VE KAYNAKLAR.....	5
C. BAZI TEMEL KAVRAMLAR.....	6
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
RAŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE İMAR VE İNŞA EDİLEN CAMİLER.....	9
1.1. Raşid Halifeler Dönemi Camileri İmar ve İnşa Etme Faaliyetlerine Genel Bir Bakış.....	9
1.2. Raşid Halifeler Döneminde İmar Edilen Camiler.....	11
1.2.1. Mescid-i Haram.....	11
1.2.1.1. Hz. Ömer Döneminde (634-644) Mescid-i Haram’da yapılan imar çalışmaları.....	13
1.2.1.2. Hz. Osman Döneminde (644-656) Mescid-i Haram’da yapılan imar çalışmaları.....	15
1.2.2. Mescid-i Nebevi.....	16
1.2.2.1. Hz. Ömer Döneminde Mescid-i Nebevi’de yapılan imar çalışmaları.....	18
1.2.2.2. Hz. Osman Döneminde Mescid-i Nebevi’de yapılan imar çalışmaları.....	22
1.2.3. Kubâ Mescidi.....	25
1.3. Raşid Halifeler Döneminde Yeni İnşa Edilen Cami ve Mescitler.....	26
1.3.1. Orta ve Güney Arabistan Bölgesi.....	26
1.3.2. Filistin Bölgesi.....	27
1.3.2.1. Mescid-i Aksâ.....	27
1.3.2.2. Taberiye ve Kayseriyye Cuma Camileri.....	32

1.3.2.3. Gazze Cuma Camisi ve Nuba Mescidi.....	33
1.3.3. Irak Bölgesi'nde Yapılan Camiler.....	34
1.3.3.1. Kûfe Cuma Camisi ve Mahalle Camileri.....	34
1.3.3.2. Basra Cuma Camisi.....	39
1.3.3.3. Medain Cuma Camisi.....	42
1.3.3.4. Musul Cuma Camisi.....	44
1.3.3.5. Enbar Cuma Camisi.....	45
1.3.3.6. Tikrit Cuma Camisi.....	45
1.3.4. Suriye (Şam) ve çevresi.....	46
1.3.4.1. Dımaşk Cuma Camisi.....	46
1.3.4.2. Humus Cuma Camisi.....	48
1.3.4.3. Halep Cuma Camisi.....	50
1.3.4.4. Lazkiye Cuma Camisi.....	51
1.3.4.5 Cabiye, Dârâyâ ve Rakka Cuma Camileri.....	52
1.3.4.6. Kıbrıs Cuma Camisi.....	53
1.3.4.7. Antakya (Hatay) ve Hama Cuma Camileri.....	54
1.3.5. Mısır Bölgesi.....	55
1.3.5.1 Fustat (Kahire) Amr b. As Camisi.....	55
1.3.5.2. İskenderiye Cuma Camisi ve Diğer Camileri.....	59
1.3.5.3. Becce ve Dimyat Cuma Camileri.....	61
1.3.6. İran Horasan Bölgesi.....	62
1.3.6.1. Rey Cuma Camisi.....	62
1.3.6.2. Merv Cuma Camisi.....	63
1.3.6.3. İştâr Fars ve Tevvec Cuma Camileri.....	64
1.3.6.4. Nişabur ve Hemedan Cuma Camileri.....	65
1.3.6.5. Cündişapur Cuma Camisi.....	67
1.3.6.6. Kazvin Cuma Camisi ve Diğer Camileri.....	67
1.3.7. Cezire Bölgesi ve Çevresi.....	68
1.3.7.1. Amid (Diyarbakır) Cuma Camisi.....	68
1.3.7.2. Meyyâfârkin (Silvan) Cuma Camisi.....	70
1.3.7.3. Harran Ruha (Urfa) ve Rakka Cuma Camileri.....	70
1.3.7.4. Re'sul'ayn ve Ayıntab (Antep) Cuma Camileri.....	72
1.3.7.5. Nusaybin, Cizre ve Dara Cuma Camileri.....	73
1.3.7.6. Muş ve Ahlat (Bitlis) Cuma Camileri.....	74

1.3.8. Azerbaycan ve Ermeniyye Bölgesi.....	76
1.3.8.1. Erdebil, Dvin (Debil), Bakü ve Derbent Cuma Camileri.....	76
1.3.9. Sind ve Hint Bölgesi.....	78
İKİNCİ BÖLÜM.....	79
RAŞİD HALİFELER DÖNEMİ CAMİLERİN FONKSİYONLARI.....	79
2.1. Raşid Halifeler Dönemi Camilerin Dini ve Manevi Fonksiyonu.....	79
2.1.1. Camilerin Dini ve Manevi Önemi.....	79
2.1.2. Camilerin Dini Fonksiyonlarının Olgunlaşması.....	83
2.1.3. Camilerin Dini Fonksiyonlarında Yaşanan Bazı Değişiklikler.....	85
2.1.4. Camilerin Tebliğ Fonksiyonu.....	88
2.1.5. Camilerin Dini Fonksiyonunun Suistimal Edilmeye Çalışılması...89	
2.2. Raşid Halifeler Dönemi Camilerin Siyasi Fonksiyonu.....	90
2.2.1. Seçim ve Bi'at.....	94
2.2.2. Cuma hutbeleri.....	99
2.2.3. Şura Toplantıları.....	105
2.2.4. Mescid-İ Haram ve Haccın Siyasi Fonksiyonu.....	108
2.2.5. Camilerde Siyasi Propaganda, Kavga ve Çatışmalar.....	108
2.3. Raşid Halifeler Dönemi Camilerin Askeri Fonksiyonu.....	116
2.3.1. Camilerin Ordugâh ve Kale Fonksiyonu.....	116
2.3.2. Camilerin Askeri Şura Fonksiyonu.....	117
2.3.3. Camilerin Asker Toplama ve Askere (Cihada) Çağırma Fonksiyonu.....	119
2.4. Raşid Halfeler Dönemi Camilerin İdari Fonksiyonu.....	123
2.5. Raşid Halfeler Dönemi Camilerin Adli Fonksiyonu.....	126
2.5.1. Camilerde Yargılama ve Cezaların İnfazı.....	127
2.6. Raşid Halfeler Dönemi Camilerin Mali Fonksiyonu.....	130
2.7. Raşid Halfeler Dönemi Camilerin Eğitim/Öğretim Fonksiyonu.....	134
2.7.1. Harem Camilerinde Eğitim/Öğretim.....	141
2.7.2. Irak Bölgesi.....	146
2.7.3. Şam (Suriye) Bölgesi.....	150
2.7.4. Mısır (fustat) amr b. As Camisi'nde Eğitim/Öğretim.....	156
2.7.5. İran Bölgesi Camilerinde Eğitim/Öğretim.....	157
2.7.6. Cezire Bölgesi Camilerinde Eğitim/Öğretim.....	158
2.7.7. Camilerin Edebi Mimari ve Sanatsal Fonksiyonu.....	159

2.6. Raşid Halfeler Dönemi Camilerin Sosyal Fonksiyonu.....	162
2.6.1. Camilerin Sosyal\Toplumsal Değişime Etkisi.....	162
2.6.2. Camilerin Birlik ve Beraberliğe Katkısı.....	164
2.6.3. Camilerin Manevi Sığınma İşlevi.....	166
2.6.4. Cami ve Yardımlaşma.....	168
2.6.5. Camilerde Sosyal Faaliyetler.....	171
SONUÇ.....	177
KAYNAKÇA.....	180

KISALTMALAR

<i>vd.</i>	ve Diğerleri
<i>b.</i>	Bin (oğlu)
<i>vb.</i>	ve Bunun Gibi
<i>c.</i>	Cilt
<i>Çev.</i>	Çeviri
<i>DİA.</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
<i>H.</i>	Hicri
<i>Hız.</i>	Hazreti
<i>İSAM.</i>	İslam Araştırmaları Merkezi.
<i>km.</i>	Kilometre
<i>m.</i>	Metre
<i>Nşr.</i>	Neşreden
<i>s.</i>	Sayfa
<i>S.</i>	Sayı
<i>TDV.</i>	Türkiye Diyanet Vakfı.
<i>yy.</i>	Yüzyıl
<i>Bkz.</i>	Bakınız

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI VE SINIRLANDIRILMASI

Şanı yüce Allah ilk insan ile birlikte tevhidi esas alan bir din de göndermiştir. Tarih boyunca farklı dillerde, farklı isimlerle adlandırılmış olsa da, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar binlerce Peygamberin tebliğ ettiği din tevhit dinidir. Tevhide dayanan bu dinin veya dinlerin, maddi ve manevi toplanma merkezleri de mabetlerdir. Örneğin ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem aynı zamanda yeryüzünün ilk mabedi olan Kâbe'nin de kurucusudur.¹

Tarih boyunca hem semavi dinler hem de beşerî dinler, toplumların bir araya gelmesinde ve kimliklerinin oluşmasında önemli roller oynamışlardır. Dinlerin insan hayatında bu kadar etkili olmasında, mabetlerin önemli katkıları olmuştur. Kutsal mekânlar başta ibadet ve eğitim olmak üzere siyasi, sosyal, ekonomik vb. birçok alanda toplumun ihtiyacını karşılamıştır. Geçmişe baktığımızda Hz. Âdem'den günümüze kadar insanlığın neredeyse mabetsiz kalmadığını görmekteyiz.² Adları ve şekilleri farklı olsa da her devirde, insanlar imkânlarını zorlayıp mabetler inşa etmişler ve yerleşim yerlerini bu mabetlerin etrafında oluşturmuşlardır.³ Örneğin Şanlıurfa göbekli tepede bulunan ve yaklaşık olarak on iki bin yıl öncesine tarihlenen harabelerde mabedi çağrıştıran izlere rastlanmıştır ve bu konu çok ciddi bir şekilde tartışılmıştır.⁴ Bazı uzmanlara göre burada bulunan "T" şeklindeki oyulmuş taş abideler birer ilahi semboldür ve monoteizmi (tek tanrıcılık) hatırlatan birer işarettir.⁵

Başta Kâbe (Mescid-i Harâm), Mescid-i Nebevi ve Mescid-i Aksâ olmak üzere, bütün diğer cami ve mescitler İslam dininin kutsal mekânlarıdır. İslam toplumunun oluşmasında ve İslam'ın hayatın her alanında yer edinmesinde, cami ve mescitlerin önemli katkıları olmuştur. İslam dini geldiği ilk günden beri

¹ Ebus-Sa'adat Mecdüddin el-Mübarek b. Muhammed b. Muhammed el-Cezeri İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, çev. Kemal Sandıkçı-Muhsin Koçak (İstanbul: Eser Neşriyat, 2008), c. 8, s. 691.

² Abdurrahman b. Muhammed Celâleddin Suyûtî, **Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîr bil-Me'sûr**, çev. Zekeriya Yıldız (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012), c. 1, s. 330.

³ Mustafa Sinanoğlu, "Sînâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), c. 37, s. 227.

⁴ "Göbeklitepe Bir Tapınak mıdır, Neden İnşa Edilmiştir?", haz. HT Bilim Tarih Felsefe *Youtub* 02.09.2023; "En Eski Mabet Göbeklitepe mi? | Doğu'dan Batı'ya Tarih Vav TV", haz. Vav TV. *Youtub* 27.05.2024.

⁵ "Gizemli Tarih: Göbeklitepe | TRT Belgesel", haz. TRT Belgesel. *Youtub* 15.04.2020.

cemaatleşmeye, birlik ve beraberliğe, bir arada yaşamaya, dolayısıyla sağlam bir toplum oluşturup adil bir devlet kurmaya önem vermiştir. Camiler İslam dininin bu hedeflerine ulaşmasında önemli fonksiyonlar icra etmişlerdir. Bu önem ve ehemmiyetlerinden dolayı camiler ile ilgili derinlemesine ve detaylı çalışmalar yapmaya ihtiyaç olduğuna inanıyoruz.

Bu araştırmada, genel olarak önemini vurgulamaya çalıştığımız camilerin, özellikle Râşid Halifeler dönemindeki durumları ele alınmıştır. Bu dönemi seçmemizin nedenlerinden biri, bu başlık altında böyle bir araştırmanın olmayışıdır. Diğer bir neden ise bu dönemin İslam tarihindeki önemi ve özgül ağırlığının fazla olmasıdır. Râşid Halifeler dönemi Müslümanlar için dini, siyasi, kültürel vb. birçok açıdan önemlidir. Örneğin Râşid Halifeler dönemine adını veren ve bu dönemin dini açıdan önemini açıkça ifade eden bir rivayette Hz. Peygamber şöyle demiştir: “...*Şöyle ki, sizden benden sonra yaşayacak olan kimseler, yakında çok sayıda ihtilaf görecek. Bu durumda benim sünnetime, (doğru yolu bulan ve doğru yola ileten) Râşid Halifelerin sünnetine sarılın. Bu sünnetlere azı dişlerinizle sımsıkı sarılın.*”⁶

Râşid Halifeler dönemi Hz. Peygamber’in başlattığı değişim ve inkılabın yok olmaktan kurtulup kemale erdiği bir dönemdir.⁷ Bu dönemde yapılan faaliyetler ve alınan kararlar sayesinde İslam devleti yıkılmaktan kurtulduğu gibi büyük bir imparatorluğa dönüşmeye başlamıştır.⁸ Bu ve bunun gibi sebeplerle Râşid Halifeler döneminin İslam tarihinde dini, kurumsal ve siyasi açıdan ehemmiyetli bir yere sahip olduğunu müşahade etmekteyiz. Şüphesiz böyle önemli bir dönemde imar ve inşa edilen cami ve mescitler ile bunların yüklendikleri fonksiyonların mahiyeti de önem arz etmektedir.

İslam Tarihi, İslam Sanat Tarihi, Temel İslam Bilimleri vb. alanlarda, camilerle ilgili daha önce yapılmış birden çok çalışma vardır. Fakat yaptığımız araştırmalarda bu çalışmaların birçoğunda, camilerin sadece tarihi önemleri, inşa süreçleri ve mimari

⁶ Ebu Muhammed Abdullah bin Abdirrahman ed-Dârimî, **Sünen**, (Yayıncı yok, h. 1436-m. 2015), c. 1, s. 89-90.

⁷ Mehmet Şeker, **İslam Tarihi ve Medeniyeti Râşid Halîfeler Dönemi** (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), c. 2, s. 90-91.

⁸ Şeker, **Râşid Halîfeler Dönemi**, c. 2, s. 171-172.

özelliklerinin ele alındığını fark ettik.⁹ Bazı çalışmalarda da günümüz camilerinden bir veya birkaç örnek ele alınmış ve konu dar bir çerçevede ele alınmıştır.¹⁰ Camilerin fonksiyonlarını ele alan çalışmalara baktığımızda ise bazılarının konuyu çok genel anlamda ele aldıklarını müşahade ettik. Örneğin bir komisyon tarafından hazırlanıp 2013 yılında DİB Yayınlarından çıkan, “*Medeniyetin Başladığı Yer Cami*” adlı kitapta camilerin fonksiyonları belli bir dönemle sınırlandırılmadan, genel bir anlatımla ele alınmıştır. Nebi Bozkurt’un 1984 tarihli “*Asr-ı Saadet’te Mescid ve Fonksiyonları*” adlı Yüksek Lisans çalışmasında ise daha çok Hz. Peygamber dönemi ele alınmıştır. Râşid Halifeler döneminden ise özetle bahsedilmiştir.

Bazı çalışma örneklerinde ise camilerin bir veya iki fonksiyonu öne çıkartılmıştır. Örneğin Elif Erdem ve Hale Şahin’in moderatörlüğünde, DİB yayınevinin bastırdığı, 2020 tarihli “*Cami ve İlim*” adlı kitap buna örnektir. Kitap camilerin ilmi fonksiyonunu, herhangi bir dönem ile sınırlı kalmadan genel bir şekilde ele almıştır. Yine Şuayip Kurnaz’ın 2013 tarihli “*Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü*” adlı Yüksek Lisans Tezinde, camilerin toplumsal kimlik oluşumundaki rolü, yani camilerin sosyal fonksiyonu işlenmiştir. Bu konudaki bir diğer örneğimiz ise Hüseyin Yılmaz’ın 2006 yılında Dem Yayınlarından çıkan “*Camilerin Eğitim Fonksiyonu*” adlı çalışmasıdır. Çalışmada camilerin eğitim fonksiyonu belli bir zaman ile tahdit edilmeden, detaylı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Nihayetinde yaptığımız literatür taramasında, sadece Râşid Halifeler dönemi camilerini ele alan bir çalışma ile karşılaşmadık ve bu başlık altında bir çalışma yapmanın gerekli olduğuna kanaat ettik.

Bu çalışmanın amacı Râşid Halifeler döneminde var olan veya yeni inşa edilen camilerin tarihçelerine ve yapı olarak oluşum süreçlerine ışık tutup bu camilerin dini, siyasi, içtimai, idari, mali, askeri vb. çoklu fonksiyonlarına dikkat çekmektir. Araştırmada kendilerine yanıt aranan önemli bazı sorular vardır. Bu sorular aynı zamanda araştırmanın amacı ve konusunu da belirlemektedir.

⁹ Ali Sâri, **Medine’de Osmanlı Dini İmar Faaliyetleri: Mescid-İ Nebevi Örneği (1818-1861)** (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

¹⁰ Leyla Yıldız, **Diyarbakir İlçelerindeki Ulu Camiler** (Diyarbakir: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

1. Râşid Halifeler döneminde önceden var olan camiler ile ilgili hangi imar faaliyetleri yürütülmüştür? Bu faaliyetler kimin tarafından ne zaman ve ne şekilde icra edilmiştir?

2. Râşid Halifeler döneminde, Hz. Peygamber zamanında mevcut olmayan çok sayıda yeni cami inşa edilmiştir, bu camiler nerede, ne zaman, kimin tarafından, hangi gerekçeyle ve ne şekilde inşa edilmiştir?

3. Râşid Halifeler döneminde cami ve mescitler ile ilgili, Hz. Peygamber zamanından farklı olarak neler yapılmıştır? Bu dönemde camilerde yapısal ve işlevsel olarak neler değişmiştir?

4. Râşid Halifeler döneminde camilerin fonksiyonları nelerdi? Camiler sadece ibadet mekânları olarak mı kullanıldı yoksa birçok dini ve dünyevi işin birlikte yürütüldüğü bir yer olarak mı kullanıldı? Camilerin o dönemde çok sayıda farklı işlev gördüğü şeklindeki genel kanı doğru mudur? Bu kanaati pekiştirecek örnekler var mıdır? Varsa hangileridir? Eğer camiler böyle çok fonksiyonlu bir şekilde kullanılmışsa, bu durum kısa ve geçici bir süreliğine, bir iki kez tekrarlanan bir şey miydi yoksa bu durum devamlı olup o dönemin karakteristik bir özelliği miydi?

5. Bir de bütün bu işlerin camilerden yürütülmesinin özel bir nedeni var mıydı? Acaba Müslümanlar mekân yetersizliğinden dolayı mı siyasi, idari, eğitsel, adli ve sosyal işlerini camilerden yürütüyorlardı? Bu faaliyetlerin camilerde yürütülmesi bilinçli bir tercih miydi yoksa gelişigüzel ve rastgele bir tercih miydi? Bu tercihin nedeni dini miydi yoksa dünyevi miydi yoksa her ikisi miydi?

Bu tez çalışmasında Râşid Halifeler döneminde önceden var olan camilerin durumu ve yeni yapılan camilerin inşa süreçleri ile bu camilerin içinde ve çevresinde gelişen olaylar ele alınmıştır. Bundan dolayı zaman ve mekâna bağlı kalarak sadece Râşid Halifeler dönemindeki camilere yer verilmiştir. Yani konu bizzat Râşid Halifeler dönemi, camilerde veya camilerin çevresinde yaşanan, camiyle alakalı durumlarla sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Ancak konunun tam ve doğru bir şekilde anlaşılması için, ihtiyaç olduğunda çok kısa bir şekilde, Râşid Halifeler dönemi öncesi ve sonrası ile ilgili bilgi verilmiştir.

Bu araştırmada imkânlar ölçüsünde Râşid Halifeler döneminin bütün camileri ele alınmaya çalışılmıştır. Fakat ehemmiyetlerinden dolayı Mescid-i Haram, Mescid-i

Nebevi, Mescid-i Aksâ, Kûfe Camisi, Basra Camisi, Şam (Emevîye) Camisi ve Fustat Amr b. As Camisi gibi bazı camilere daha fazla yer verilmiştir. Çünkü bu camiler Raşid Halifeler döneminde dini, siyasi, sosyal, askeri, ilmi, adli ve idari açıdan önemli fonksiyonlar icra etmişlerdir.

B. METOD VE KAYNAKLAR

Râşid Halifeler Dönemi Cami ve Camilerin Çoklu Fonksiyonu adlı bu çalışmada Râşid Halifeler döneminde cami ve mescitler ile ilgili genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda bu dönemde, önceden var olan camilerde yapılan imar çalışmaları ile yeni yapılan camilerin inşa süreçleri ele alınmıştır. Çalışmada Râşid Halifeler zamanında imar ve inşa edilen camilerin nerede, ne zaman, ne şekilde ve kimin tarafından yapıldığına yer verildikten sonra imar ve inşa edilen bu camilerin dini, siyasi, askeri, idari, adli, mali, eğitsel, sosyal ve kültürel fonksiyonları, ayrı ayrı başlıklar şeklinde ele alınıp incelenmeye çalışılmıştır.

Bu araştırmada imkânlar el verdikçe eski eserlere, yani ilk kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Literatür taraması yapılmış ve konu hakkında başta ilk kaynaklar olmak üzere eski ve yeni kaynaklardan bilgi toplanmıştır. Konuyla daha yakından ilgili olduğu düşünülen bazı eserler daha detaylı bir şekilde incelenmiştir. Örneğin İbni Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*'i, Belâzurî'nin (ö. 279/892) *Ensâbü'l-Eşraf*'ı, İbni Hacer'in (ö. 852/1449) *el-İsabe* adlı eseri vb. biyografi kitaplarının ilk dört halife ve diğer sahâbilerle ilgili kısımlarından daha fazla yararlanılmıştır. Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* adlı eseri, İbni Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil Fi't-Tarih*'i, İbni Kesir'in (ö. 774/1373) *el Bidaye ve'n-Nihaye*'si vb. eserlerin ise daha çok Râşid Halifeler dönemiyle ilgili kısımları detaylı bir şekilde incelenmiş ve konu ile alakalı kısımlar kaynağına atıf yapılarak tezin içinde işlenmiştir.

Belâzurî'nin *Futuhu'l-Buldan* adlı eserinde, Râşid Halifeler döneminde fethedilen yerlerde hangi tarihlerde hangi camilerin yapıldığına dair azımsanmayacak ölçüde veri bulunmaktadır. Raşid Halifeler döneminde gerçekleşen fetihleri ele alan bu ve buna benzer eserlerden de çokça faydalanılmıştır. Bu araştırmada ayrıca İbni Hibban'ın (ö. 354/965) *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve-Ahbâru'l-Hulefâ*'sı ile Suyuti'nin (ö.

911/1505) *Târîhu'l-Hulefâ* adlı eseri gibi halifeler tarihini işleyen eserlerden de faydalanılmıştır.

Çalışmada hadis, tefsir, fıkıh vb. gibi eserlerden de kısmen yararlanılmıştır. Doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde konumuz ile ilgili olan bu eserlerden, sadece konumuzla alakalı olan kısımlara odaklanılıp incelenilmiştir. Ayrıca araştırma daha şümullu olsun diye, sadece tarih, hadis, tefsir ve fıkıh kitapları ile yetinilmemiş siyer, biyografi, ansiklopedi ve şehir tarihleri gibi eserler de incelenmiştir. Bu eserlerin konumuz ile ilgili kısımlarından faydalanılmıştır.

Çalışmanın hazırlanmasında, özellikle de kaynak taraması sürecinde kütüphane ve kitapevlerinden yararlanmakla beraber daha çok dijital imkânlardan yararlanılmıştır. Bilindiği gibi günümüzde birçok kaynak eser dijital ortama taşınmıştır. Bundan dolayı bu imkânlardan azami ölçüde yararlanılmaya çalışılmıştır. Bu dijital ortamlardan bazıları şunlardır: Ulusal Tez Merkezi, İSAM, British Library, Dergi Park, Google Kitaplar, el-Mektebetü-ş-Şamile, Internet Archive, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, TBMM Kütüphanesi, Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi, Millet Kütüphanesi Katalog Tarama KÂŞİF vb.

C. BAZI TEMEL KAVRAMLAR

Hulefâ-yi Râşidîn: Halife sözcüğünün çoğulu helaif ve hulefa şeklinde gelir. Halife kelime olarak sonra gelipte bir öncekinin yerine geçen kişi demektir. İslami literatürde Hz. Peygamber'in yerine geçen, din ve devlet işlerini yürüten devlet başkanı ve Müslümanların padişahı anlamına gelir.¹¹ Râşidîn kavramı ise Râşid kelimesinin çoğuludur ve doğruya sımsıkı sarılan, doğru yolda olan, doğru yola ileten, kemale eren, olgun gibi anlamlara gelir.¹² Er-Râşid ismi aynı zamanda Allah'ın güzel isimlerinden olup doğru yola hidayet eden anlamına gelmektedir.¹³ Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların Hz. Ebu Bekir'e bi'at edip Halife seçmeleri ile

¹¹ Ahmet Asım Efendi, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), “*El-Okyânûsu'l-Basît Fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*”, c. 4, s. 3686; Casım Avcı-Azmi Özcan, “Hilâfet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), c. 17, s. 539.

¹² Mustafa Fayda, “*Hulefâ-yi Râşidîn*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), c. 18/324.

¹³ Asım Efendi, *Kâmûsi'l-Muhît*, c. 2, s. 1431.

başlayan ve Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle sona eren sürece Râşid Halifeler (Hulefâ-yi Râşidîn) Dönemi denilir.¹⁴

Cami ve Mescit: Başlangıçta sadece cuma namazının kılındığı büyük mescitler için kullanılan ve toplayan bir araya getiren anlamına gelen cami kelimesi Arapça cem' kökünden türemiştir. Tarihte içinde cuma namazı kılınan bazı mescitler için “el-mescidü'l-cami” tabirinin bir rivayete göre Hz. Peygamber tarafından kullanıldığı söylene de bu kelimenin tâbiîn döneminden itibaren kullanılmaya başlandığı daha kesindir.¹⁵ Daha sonra hicri dördüncü asırdan itibaren ‘içinde cuma namazı kılınan camiler için kullanılan’ “el-mescidü'l-cami” tabirinin kısaltılarak sadece cami’ denmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi ve Mescid-i Aksâ’ya ise mescit denmeye devam edilmiştir.¹⁶

Mescit kelimesi Arapçada “eğilmek, tevazu ile alını yere koymak” anlamına gelen sücut kökünden türemiş bir mekân ismidir.¹⁷ Mescit ismi Kur'an ve Hadislerde geçmektedir. Örneğin Bakara sûresi 114. ayette “*İçlerinde Allah'ın adının anıldığı mescitlere girmeyi yasaklayan ve onları tahrip etmeye çalışandan daha zalim kim olabilir*” buyurulmuştur. Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: “*Yeryüzü bana temiz ve mescit kılındı...*” Batı dillerinde kullanılan mosque, mosquée vb. gibi kelimelerin de mescit sözcüğünün farklı telaffuzlarından ibaret olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸

Araştırma sürecinde kaynak taraması yaparken, eski kaynaklarda cami yerine daha çok mescit kavramının kullanıldığını gördük. Fakat günümüz Türkiye’inde bu mekânlar için kullanılan kavram kahir ekseriyetle camidir. Türkiye’de halk arasında bağımsız ibadet yerlerine mescit diyen neredeyse yok gibidir. Hatta ilmi çevrelerde de artık mescit yerine cami isminin daha fazla kullanılmaya başlandığını görmekteyiz. Bu konuda Diyanet İşleri Başkanlığının resmi veya gayri resmi tavrının da bu yönde olduğuna kanaat ettik.¹⁹ Dolayısıyla biz bu çalışmamızda mescit ismi yerine daha çok cami ismini tercih etmişiz. Râşid Halifeler dönemi camileri için cuma namazını kriter

¹⁴ Fayda, “**Hulefâ-yi Râşidîn**”, c. 18/324.

¹⁵ Eyüp Baş (ed.), **İslam Kurumları Tarihi El Kitabı** (Ankara: Grafiker yayınları, 2017), 256.

¹⁶ Baş, **İslam Kurumları Tarihi**, s. 256; Ahmet Önkâl vd., “**Cami**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), c. 7, s. 46.

¹⁷ Önkâl vd., “**Cami**”, c. 7, s. 46.

¹⁸ Önkâl vd., “**Cami**”, c. 7, s. 91.

¹⁹ Yusuf Kaçar, “**Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Yapımı ve Bakımı Fonu Bütçe ve Muhasebe Düzeni**”, *The Journal of Social Science* 4/8 (2020), s. 707.

olarak kabul ettik. İçinde cuma namazı kılınan mescitlere cuma camisi demenin daha anlaşılır ve daha doğru olduğu kanısına vardık. Şehirlerdeki mahalle mescitleri ile Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi ve Mescid-i Aksâ'nın isimlendirilmesinde ise mescit kelimesini kullanmaya devam ettik.

Burada önemli bir hususta cami kelimesinin yazımı ile ilgilidir. Kelimenin aslı Arapça (جامع) cami` şeklinde yazılır. Osmanlılar zamanında yazı Arap harfleriyle yazıldığı için bu kelimenin yazılışında bir problem yoktu. Fakat (ع) ayn harfinin telaffuzu Türk aksanına zor geldiği için bu harf yazılmasına rağmen çoğunlukla okunmuyordu. Cumhuriyet dönemiyle birlikte Kur'an harfleri kaldırılıp yerine Latin alfabesi kabul edilince bu kelimenin yazılışı da problem olmaya başladı. Ondan sonra sırf cami kelimesindeki (ع) ayn harfine işaret etmek için cami sözcüğü "camii" şeklinde yazılmaya başlandı. Bu durumda kelimenin sonuna sesli bir ek getirildiğinde camiinde, camiisinde vb. okuyuşu zorlaştıran kelimeler ortaya çıkmaktadır. Yaptığımız araştırmalarda kelimedeki (ع) ayn harfinin Türkiye'de neredeyse hiç okunmadığını müşahade ettik. Ne akademik çevrelerde ne muhafazakâr çevrelerde ve ne de halk arasında, Camii kelimesini telaffuz ederken (ع) ayn harfini kullanan kimseyle karşılaşmadık. Cami kelimesinin Türkçeleştiği ve bu kelimeyi Arapça aslındaki gibi telaffuz etmenin artık mümkün olmadığı kanaatindeyiz. Dolayısıyla konuşma dilinde artık kullanılmayan bir harfi yazıda göstermenin bir anlamı olmadığını düşünüp tezimizde "camii" şeklinde yazmak yerine "cami" şeklinde yazmayı tercih etmişiz.²⁰

²⁰ Haber7, "Camii mi Doğru Yoksa Camisi mi?", *Haber7* (2005).

BİRİNCİ BÖLÜM

RAŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE İMAR VE İNŞA EDİLEN CAMİLER

1.1. RAŞİD HALİFELER DÖNEMİ CAMİLERİ İMAR VE İNŞA ETME FAALİYETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Allah azze ve celle Kur'an'ı Kerim'de mescitlerin imarı ile ilgili olarak şöyle buyurmaktadır: “Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder.” (Tevbe 9/18) Peygamber efendimiz de camilerin inşası ve imarı ile ilgili: “Kim Allah rızası için bir mescit yaptırırsa Allah da bunun karşılığında ona cennette bir köşk ihsan eder.”²¹ “Mescitler yapın ve oralardan tozu toprağı çıkarın. Allah için bir mescit inşa edene Allah da cennette bir saray inşa eder...”²² demiştir.

Bu ayet ve hadisleri, iyi anlayan Hulefâ-yi Râşidîn ve o dönemin idarecileri, camilerin imarı ve inşasına gereken ehemmiyeti vermiştir. Bu dönemde Müslümanların en önemli üç camisinden ikisi olan Mescid-i Harâm ve Mescid-i Aksâ imar ve inşa edilmiştir.²³ Bu üç kutsal mescitten biri olan Mescid-i Nebevi ise genişletilip yenilenmiştir.²⁴ Hz. Ömer döneminde (634-644) yeni kurulan Kûfe, Basra ve Fustat gibi şehirlerde merkez camiler inşa edilmiş ve yeni kurulan şehirler merkez caminin etrafında şekillenmiştir.²⁵ Hz. Ömer zamanında bu şehirler kurulurken ilk planlanan yapı cami olmuştur.²⁶ Şehrin ortasına gelecek şekilde planlanan cami hem fiziki olarak hem de sosyal ve ekonomik olarak şehrin tam merkezine kurulmuştur.²⁷

²¹ Muhammed b. Hibban b. Ahmed el-Büsti İbni Hibban, **Mevaridu'z-Zam'an ila Zevaidi İbn Hibban**, çev. Hanifi Akın (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012), c. 1, s. 199; Muhammed b. Muhammed Rudani, **Büyük Hadis Külliyyatı Cem'ul-Fevaid**, çev. Naim Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), c. 1, s. 145.

²² Abdurrahman b. Muhammed Celâleddîn Suyûti, **el-Câmiu's-Sağîr**, ed. Serhat Vurucu, çev. Seyyit Avcı (Konya: Serhat Kitabevi, 2013), c. 1, s. 17; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ Tirmizi, **Sünen-i Tirmizi Tercümesi**, çev. Abdullah Parlıyan (Konya: Konya Kitapçılık, 2004), c. 3, s. 229; Suyûti, **Dürrü'l-Mensûr**, c. 2, s. 188.

²³ İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 14, s. 626; Ali b. Muhammed b. Hasan Maverdi, **Ahkâmı s-Sultaniyye**, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), s. 182.

²⁴ Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzurî, **Fütûhul-Büldân/Ülkelerin Fetihleri**, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), s. 5-6.

²⁵ M. Mahfuz Söylemez, **Kûfe'nin Siyasi Tarihi** (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), s. 11.

²⁶ İsmail b. Ömer İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihî**, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağ Yayınları, 1994), c. 7, s. 124-125.

²⁷ Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, çev. Talib Yaşar Alp (İstanbul: Hikmet-Dava-Çağ Yayınları, 1975), c. 2, s. 111-112; Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed el-

Allah Resulü zamanında sıfırdan kurulan, cami merkezli bir şehir yoktur. Hz. Peygamber'in inşa ettiği Mescid-i Nebevi ise daha önce var olan bir şehrin uygun bir yerinde yapılmıştır. Medine şehri ilk yıllarda dağınık mahallelerden oluşuyordu. Arap kabileler ve Yahudi kabilelerinden her biri ayrı mahalleler, hatta ayrı kaleler inşa etmişlerdi.²⁸ Konu hakkındaki rivayetlere baktığımızda Mescid-i Nebevi'nin yeri belirlenirken, şehrin fiziki yapısının merkezinden ziyade, Müslümanların daha yoğun bir şekilde yaşadığı mahallelerin seçilmiş olduğunu görmekteyiz.²⁹

Yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı diyoruz ki, Hz. Ömer'in kurduğu yeni şehirler İslam tarihinde birer ilktir. Hz. Ömer ve arkadaşlarının cami merkezli, özgün bir şehircilik anlayışı geliştirdikleri kanaatindeyiz. Hz. Ömer döneminde belirginleşen bu İslami şehir modeli batıdaki gibi zenginlerin evleri etrafında değil dini, sosyal ve siyasi bir yapı olan camilerin etrafında gelişmiştir.³⁰ Raşid Halifeler yeni yapılan şehirler ve bu şehirlerde inşa edilen camilerle yakından ilgilenmiştir.³¹ Her yönüyle cami merkezli olan bu yeni şehir modeli yüzyıllar boyunca örnek alınmış ve birçok şehir bu modelle inşa edilmiştir.³²

Râşid Halifeler döneminde fethedilen şehirlerde ilk iş olarak camiler yapılmıştır. Fethedilen şehirlerde yeni camiler yapıldığı gibi bazen şehrin eski bir

Cezeri İbni Esîr, **el-Kâmil fit-Tarih Tercümesi**, çev. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), c. 3, s. 483-484; Nebi Bozkurt, **Asr-ı Saadet'te Mescid ve Fonksiyonları** (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1984), s. 42.

²⁸ Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer Vakıdı, **H. Peygamber'in (s.a.v) Savaşları Kitab-ül Meğazi**, ed. Adnan Demircan, çev. Musa K. Yılmaz (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014), c. 2, s. 145.

²⁹ Can Yılmaz, **İslam Şehirlerinin H. 1-111. (M. VII-IX.) Y.Y. Fiziki Yapısı** (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1991), s. 66-73; M. Asım Köksal, **Peygamberler Peygamberi Hz. Muhammed s.a.v ve İslamiyet**, ed. Ömer Çetinkaya vd. (İstanbul: Işık Yayınları, 2008), c. 2, s. 95-96; Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak Gazetesi, 2019), c. 2, s. 824-825.

³⁰ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, **İslam Medeniyeti Tarihi** (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), s. 278-279.

³¹ Ali Muhammed Sallabi, **İkinci Halife Hz. Ömer (ra)**, ed. Mustafa Kasadar, çev. Mehmet Akbaş (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), s. 232-234; Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belazuri, **Fütuhü'l-Buldan/Ülkelerin Fetihleri**, çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.), s. 313; Numani, **H. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 128-130; Numani, **H. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 111-112; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 483-484; Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 521; Bekir Gezer, **Kamu Yönetimi İlkeleri Açısından Hz. Ömer Dönemi Devlet İdaresi** (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), s. 46.

³² Abdülaziz ed-Duri vd., "Bağdat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), c. 4, s. 425-433; Eyüp Baş (ed.), **İslam Medeniyeti Tarih El Kitabı** (Ankara: Grafiker yayınları, 2017), s. 271.

mabedi veya sarayı da camiye dönüştürülmüştür.³³ Müslümanlar, fethettikleri şehirlerde mabet dokunulmazlığına dikkat etmişlerdir. Camiye dönüştürdükleri eski mabetlerin bir kısmı atıl durumdaydı, bir kısmı da anlaşmayla kısmen camiye dönüştürülmüştür.³⁴ Geri kalan mabetlere ise dokunulmamıştır. Bugün, asırlardır Müslüman yurdu olan şehirlerdeki yüzlerce belki binlerce gayrı müslim mabedi bunun canlı şahididir.³⁵

Râşid Halifeler döneminde, imar ve inşa açısından cami ve mescitler adeta altın çağını yaşamıştır. Sadece Hz. Ömer döneminde binlerce cami yapılmıştır.³⁶ Bazı rivayetlere göre dört bin, başka bazı rivayetlere göre ise on iki bin tane cami bu dönemde inşa edilmiştir.³⁷ Yeni kurulan veya fethedilen şehirlerde ilk iş olarak cami yapılmasının birçok nedeni vardı. Bu nedenlerden birinin sembolik olduğunu düşünüyoruz. Bir yer fethedildiğinde oraya cami yapmakla, adeta burası artık Müslüman memleketidir camilerde bunun mührüdür mesajı veriliyordu.³⁸ Kanaatimizce diğer bir neden de İslam'ı tebliğ etme endişesi ve sorumluluğuydu.³⁹

1.2. RAŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE İMAR EDİLEN CAMİLER

1.2.1. Mescid-i Haram

Kur'an'ı Kerim'de iki kez geçen Kâbe kelimesi (Maide 5\95,97) sözcük olarak dört köşeli veya küp şeklinde olan şey" anlamına gelir. Kâbe Kur'an'ı Kerim'de *Beyt*, *Beytullah*, *Beytü'l-atik*, *Mescidü'l-Harâm* vb. birçok isimle anılmaktadır. Kâbe'ye verilen *Beniyye*, *Kâdis*, *Kible*, *Hamsâ*, *Müzheb* gibi çeşitli isimlerden halk arasında

³³ Ahmet Bostancı vd., **Uluslararası Değişen Dünyada Cami ve Fonksiyonları Sempozyumu** (İstanbul: Ravza Yayınları, 2023), s. 720.

³⁴ İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 9, s. 239.

³⁵ İsmail Pırlanta, **Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur** (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2010), s. 199-200.

³⁶ Sallabi, **H. Ömer**, s. 349.

³⁷ Numani, **H. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 118; Fatih Akça, **Hilafet Kurumu-İlk Dört Halife Döneminde Kültür ve Medeniyet** (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), s. 127-129.

³⁸ Bostancı vd., **Cami ve Fonksiyonları**, s. 720.

³⁹ Mehmet Akbaş, **Sahâbenin İslam'ı Tebliği (Sûriye Bölgesi)** (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2007), s. 304-306; Mustafa Necati Barış, **H. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri** (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006), s. 67-68.

daha çok Kâbe-i Muazzama ismi meşhur olmuştur.⁴⁰ Kur'an'ı Kerim'de on beş yerde geçen Mescid-i Haram tabiri ise hem Kâbe ve Kâbe'nin çevresi hem de Mekke için kullanılmıştır. Kâbe Mescid-i Haram'ın merkezinde bulunduğu için birçok eserde kendisinden Mescid-i Haram diye söz edilmiştir. Mescid-i Haram Kâbe'yide içine alan ve Kâbe'yi çevreleyen mescidin adıdır.⁴¹ Mescid-i Haram'ın diğer mescitlerden en önemli farklarından biri mescidin içinde Kâbe'nin bulunması, dolayısıyla mescidin içinin metâf alanı olmasıdır. Mescid-i Haram'ın diğer önemli bir farkı ise kıyamete kadar bütün Müslümanların kiblesi olarak kalacak olmasıdır.⁴²

Hiz. Peygamber zamanında Kâbe uzun yıllar müşriklerin hâkimiyetinde kaldı. Hiz. Peygamber ve ashabı müşriklerin hâkimiyetinden dolayı Mekke'nin fethine kadar Kâbe ve çevresini gönül rahatlığıyla mescit olarak kullanamamışlardır.⁴³ Allah Resulü'nün Mekke'yi fethetmesinden sonra Kâbe ve Mescid-i Haram, putlardan ve putperestliğin izlerinden temizlenerek aslına uygun hale getirilmiştir.⁴⁴ Hiz. Peygamber burayı ele geçirdikten sonra daha çok burada yapılan yanlış ayin, tapınma ve hac şekilleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Kaynaklara baktığımızda Allah Resulü zamanında Kâbe ve Mescid-i Haram'ın yapısında bir değişiklik yapılmamıştır. Sadece bir rivayete göre Allah Resulü bir kişiden evini Mescid-i Haram'a katmak için satın almak istemiş ancak o kişi bunu kabul etmemiştir. Daha sonra Hiz. Osman bu evi 10 bin dinara satın alıp Mescid-i Haram'a katmak için Allah Resulü'ne bağışlamıştır.⁴⁵ Aslında Hiz. Peygamber Kâbe'yi yıkıp Hiz. İbrahim'in inşa ettiği temellerin üzerinde tekrar inşa etmek istediğini belirtmiş ama halkın cahilce tepki vermesinden çekindiğini söylemiştir. Daha sonra Hiz. Peygamber'in bu isteğini bilen Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) bu hedefi gerçekleştirmiştir.⁴⁶

⁴⁰ Sadettin Ünal vd., “Kâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001), c. 24, s. 14-15.

⁴¹ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükbaşçı. “Mescid-i Haram”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004), c. 29, s. 273; Ebu'l-Hasan Mukatil bin Süleyman bin Beşir el-Ezdi el-Belhi, *Mukâtil bin Süleyman'ın Tefsiri*, (Beyrut: Heritage Revival House, h. 1423), c. 1, s. 291.

⁴² Mukatil, *Tefsir*, c. 1, s. 291.

⁴³ Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişâm. *Siret-i İbn-i Hişâm Tercümesi*. çev. Hasan Ege. (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.), c. 1, s. 397.

⁴⁴ Belâzurî, *Fütuhül-Buldan*, s. 44.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Sahabenin Faziletleri*, çev. Ayetüllah İslam Genç (Ankara: İtisam Yayınları, 2020), s. 372-373.

⁴⁶ Belâzurî, *Fütuhül-Buldan*, s. 52.

1.2.1.1. Hz. Ömer Döneminde (634-644) Mescid-i Haram'da yapılan imar çalışmaları

Râşid Halifeler döneminde Mescid-i Haram'ın yapısında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Kâbe'nin içinde bulunduğu vadi, kurak bir iklim bölgesinde olmasına rağmen sahip olduğu yüzey şeklinden dolayı sellere maruz kalıp çok fazla zarar görüyordu. Bu sel felaketlerinden biri de Hz. Ömer zamanında yaşanmıştır. Ümmü Neşhel Seli diye meşhur olan bu sel felaketi hem Mekke'deki evlere hem de Kâbe ve çevresine zarar vermiştir. Sel felaketinden sonra Hz. Ömer tedbir olarak biri Mescid-i Haram'ın yukarısında ve biri de aşağısında olmak üzere set şeklinde iki duvar inşa etmiştir.⁴⁷

Hz. Ömer döneminde gerçekleşen yeni fetihlerle birlikte Müslümanların sayısı çoğaldı ve Mescid-i Haram cemaate dar gelmeye başladı. Mescid-i Haram hem yapısal hem de işlevsel bakımdan diğer mescitlerden farklıdır. Mescid-i Haram'ın diğer mescitlerden en önemli farkı, mescitte hem cemaatle namaz kılınabilmesi hem de Kâbe'nin tavaf edilebilmesidir. Böyle bir durumda Mescid-i Haram'ın alanının dar gelmesi, cemaate meşakkatli gelmenin yanında tavaf edenlerin izdiham gibi tehlikeli bir durumla karşılaşmasına da sebebiyet verebilirdi. Hz. Ömer bu duruma çözüm olarak Mescid-i Haram'ı yenileme kararı aldı. Bu yenileme bir açıdan Mescid-i Haram'ın ilk defa inşası demektir.⁴⁸ Çünkü hem cahiliye devrinde hem de Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir (632-634) dönemlerinde Mescid-i Haram'ın çevresinde mescidin sınırlarını belirleyen bir duvar ve mescidin üstünü örten herhangi bir çatı yoktu.⁴⁹

Hz. Ömer bu genişletmede Mescid-i Haram'ın etrafına ilk defa duvar örmüştür.⁵⁰ Hz. Ömer'in yaptırdığı ve bir adamın boyundan daha alçak olan bu duvarların üstüne çırağlar konulmuş ve ilk defa, basitte olsa bir aydınlatma sistemi kurulmuştur.⁵¹ Bu duvarın önemini verilen bazı fetvalardan da anlayabiliriz. Bu duvar

⁴⁷ Belâzürî, *Fütuhül-Buldan*, s. 60.; Suyûtî, *ed-Dürrü l-Mensûr*, c. 1, s. 497-499.

⁴⁸ İbni Hişam, *Sire*, c. 1, s. 256.

⁴⁹ Maverdi, *Ahkâmı s-Sultaniyye*, s. 182.

⁵⁰ Murat Sarıcık, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2016), s. 254-255.

⁵¹ Maverdi, *Ahkâmı s-Sultaniyye*, s. 182; Numani, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, c. 2, s. 193-194.

yapıldıktan sonra, duvar ile Kâbe arasında hayvan üzerinde tavaf etmek kalkmıştır. Hâlbuki daha önce burada hayvan üzerinde tavaf yapılabiliyordu.⁵²

Mescid-i Haram genişletilmek istendiğinde bazı evlerin buna engel olduğu fark edilmiş ve bu evlerin bir kısmı sahiplerinin rızası ile bazıları da zorla istimlak edilmiştir.⁵³ Hz. Ömer bu imar ve genişletme faaliyetini h. 17 senesinde ifa ettiği bir umre esnasında gerçekleştirmiştir. Yapılan bu genişletme faaliyetinden sonra Mescid-i Haram'ın alanı 3613 m² ye ulaşmıştır.⁵⁴ Sonraki yıl yani h. 18/m. 640 yılında Hz. Ömer Mescid-i Haram'da namaz kılanların ve tavaf edenlerin ibadetlerini daha rahat yerine getirebilmeleri için önceden Kâbe'ye bitişik olduğu bilinen Makâm-ı İbrahim'i biraz öteye taşıtarak günümüzdeki yerine nakletmiştir.⁵⁵

H. 17. Senesinde Mescid-i Haram'ın genişletilmesiyle birlikte haremın sınır işaretleri de yenilenmiştir. Hz. Ömer bu inşaat ve sınır belirleme işlerinde Mahreme b. Nevfel, Ezher b. Abdi Avf, Hüveytib b. Abdu'l-Uzza ve Said b. Yebu'yu görevlendirdi.⁵⁶ Bilindiği gibi Harem kavramı sadece Mescid-i Haram'ın alanı için kullanılan bir kavram değildir. Mekke haremı Mescid-i Haram ve Mekke şehrini de içine alan geniş bir alandır. Harem'in sınırları kimi yerlerde Mekke'den üç mil, kimi yerde yedi mil, kimi yerde de dokuz mil kadar uzaktır. Harem bölgesinin sınırı dini açıdan önemlidir. Çünkü bazı dini hükümlerin, harem sınırları ile doğrudan ilgisi vardır. Örneğin Harem sınırları içinde ağaç kesilmez, hayvan avlanmaz. Bu sınırlar içindeki bölgeye "haram/yasak bölge", dışına da "hil/helal bölge" denilmiştir. Hz. Ömer Harem sınırlarının zamanla belirsizleşmesini önlemek için bu sınırlara ensab denilen büyük ve yüksek taşlar yerleştirdi. Hz. Ömer'in yaptığı bu çalışma sayesinde haremın sınırları daha da belirginleşip kaybolmaktan korunmuştur.⁵⁷

Râşid Halifeler döneminde Mescid-i Haram'ın merkezindeki Kâbe'nin örtüsü daha kalitelisiyle değiştirilmiştir. Kâbe'ye örtü yapıp giydirme geleneği cahiliye Döneminden beri vardı. Hz. Ömer Nıt'â denilen ve deriden yapılan Kâbe örtüsünü

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbni Mace, **Sünen-i İbni Mâce Tercümesi ve Şerhi**, çev. Haydar Hatipoğlu (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012), c. 8, s. 158.

⁵³ Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 51.

⁵⁴ İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 14, s. 626.

⁵⁵ Tahsin Koçyiğit, "Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", İSTEM 24 (01 Aralık 2014), s. 14-16.

⁵⁶ İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 133.

⁵⁷ Sarıçık, **Dört Halife Dönemi**, s. 254-255.

Kabati denilen ve Mısır'da değerli bir kumaştan üretilen bir örtü ile değiştirmiştir. Bu kumaşı Mısır'ın yerli halkı olan Kıptiler imal ettiği için kendisine Kabati adı verilmiştir.⁵⁸

1.2.1.2. Hz. Osman Döneminde (644-656) Mescid-i Haram'da yapılan imar çalışmaları

Hz. Ömer'in Mescid-i Haram'ın sınırlarını belirleyip mescidin etrafına duvar inşa etmesinden sonra h. 26 yılında, sürekli artan ziyaretçi nüfusundan dolayı Mescid-i Haram tekrar yenilenip genişletilmiştir. Hz. Osman döneminde yapılan bu genişletme faaliyeti neticesinde Mescid-i Haram'ın alanı 4482 m²'ye kadar ulaşmıştır.⁵⁹ Hz. Osman mescidi genişletme kararı aldığı anda, mescidin etrafındaki evler genişletmeye engel olup problem oluşturmuşlardı. Ev sahiplerinin bir kısmı ikna edilerek evleri istimlak edilmiş fakat bazı ev sahipleri zorluk çıkarmıştı. Bu kişiler parayla olsa bile evlerinin istimlak edilmesine karşı çıkıyorlardı. Hz. Osman, evlerini vermek istemeyenlerin evlerinin bedelini takdir edip beytülmale bırakmış ve bu evleri cebren istimlak etmek zorunda kalmıştır. Bu zorunlu istimlaktan sonra, ev sahiplerinden bazıları Hz. Osman'a karşı gelip Kâbe'nin yanında saygısızlık yapmışlardır. Bunun üzerine Hz. Osman bu kişilere: “Sizler *benim yumuşak huylu olmamdan cesaret almışsınız. Oysa Ömer aynı şeyi size yapınca rıza göstermiş ve itaat etmişsiniz.*” dedi ve itiraz edip saygısızlık yapanların hapse atılmasını istedi. Daha sonra bazı kişilerin araya girmesiyle, Hz. Osman bunları affedip serbest bırakmıştır.⁶⁰

Mescid-i Haram, etrafında tavaf yapıldığı ve özellikle hac mevsiminde çok kalabalık bir cemaate ev sahipliği yaptığı için geniş bir alanı kaplıyordu. Bundan dolayı bütün bir mekânın üstünü kapatmak mümkün değildi. Hz. Osman çözüm olarak, bu genişletme sürecinde mescidin etrafına revaklar (gölgelikler) yaptı.⁶¹ Mescid-i Haram'da ilk defa revak yani gölgelik yapan Hz. Osman'dır.⁶² Hz. Osman zamanında Basra Valisi olan Abdullah b. Amir, hacıların istifadesi için Arafat'ta hurma ağaçları

⁵⁸ Sarıcık, **Dört Halife Dönemi**, s. 254-255.

⁵⁹ İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 14, s. 626.

⁶⁰ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 93; Maverdi, **Ahkâmı s-Sultaniyye**, s. 182.

⁶¹ İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 14, s. 626; Maverdi, **Ahkâmı s-Sultaniyye**, s. 182.

⁶² Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 51-52; Şeker, **Râşid Halîfeler Dönemi**, c. 2, s. 503.

diktirmiştir. Hacıların su ihtiyacını karşılamak için havuzlar inşa ettirmiş ve bu havuzlara kuyulardan su getirtmiştir.⁶³

Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın Mescid-i Haram'da yaptıkları yapısal değişiklikler günümüzdeki Mescid-i Haram'ın temelini oluşturmuştur. Çünkü daha önce Mescid-i Haram Kâbe'nin etrafındaki boş bir meydandan ibaretti. Ne mescidin sınırlarını belirleyen bir duvar nede cemaatin altına sığınacağı bir revak yoktu. Günümüzde yapılan mescit gibi olmasa da Râşid Halifeler döneminde o günkü ihtiyaçlara cevap verecek şekilde, ilk defa duvar ve revaklardan oluşan bir mescit inşa edilmiştir.⁶⁴ Bilindiği gibi Mescid-i Haram Kâbe'nin etrafında olması hasebiyle, diğer cami ve mescitlerden farklı olarak halka şeklidir.

1.2.2. Mescid-i Nebevi

Allah Resulü, Medine'ye yerleştikten sonra tıpkı Mekke'de olduğu gibi Medine'yi de harem bölgesi olarak ilan etmiştir. Allah Resulü, Mekke ve Medine'nin harem bölgeleri olduğunu şu sözleriyle ilan etmiştir: *“Ya Rabbi! Hz. İbrahim Mekke'yi haram kıldığı gibi, ben de Medine'yi haram kıldım. Onun iki kayalığı arası harem bölgesidir. Ağaçları kesilmez, hayvanları avlanmaz, otu yolunmaz, ağaçlarının yaprakları koparılmaz.”* Allah Resul'ünün ilan ettiği Medine haremi merkezden her yöne yaklaşık 20 km mesafelik bir alanı kapsıyordu.⁶⁵

Kaynaklarda Peygamber Efendimizin Medine'ye hicret etmesinden önce burada bazı mescitlerin yapıldığından bahsedilmektedir. Es'ad b. Zürrâ hurma kurutma yeri olarak kullanılan bir yerin etrafını duvarlarla çevirerek burayı mescit edinmişti.⁶⁶ Hatta Es'ad ve arkadaşları burada cuma namazı dahi kılmışlardı.⁶⁷ Hicretten sonra Mescid-i Nebevi yapılmadan önce Peygamber efendimiz de bu mescitte namaz kılmıştır. Mescid-i Nebevi Es'ad b. Zürrâre (ö. 1/623) tarafından hicretten önce yapılan bu mescidin yerinde yapılmıştır. Es'ad b. Zürrâre'nin kedisine

⁶³ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 513-514.

⁶⁴ İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 14, s. 626.

⁶⁵ Mustafa Karataş, **“Hz. Peygamber'in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları: Medine Örneği”**, Journal of Istanbul University Faculty of Theology 28 (30 Aralık 2013), s. 74.

⁶⁶ Muhammed b. Sa'ad b. Menî el-Hâşimî el-Basrî, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, ed. Adnan Demircan, çev. Abdullah Yıldız vd. (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), c. 6, s. 351.

⁶⁷ Hamidüllah, **İslam Peygamberi**, c. 2, s. 1082.

ait mescidinin bitişiğinde boş bir arsa vardı.⁶⁸ Hicretten sonra Allah Resulü Es'ad'dan bu arsayı satmasını istemiştir. Bu arsa Es'ad'ın himayesinde olan, Sehl ve Süheyl adında iki yetime aitti. Es'ad b. Zürene kendisi bu arsanın parasını ödemek istedi ise de Allah Resulü bunu kabul etmedi ve arsayı Es'ad'an on dinara satın aldı, ücretini ise Hz. Ebu Bekir kendi parasından ödedi. Daha sonra Peygamber efendimiz Es'ad'ın idareten yaptığı mescidi genişleterek yeniden imar edip asıl büyük mescit ve cami'yi inşa etmiştir.⁶⁹

Daha sonra yapılacak olan birçok mescide örneklik teşkil edecek olan Peygamber Mescidi temelleri taştan, duvarları kerpiçten, kapatılan üst kısmının direkleri hurma kütüğünden ve tavanı ise hurma dallarından yapılmıştır. Mescid-i Nebevi'nin ilk binasının alanı yaklaşık olarak 30x35 (1050 m²) idi. Mescit taş temel üzerine tek sıra kerpiçten, bir adam boyu yükseklikteki çevre duvarı ile çevrilerek büyük bir kısmı üstü açık olarak yapılmıştı. Hz. Muhammed s.a.v bizzat kendisi mescidin kıblesini Kudüs'e doğru belirlemiş ve mescitte umuma açık üç kapı bırakmıştır. Aynı zamanda doğu tarafına kendisi ve eşleri için iki oda yaptırmış. Mescidin bu ilk inşasında her ne kadar bir mimar veya planlayıcının ismi geçmese de usta ve çalışan olarak Ali b. Talk ve Ammar b. Yasir'in (ö. 37/657) isimleri öne çıkmaktadır.⁷⁰

Mescid-i Nebevi'de ilk başta minber yapılmamıştır. Allah Resulü cuma günü veya herhangi bir zaman hutbe okuduğunda bir hurma kütüğüne dayanarak hutbe irad ederdi. Daha sonra kendisine bir minber yapıldığı rivayet edilir.⁷¹ Mescid-i Nebevi ilk yapıldığında mihrabı ve minareleri de yoktu. Hz. Peygamber mihrap yokken namaz kıldığını yeri sınırlamak için önüne 'sütne' denilen bir değnek veya mızrak dikerdi. Minare de Hz. Peygamber zamanında yoktu. Bilal ezan okumak istediğinde Mescid-i Nebevi'ye yakın yüksekçe bir evin damına çıkıp ezan okuyordu. Aslında Hz.

⁶⁸ Hamidüllah, **İslam Peygamberi**, c. 2, s. 824-825.

⁶⁹ Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 5-6.

⁷⁰ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "**Mescid-i Nebevî**", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004.), c. 29, s. 282.

⁷¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, **Sahîh-i Buhârî**, (Kahire: Dar Al-Taseer, h. 1433/m. 2012), c. 2, s. 25-26.

Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde minareye benzer yükseltiler yapılmıştır ama Mescid-i Nebevi’de ilk minareyi Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik yaptırmıştır.⁷²

Hicretten yaklaşık on yedi ay sonra kiblenin değişmesinden dolayı güneydeki kapı kapatılarak kuzeyde yeni bir kapı açılmıştır. Bir süre sonra Müslümanların sayılarının artmasıyla birlikte mescidi genişletme ihtiyacı doğmuştur. Hayber seferinden (7-628) sonra Allah Resul’ünün teşvik etmesiyle Hz. Osman mescidin etrafındaki bazı evleri satın alarak mescide katmış ve böylelikle mescidi genişletmiştir. Yapılan genişletmeden sonra mescidin alanı 50x50 m (yaklaşık 2500 m²) ye çıkmış ve tam kare bir yapıya dönüşmüştür. İlk başlarda üstü açık olan mescidin kible tarafına, özellikle Hz. Peygamber’in namaz kıldığı kısım ve çevresine altı direk üzerine bir sundurma yapıldı. Hz. Osman’ın katkıları ile yapılan bu genişletmede 3,5 m ye kadar yükseltilen duvarlar üç farklı şekilde örülmüştür. Mescidin temeline öncelikle taşlar döşenmiş ve taşların üstüne ‘semit’ adı verilen tek sıra büyük kerpiçler konmuştur. Onun üzerine de ‘saide’ denilen kerpiçlerin yön değiştirdiği veya bir tam-bir yarım kerpiçten oluşan çift sıra kerpiç konulmuştur. Son olarak da erkekli dişili çift sıra kerpiçle duvar tamamlanmıştır.⁷³

1.2.2.1. Hz. Ömer Döneminde Mescid-i Nebevi’de yapılan imar çalışmaları

Hz. Ebu Bekir döneminde, Mescid-i Nebevi neredeyse hiçbir değişikliğe uğramadı. Sadece çürüyen bazı direkler ile gölgeliklerin üstündeki çürümüş yaprakların değiştirilmesi gibi bazı ufak tadilatlar yapılmıştır. Hz. Ömer döneminde ise ihtiyaca binaen mescidin tekrar genişletilmesi gerekmiştir. Dolayısıyla Hz. Ömer h. 17 yılında mescidin etrafındaki bazı evleri istimlak ederek mescidi tekrar genişletmek istemiştir.⁷⁴ Hz. Ömer mescidin genişletilmesine karşı gelebilecek itirazlara karşı şöyle demiştir: “*Mescidimize ilave yapmamız gerekir, buyruğunu eğer bizzat Allah Resul’ünden duymasaydım kesinlikle ilave yapmazdım.*”⁷⁵ Bu ifadeden anlaşılıyor ki Hz. Peygamber Hayber’in fethinden sonra gerçekleştirdiği genişletme faaliyetini daha sonra yetersiz bulmuş fakat yeni bir genişletmeye fırsat bulamamıştır.

⁷² Bozkurt, **Asr-ı Saadet’te Mescid**, 35; Muhammed Abdülhay Kettani, **Hz. Peygamber’in Yönetimi Et-Teratib’ul-İdariyye**, çev. Ahmet Özel (Pdf: İz Yayıncılık, 2003), s. 151-153.

⁷³ Bozkurt-Küçükbaşçı, “**Mescid-i Nebevî**”, c. 29, s. 282.

⁷⁴ Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 5-6.

⁷⁵ Rudani, **Cem’ul-Fevaid**, c. 1, s. 150.

Hız. Ebu Bekir zamanında ise, yaşanan irtidat olayları ve savaşlar yüzünden Mescid-i Nebevi'yi genişletme fırsatı doğmamıştır.

Mescidin genişletilmesi ve evlerin istimlak edilmesi sürecinde Hz. Ömer önemli sorunlarla karşılaştı. Öncelikle mescidin doğu tarafında Allah Resul'ünün mezarı ve eşlerinin odaları vardı. Dolayısıyla mescidi bu tarafa doğru genişletme şansı yoktu. Hz. Ömer mescide komşu olan diğer bütün evlerin sahiplerini bir şekilde razı etti ama evi mescide komşu olan Hz. Abbas'ı bir türlü razı edemiyordu. Hz. Ömer: *“Evinin parasını beytûlmalden karşılamak üzere evini sat veya evine karşılık Medine’de sana başka bir ev verelim. Bunu da kabul etmiyorsan evini Müslümanlara bağışla.”* diyerek Hz. Abbas’a üç teklif sunmuştur. Hz. Abbas bu teklifleri kabul etmemiş ve Hz. Ömer ile mahkemelik olmuştur. Mahkemede hâkimlik yapan Kâb b. Malik Hz. Abbas'ın evinin zorla istimlak edilemeyeceğine hükmetmiştir. Mahkemenin kendi lehine karar vermesinden sonra, Hz. Abbas kendi isteğiyle evini bağışlamıştır.⁷⁶ Hz. Ömer'in daha sonra beytûlmalden Hz. Abbas'a bir ev yaptığı da rivayet edilmektedir.⁷⁷

Hız. Ömer döneminde yapılan bu genişletmede duvarlar yükseltilip tavan yüksekliği 5,5 m'ye kadar çıkarılmıştır. Yeni yapının boyutları kuzeyden güneye yaklaşık olarak 70 m, doğudan batıya 60 m'ye çıkarılmış ve mescidin alanı dört bin metrekareyi aşmıştır. Mescidin zemini ilk defa Akik Vadisi'nden getirilen çakıl taşları ile döşenmiştir.⁷⁸ Mescidin ilk saflarına ise keçe serilmiştir. Bazı rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla mescidin zeminine çakıllardan sonra hasır da serilmiştir.⁷⁹ Mescid-i Nebevi'nin zemini daha önce topraktı. Bireysel olarak bazı kişiler zemine çakıl döşemişlerse de bu lokal kalmıştır. Mescidin zemininin tamamı ilk kez Hz. Ömer döneminde çakıl taşları döşenmiştir. Aynı şekilde mescidin zemininin bir kısmına hasır veya keçe serilmesi de ilk defa bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu restorasyon çalışması esnasında mescidin tavanı da elden geçirilip yenilenmiştir.⁸⁰

⁷⁶ Suyûti, **Dürrü'l-Mensûr**, c. 9, s. 216.

⁷⁷ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, (Beyrut: Dar'ül Fıkr, h. 1417/m. 1996), c. 4, s. 22.

⁷⁸ İbni Sa 'd, **Tabakât**, c. 3, s. 161.

⁷⁹ Numani, **Hız. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 194-196.

⁸⁰ Koçyiğit, **“Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Bayındirlik Hizmetleri”**, s. 14-16; Muhammed b. Hibban b. Ahmed el-Büstî. **Es-Sîretü 'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ**. çev. Harun Bekiroğlu. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), s. 383.

Bu genişletme faaliyeti sırasında Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in kabrinin ve eşlerinin evlerinin bulunduğu Mescid-i Nebevi'nin doğu tarafına bir duvar ördürmüştür.⁸¹ Râşid Halifeler döneminde yapılan genişletme faaliyetlerinde Mü'minlerin annelerinin odalarına herhangi bir müdahale yapılmamış ve mescit sürekli diğer taraflara doğru genişletilmiştir. Mescidin bitişiğindeki bu odalar Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik zamanına kadar varlığını korumuştur. Râşid Halifeler döneminde Mescidi Nebevi'ye ziyarete gelenler Hz. Peygamber'in yaşayan eşleriyle birlikte bu odaları da ziyaret ediyorlardı.⁸²

Bu imar çalışması esnasında mescidin doğu tarafındaki duvarlar hariç, diğer duvarlar büyük oranda yıktırılmıştır. Kuzey duvarı biraz geriye alınmıştır. Kible duvarı ise mescidin mevcut sütunlarının genişliği esas alınarak ileri çekilmiştir. Mescidin yanlarına üçer sütun ilave edilmiştir. Çevre duvarı taşla örülerek bir adam boyu yükseltilmiştir. Kapı sayısı altıya çıkarılmış ve kapılardan biri bayanlara tahsis edilmiştir.⁸³ Hz. Peygamber zamanından kalma eski yıpranmış direkler de elden geçirilerek sağlamlaştırılmıştır.⁸⁴

H. 17 senesinde Müslümanların refah seviyelerinin bir nebze de olsa yükseldiği bir dönemde yapılan bu imar ve inşa faaliyetinde, dikkat çeken bir husus da, Hz. Ömer'in mescidi süslemekten, lüks ve israftan kaçınması ve buna azami bir şekilde dikkat etmesidir.⁸⁵ Hz. Ömer Mescid-i Nebevi'yi genişletip yenileme talimatı verirken tavanın sadece halkı yağmurdan korumasını ve mescidin cemaatin ihtiyacını karşılayacak kadar genişletilmesini istemiştir. Hz. Ömer genişletme ve yenileme çalışmalarının israfa kaçmamasını ve insanları fitneye sokacak, namaz kılanın zihnini meşgul edecek şekilde mescidin kırmızı sarı renklerle nakışlanıp süslenmemesini emretmiştir.⁸⁶

Hz. Peygamber zamanında şairler için mescidin içinde bir minber yapılmıştı. Hz. Ömer döneminde yapılan imar çalışmasında bu minbere ne yapıldığı, mescitten

⁸¹ Koçyiğit, “**Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Bayındirlik Hizmetleri**”, s. 14-16.

⁸² İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 5, s. 457; Bozkurt-Küçükaşçı, “**Mescid-i Nebevî**”, c. 29, s. 282-283.

⁸³ İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 18, s. 158.

⁸⁴ Şeker, **Râşid Halîfeler Dönemi**, c. 2, s. 513-514.

⁸⁵ İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 18, s. 125-126.

⁸⁶ Mehmet Sabih Aydın, **Mescidleri Süslemeyi Yasaklayan Rivayetlerin Tahlili** (Siirt: Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), s. 124-126.

dışarı çıkarılıp çıkarılmadığı hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlamadık. Fakat Hz. Ömer'in bu imar faaliyeti esnasında şairlerin şiir okumaları için mescidin avlusunda yüksekçe bir yer yaptığına dair rivayetler vardır.⁸⁷ Edebi etkinlikler için yapılan bu yüksek yerin üstü bir revakla kapatılmıştır.⁸⁸ Hz. Ömer döneminden önce Mescid-i Nebevi'de bir aydınlatma sistemi yoktu. Hz. Ömer Temim ed-Dari aracılığıyla bu sistemi kurmuştur. Bazı rivayetlerde Temim Dari'nin Hz. Peygamber zamanında mescidi aydınlatmaya başladığı geçse de büyük ihtimalle bu küçük çaplı bir aydınlatma idi. Ondan dolayı kaynaklar ilk aydınlatma sisteminin Hz. Ömer zamanında kurulduğunu yazarlar.⁸⁹

Hz. Ömer zamanındaki bir diğer yenilik de mescitte buhur (güzel kokulu bir bitki) yakılması ve buhurdanlığın kullanılmasıdır. Bir gün gelen ganimet mallarının arasından bayağı bir ud ağacı çıkmıştı. Hz. Ömer bunu halk arasında taksim etmek istemiştir fakat bu güzel kokunun herkese yetmeyeceğini anlayınca, bütün Müslümanların buhurun kokusundan aynı şekilde istifade etmesini sağlamak için, ud ağacının mescitte kullanılmasını emretmiştir. Bu emri yerine getirmek için ud ağaçları müezzine teslim edilmiş, müezzin de her cuma günü bu odunu yakarak mescidi güzel kokuyla kokulandırmaya başlamıştır.⁹⁰

Hz. Ömer döneminde Mescid-i Nebevi'nin yapısında yapılan değişikliklerden biri de darü'l-imara binasının yapılmasıdır.⁹¹ Hz. Peygamber zamanında bütün siyasi ve idari kararlar mescitte alınmış ve darü'l-imara denebilecek bir yapı yapılmamıştır. Aslında Râşid Halifeler zamanında caminin içinde siyasi ve askeri toplantılar yapılmaya devam edilmiştir fakat bazı durumlarda kullanılmak için (özel toplantılar gibi), mescide yapışık veya mescidin yakınında darü'l-imaralar yapılmaya başlanmıştır.⁹² Hz. Ömer'in Medine'de yaptığı darü'l-imarının ne zaman ve nerede

⁸⁷ Kettani, **Et-Teratib'ul-İdariyye**, s. 307.

⁸⁸ Kettani, **Et-Teratib'ul-İdariyye**, s. 307.

⁸⁹ Hayreddin Karaman vd., **Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir** (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), c. 4, s. 83; Numani, **Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 297.

⁹⁰ Numani, **Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 194-196.

⁹¹ Yılmaz, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, s. 66-73.

⁹² Eyüp Baş (ed.), **İslam Tarihi** (Ankara: Grafiker yayınları, 2020), s. 308-309.

yapıldığı ile ilgili detaylı bilgilere ulaşamadık. Ancak rivayetlere baktığımızda bunun Mescid-i Nebevi'ye yakın bir yerde olduğu anlaşılmaktadır.⁹³

1.2.2.2. Hz. Osman Döneminde Mescid-i Nebevi'de yapılan imar çalışmaları

Mescid-i Nebevi'de en fazla değişiklik Hz. Osman zamanında olmuştur. Bu dönemde Hz. Ebu Bekir zamanında başlayıp Hz. Ömer zamanında hızlanan İslami fetihler devam etmiştir. Müslüman nüfus hem doğal olarak hem de yeni millet ve toplulukların Müslümanlara katılmasıyla hızla artmıştır. Râşid Halifeler döneminde, Mescid-i Nebevi Hz. Peygamber zamanından farklı olarak bir ziyaret ve hac mekânına dönüşmüştür. Allah Resul'ünün sağlığında Medine' ve Mescid-i Nebevi'deki insan sirkülasyonu daha çok ibadi, idari ve siyasi nedenlerle oluşuyordu. Ama Râşid Halifeler döneminde bunlara bir de hac ve ziyaret eklenmişti. Medine yavaş yavaş kutsal bir hac mekânına dönüşüyordu ve Mescid-i Nebevi sadece Medine sakinlerine tek değil, artık dışardan gelen binlerce ziyaretçiye de ev sahipliği yapmaya başlıyordu. Bu yeni durumun oluşmasında Hz. Peygamber'in Medine'yi harem bölgesi ilan etmiş olması, Mescid-i Nebevi'nin manevi fazileti ve üstünlüğü ile ilgili rivayetler, Hz. Peygamber'in Kabr-i Şerifinin Mescid-i Nebevi'de olması gibi önemli nedenleri sayabiliriz.

Yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı Hz. Osman döneminde cemaat kalabalıklaşmış ve mescitte yer sıkıntısı ortaya çıkmaya başlamıştır. Bundan dolayı tekrar Mescid-i Nebevi'nin genişletilmesi icap etmiştir. Hz. Osman, Mescid-i Nebevi'yi genişletme ve onarma faaliyetine h. 29 senesinin rebiyülevvel ayında başlamış ve mescidi yıkıp adeta sil baştan inşa etmiştir.⁹⁴ Yeni yapılan duvar ve sütunlar nakışlı taşlar ve kasislerle örtülmüştür. Önceki yıllarda hurma yaprakları ve çamurdan yapılan tavan, damlattığı için bu sefer daha sağlam bir ağaç olan sac (zac, hint çınarı) ağacından yapılan malzeme ile kapatılmıştır.⁹⁵ Bu imar faaliyetinde tekrar

⁹³ Koçyiğit, “Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri”, s. 19-20; Ali Aksu, **Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu** (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), c. 2, s. 218-219; Yılmaz Can, “İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/8 (01 Eylül 1996), s. 124-125.

⁹⁴ İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 253.

⁹⁵ Baş, **İslam Kurumları Tarihi**, s. 255-261.

mescidin etrafındaki evler istimlak edilmek zorunda kalınmış, ama mü'minlerin annelerinin odalarına karışılmamıştır. Yaklaşık olarak on ay süren inşaatın bütün masraflarını bizzat Hz. Osman karşılamıştır.⁹⁶

Hz. Osman ve ashabın onayıyla başlayan inşaatla sağlam yapı malzemeleri kullanılmaya çalışılmış ve duvarlar ilk kez yontma taş ve kireç harcı kullanılarak yapılmıştır. İnşaatla kullanılmak için gereken çakıl ve kumlar Akik Deresi'nden karşılanmıştır. Yontma taşlar ile örülen duvarların bir kısmı yine kerpiçlerle örülmüştür. Duvarlar bir adam boyu kadar taş ile geri kalan kısmı ise kerpiç ile örülmüştür. Sütunlar aralarına kurşun dökülmüş taşlarla yapılmıştır.⁹⁷ Hz. Ömer zamanında olduğu gibi, mihrabın sağında, solunda ve karşısındaki duvarlarda ikişerden altı kapı açılmıştır. Yapılan genişletme faaliyeti ile birlikte mescidin boyu 160 zirâya, eni ise 150 zirâya kadar çıkmıştır.⁹⁸ Hz. Osman bu inşaatı kendisi bizzat denetlerdi. Her gün atına biner, namaz vakti gelinceye kadar, çalışan işçilerin başında dururdu. İşe ara verdiklerinde ise hep beraber işi bırakıp cemaatle namaz kılıyorlardı. Hz. Osman onlara namaz kıldırır ve çoğu zamanını mescitte geçirirdi. Hatta bu inşaat sürecinde bazen mescitte uyurdu.⁹⁹

Hz. Osman mescidi genişletme fikrini sahâbilerle istişare edip bu konuda görüş birliği hâsıl olduktan sonra mescidi yıkmaya başlamıştır. Buna rağmen bu imar işine itirazlar gelmiştir. Bu konuda Hz. Osman'a gelen itirazların daha çok inşaatla kullanılan malzemeden dolayı olduğunu görmekteyiz. Ancak, kerpiç duvarlar çabuk gevşiyor, hurma gövdelerinden yapılan direkler dayanaksız olup kısa zamanda çürüyor, hurma dalları da mescidi yağmurdan koruyamıyordu. Hz. Osman eski malzemenin dayanıksız olmasından dolayı taş ve kireç gibi daha dayanıklı malzemeler kullanmıştır. İtiraz edenler ise yeni yapı malzemesinin nakışlanıp süslendiğini ve bu durumun zühd ve sadeliğe zarar vereceğini iddia ederek itiraz etmişlerdi. Bazıları ise Hz. Osman'ın kullandığı yapı malzemesinin süs ve güzellikten çok sağlamlılığıyla ön plana çıktığını söyleyerek, bunun yerilen süsleme olmadığını söylemişlerdir.¹⁰⁰ Bizde

⁹⁶ Koçyiğit, “Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Bayındirlik Hizmetleri”, s. 14-16.

⁹⁷ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 108; Buhârî, **Sahih**, c. 1, s. 490.

⁹⁸ Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Suyuti, **Tarih'ul-Hulefa**, (Nizar Mustafa el-Baz Kütüphanesi, h. 1425/m. 2004), s. 123; Murat Kaya, **Hz. Osman (r.a)'dan 111 Hayat Ölçüsü** (İstanbul: Erkam Yayınları, 2015), s. 88-89.

⁹⁹ İbni Hibban, **es-Sîretü 'n-Nebeviyye**, s. 407.

¹⁰⁰ Aydın, **Mescidleri Süslemeyi Yasaklayan Rivayetler**, s. 124-126.

yaptığımız araştırmalara dayanarak Hz. Osman'ın lüks ve şatafata düşkün biri olmadığını ve kaliteli malzeme kullanmasının nedeninin süs değil sağlık ve mescidin itibarı olduğu kanaatindeyiz. Örneğin bazı rivayetlerde geçtiğine göre Hz. Osman bir gün camide yapay bir süs portakalı görmüş ve onun kırılmasını emretmiştir.¹⁰¹

Bazı yazarlarda meseleye şöyle bakmışlardır: Hz. Peygamber zamanında pahalı malzemeden görkemli bir şekilde câmi yapılmasına hem ekonomik şartlar elverişli değildi hem de Müslümanların buna zamanı yoktu. O dönemde Müslümanların çevresi müşrik ve gayri müslimlerle doluydu ve Müslümanlar İslâm'ı çevrelerine tebliğ etmekle meşgul oluyorlardı. Hz. Osman zamanında ise İslâm devletinin hudutları genişlemiş, ekonomik durum da düzelmişti. Hz. Osman, devletin maddî ve manevî ihtişamını bütün kurumlara yansıtmak istemiş ve mescitler de bu ihtişamdı payını almıştır.¹⁰² Hz. Osman'ın pahalı ve sağlam malzeme kullanması zamanla bir geleneğe dönüşmüş ve daha sonra gelenler de bu geleneği sürdürmüşlerdir.

Hz. Osman'ın mescidin yapısına eklediği en önemli yapı belkide hünkâr mahfili yani maksuredir.¹⁰³ Camilerde halifelerin 'suikastlardan korunmak amacıyla' maiyetleriyle birlikte namaz kılmalarına tahsis edilen yerlere, maksûre veya hünkâr mahfili deniliyor. Bilindiği gibi Hz. Ömer Mescid-i Nebevi'de mihrapta namaz esnasında bir suikasta uğrayarak şehit olmuştur.¹⁰⁴ Hz. Peygamber ve ilk iki halife zamanında maksure uygulaması yoktu. Bundan dolayı Hz. Ömer'e suikast planlayanlar, onu en korumasız olduğu yer olan mihrapta, namaz kıldırıldığı esnada vurmuşlardı. Bunun üzerine Hz. Osman Mescid-i Nebevi'de namaz kıldırıldığı yere zemini yükseltilmiş ve etrafı kapatılmış bir yer yapmıştır.¹⁰⁵ Hz. Osman'ın yaptığı bu

¹⁰¹ Fahrüddin Razi, **Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb**, ed. Ahmet Hikmet Ünal, çev. Lütfullah Cebeci-Sadık Doğru (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), c. 3, s. 369.

¹⁰² Bostancı vd., **Camî ve Fonksiyonları**, s. 35.

¹⁰³ Ekrem Buğra Ekinci, **İslâm Hukuku Tarihi** (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2006), s. 50-51; Necati Aykon, **Anadolu'da Gerçekleştirilen İlk İslam Fetihleri (Emevi Dönemi'nin Sonuna Kadar)** (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1994), s. 99.

¹⁰⁴ İbnu Hacer Askalani, **el-İsabe-Seçkin Sahabeler**, çev. Seyfüllah Erdoğan (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011), s. 72-74.

¹⁰⁵ Bostancı vd., **Camî ve Fonksiyonları**, s. 40.

maksure İslam tarihinde ilktir ve bundan sonra maksure yapmak yaygınlaşmıştır.¹⁰⁶ Suikast girişimlerinin yaygınlaşmasından sonra sadece halifeler tek değil artık valiler de maksure yapmaya başlamışlardır. Bazı kaynaklar ilk maksure yapma geleneğini Ziyad b. Ebih veya Hz. Muaviye ile başlatıyorlar. Fakat Hz. Osman tarafından başlatılmış olması daha olasıdır. Çünkü Hz. Osman mescitte suikast ile şehit edilen bir halifenin yerine geçmiştir. Mantıklı olan da halefin selefinden ders alması ve selefinin başına gelen bu vahim suikast olayından sonra tedbir almasıdır ki Hz. Osman'ın bu tedbiri aldığını düşünmenin daha doğru olduğuna inanıyoruz.¹⁰⁷

Raşid Halifeler döneminin sonuna denk gelen Hz. Ali döneminde (656-661) ise Mescid-i Nebevi'de yapısal olarak bir değişiklik olmamıştır. O dönem başkentin Kûfe'ye taşınması ile birlikte Mescid-i Nebevi'nin eski ihtişamı azalmış ve bundan sonra Kûfe Cuma Camisi ile Şam Cuma Camisi'nin önemi artmıştır. Başkentin önce Kûfe'ye sonra da Şam'a taşınmasıyla birlikte Mescid-i Nebevi'deki insan sirkülasyonu da azalmış ve Velid b. Abdülmelik zamanına kadar mescide herhangi bir ilave yapılmamıştır.¹⁰⁸ Velid b. Abdülmelik'in isteğiyle Medine Valisi Ömer b. Abdülaziz Mescid-i Nebevi'yi genişletme ve yenileme çalışması başlatmıştır. Bu çalışmada halifenin izniyle mü'minlerin annelerinin odaları da istimlak edilerek Mescid-i Nebevi'ye eklenmiştir.¹⁰⁹ Mescidin inşaatında bu sefer kerpiç kullanılmamış ve bütün duvarda kesme taş kullanılmıştır. Bu genişletmede mescidin yapısına minare, şerefe ve niş tarzı mihrap olmak üzere üç yeni unsur eklenmiştir.¹¹⁰

1.2.3. Kubâ Mescidi

İslam tarihinde umuma açık ve Peygamber Efendimizin ashabıyla cemaat kurup namaz kıldığı ilk mescit, Allah'ın Tevbe Sûresi 108'ci eyette "... İlk günden temeli takva üzerine kurulan mescit (Kubâ mescidi), içinde namaz kılmana elbette daha lâyıktır." diyerek övgüyle bahsettiği Kubâ Mescidi'dir. Hz. Muhammed (s.a.v) Medine'ye hicret ettiğinde, Medine'ye varmadan önce kısa denebilecek bir süre Kubâ köyünde kalmış ve ilk iş olarak uygun bir yere mescit inşa etmiştir. Allah Resul'ünün

¹⁰⁶ Aydın, **Mescidleri Süslemeyi Yasaklayan Rivayetler**, s. 124-126; Sarıcık, **Dört Halife Dönemi**, s. 359.

¹⁰⁷ Aydın, **Mescidleri Süslemeyi Yasaklayan Rivayetler**, s. 124-126.

¹⁰⁸ Bozkurt-Küçükbaşçı, "**Mescid-i Nebevî**", c. 29, s. 282-283.

¹⁰⁹ İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 5, s. 457.

¹¹⁰ Bozkurt-Küçükbaşçı, "**Mescid-i Nebevî**", c. 29, s. 282-285.

mescidin kible tarafına ilk taşı yerleştirmesiyle başlayan mescit inşaatı kısa bir sürede tamamlanmıştır.¹¹¹

Râşid Halifeler döneminde Kubâ Mescidi manevi öneminden dolayı Mescid-i Nebevi'den sonra Medine'de en çok ziyaret edilen mescit olmuştur.¹¹² Hatta Hz. Ömer buraya gelip kendi elleriyle camiye temizlemiştir.¹¹³ Fakat burada cuma namazı kılınmadığı için mescit bir mahalle mescidi olarak kalmıştır.¹¹⁴ Raşit Halifelerden ilk iki halife zamanında Kubâ Mescidi'nde herhangi bir imar çalışması yapıldığına dair bir bilgiye ulaşamadık. Sadece Hz. Osman zamanında mescidin genişletildiği bilgisi var ancak biz bu genişletmenin detaylarını kaynaklarda bulamadık.¹¹⁵

1.3. RAŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE YENİ İNŞA EDİLEN CAMİ VE MESCİTLER

1.3.1. Orta ve Güney Arabistan Bölgesi

Orta Arabistan'ın Hicaz bölgesi Mekke, Medine ve Taif şehirlerinden oluşuyor. Kaynaklarda bu bölgede Hz. Peygamber zamanında yapılan mescitlerden bahsedilmektedir.¹¹⁶ Râşid Halifeler zamanında bu mescitlerden bazılarının restore edildiğini kaynaklarda bulabiliriz.¹¹⁷ Fakat kaynaklarda Râşid Halifelerin buralarda yeni bir cami yaptıklarına dair bir bilgiye rastlamadık. Hz. Ömer Mekke ve Medine arasında yolcular için konak yerleri yapmıştır. Büyük ihtimalle buralarda namaz kılmak için mescitler de yapılmıştır.¹¹⁸ Medine'de Mescid-i Nebevi'den sonra birçok mahalle mescidi inşa edilmiştir. Bu mescitlerden bazılarının Râşid Halifeler zamanında yapılmış olma ihtimali vardır.¹¹⁹

¹¹¹ İbni Hişam, **Sire**, c. 2, s. 162-163; Hüseyin Algül-Nebi Bozkurt, “**Mescid-i Kubâ**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004), c. 29, s. 279.

¹¹² İbni Mace, **Sünen**, c. 4, s. 229; Murat Kaya, **H. Ömer (r.a)'den 111 Hayat Ölçüsü** (İstanbul: Erkam Yayınları, 2015), s. 11; Aksu, **H. Ömer**, c. 3, s. 219; İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 14, s. 685.

¹¹³ Kaya, **H. Ömer (r.a)**, s. 115.

¹¹⁴ Tirmizi, **Sünen**, c. 1, s. 139.

¹¹⁵ Kaya, **H. Osman**, s. 88-89.

¹¹⁶ Abdurrahman Ece, “**Câbir b. Abdullah'ın Hayatı ve Hadis Rivayeti**”, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (23 Haziran 2017), s. 159.

¹¹⁷ Kaya, **H. Osman**, s. 88-89.

¹¹⁸ İbni Sa'd, **Tabakât**, c. 3, s. 160.

¹¹⁹ Belâzurî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, c. 1, s. 323.

Güney Arabistan'da da Hz. Peygamber zamanında mescitler yapılmıştır.¹²⁰ Allah Resul'ünün Ummanlılara gönderdiği bir mektupta: “*Muhammed Rasulullah'tan Umman halkına; Allah'tan başka tanrı olmadığına benim Allah'ın elçisi olduğuma tanıklık edip kabullenin. Zekât ödeyin, şu cami yerlerini belirleyip camileri yapın. Aksi durumda, sizinle savaşıyorum.*” buyurmuştur.¹²¹ Bahreyn'de Hz. Peygamber zamanında Cuvasa kalesinde bir cami yapılmıştır. Hz. Ebu Bekir zamanında yaşanan irtidat olaylarında bölgedeki Müslümanlar zor durumda kalmış ve Cuvasa kalesi ve camisine sığınmışlardır. Kaynaklarda Müslümanların bu kuşatmadan kurtuldukları ve Ala b. el-Hadrami'nin (ö. 21/642) orada Müslümanlara Cuma namazı kıldırıldığından bahsedilmektedir.¹²²

Güney Arabistan'da verimli topraklara sahip olan Necran şehri ise Hz. Peygamber zamanında anlaşmayla İslam devletine katılmıştır. Ticaret yollarının kavşağında yer alan Necran şehrinde dokuma ve dericilik faaliyetleri gelişmiştir. Kur'an'ın Buruç suresinde bahsedilen Ashab-ı Uhdut olayının bu şehirde gerçekleştiği rivayet edilir. Hz. Ömer Ashab-ı Uhdut'un hatırasını anıp yaşatmak için burada bir cami inşa etmiştir.¹²³

1.3.2. Filistin Bölgesi

1.3.2.1. Mescid-i Aksâ

Asıl adı Ârâmîce Beth makdeşa, İbrânîce Beth ha-Mikdaş ve Arapça Beytülmakdis (mukaddes ev) olan Mescid-i Aksâ Kur'an'ı Kerim'de “çevresi mübarek kılınan yer olarak” (İsra 1) nitelendirilmiştir.¹²⁴ Nasıl ki Kâbe ve çevresine Mescid-i Haram deniliyorsa, Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu alana da Harem-i Şerif denilmekte ve bununla Kudüs'te içinde Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre'nin de bulunduğu mekân kastedilmektedir.¹²⁵ Bazı kaynaklara göre Mescid-i Aksâ ilk olarak Hz. İbrahim veya Hz. Yakup tarafından inşa edilmiştir. Daha sonra Hz. Süleyman

¹²⁰ İbni Hibban, *es-Sîretü 'n -Nebeviyye*, s. 290; Rudani, *Cem'ul-Fevaid*, c. 1/s. 151.

¹²¹ Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, çev. Vecdi AKYÜZ (İstanbul: Kitabevi, 1997), s. 181-182.

¹²² İbni Hibban, *es-Sîretü 'n -Nebeviyye*, s. 352; İbn Hanbel, *Sahabenin Faziletleri*, s. 657.

¹²³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. 1/s. 618.

¹²⁴ Nebi Bozkurt, “**Mescid-i Aksâ**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004), c. 29, s. 268.

¹²⁵ Bozkurt-Küçüktaşçı, “**Mescid-i Haram**”, c. 29/273.

Mescid-i Aksâ'yı tekrar imar etmiş ve mescidin temelini, duvarlarını hatta tavan ve kubbesini bile taştan yapmıştır. Direk ve kolonları yüksekliği 15 metreyi bulan mermer bloklardan yapılmıştır. Bu direklerin sayısının 1000 taneyi bulduğu ve bunun insan işi olamayacağı söylenmiştir.¹²⁶ Allah'ı Te'ala: "*Binalar kuran, dalgıçlık yapan şeytanları da emrine verdik.*" (Sad 37) Ayrıca: "*Cinler Süleyman'ın isteğine göre mâbetler, kaleler... yapıyorlardı...*" (Sebe 13) buyurarak cin ve şeytanların Mescid-i Aksâ'nın inşasında çalıştırıldıklarını belirtmektedir. Tarihi rivayetlerde de Hz. Süleyman'ın Mescid-i Aksâ'nın inşasında dev, peri, cin ve şeytanlardan yararlandığı söylenmiştir.¹²⁷

Ara ara istilacıların saldırılarına maruz kalan Mescid-i Aksâ milattan önce 63 yılında Romalıların istilasın uğramış ve yağmalanmıştır. Daha sonra Kral Herod zamanında (MÖ.37-4) tekrar inşa edilmeye başlanan mescidin inşaatı Hz. İsa'nın doğumuna kadar sürmüştür. Hz. İsa'nın doğumundan 70 yıl sonra ise Romalılar hem Mescid-i Aksâ'yı hem de Kudüs'ü adeta yerle bir etmişlerdir. Bugün Yahudilerin önünde dua! Ettikleri ağlama duvarı en son gerçekleşen yıkımdan geriye kalmıştır.¹²⁸

Hız. Peygamber döneminde Mescid-i Aksâ hiçbir zaman Müslümanların hâkimiyetine geçmemiştir. Dolayısıyla bu dönemde herhangi bir imar çalışmasından bahsetmek mümkün değildir. Fakat Miraç olayı, Allah'ın Kur'an'ı Kerim'de bu mescitten övgüyle bahsetmesi, Allah Resul'ünün bu mescidin faziletine dair hadisler irad etmesi ve Mescid-i Aksâ'nın bir süreliğine Müslümanların kiblesi olmasından dolayı, Müslümanlar bu dönemde Mescid-i Aksâ'nın ne kadar önemli bir mekân olduğunun farkındaydılar.¹²⁹ Medine'ye hicretten sonra yaklaşık on altı ila on yedi ay boyunca Müslümanlar Mescid-i Aksâ'ya yönelerek namazlarını kılmışlardır. Ancak Allah Resulü Mescid-i Aksâ ve Kudüs'ü fethetmek için açıkça bir fiili girişimde bulunmamıştır. Bu konuda Mute Savaşı ve Usame Ordusu'nun hazırlanmasını Kudüs'ü fethetmeye yönelik atılmış birer adım olarak kabul etsek de buna dair

¹²⁶ İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 1/s. 234; Ebu Cafer Muhammed bin Cerir et-Taberi. **Tarihü'l Ümem vel-Müluk**. çev. M. Faruk Görtunca. (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2003), c. 1, s. 508-509.

¹²⁷ Taberi, **Tarih**, c. 1, s. 517.

¹²⁸ Bozkurt, "**Mescid-i Aksâ**", c. 29, s. 269.

¹²⁹ İbni Esîr, *Câmiu'l-Usûl*, c. 19, s. 77; Abdullah b. Muhammed b. Ebi Şeybe. **Kitabü'l-Meğazi Hz. Peygamber ve Dört Halife**. ed. Mehmet Azimli, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), s. 45-46; Suyûti, *el-Câmiu's-Sağîr*, c. 3, s. 234; Rudani, **Cem'ul-Fevaid**, c. 3, s. 218-219; Tirmizi, **Sünen**, c. 1, s. 92.

kaynaklarda açık bir veri bulamadık.¹³⁰ Sadece bazı hadislerden zımnen, Mescid-i Aksâ ve Kudüs'ün bir gün Müslümanların eline geçeceğini müjdelendiğini çıkarabiliyoruz.¹³¹

Hiz. Ebu Bekir zamanında Müslüman orduları Şam (Dımaşk) ve Filistin Bölgesi'ni fethetmeye başlamışlardı. Bölgenin bazı şehirlerini zorla bazı şehirlerini de antlaşmayla ele geçiriyorlardı. Müslümanların Mescid-i Aksâ'ya ulaşmasına engel olan Kudüs'ün etrafındaki bu şehirler birer birer Müslümanların eline geçmeye başlamıştı. Gerçekleşen bu fetihler sayesinde Müslümanlar adım adım Kudüs'ün fethine yaklaşmışlardı.¹³² Ancak Hiz. Ebu Bekir'in ömrü vefa etmemiş ve tam da Kudüs'ün fethinin arifesinde vefat etmiştir.

Kudüs'ün fethi ve Mescid-i Aksâ'nın inşa edilmesi Hiz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Hiz. Ebu Bekir döneminde bölgede fetihlere başlamış olan Müslüman orduları bir süre sonra Kudüs'e varıp şehri kuşatmışlar ancak şehir kuşatması uzun sürmüştür.¹³³ Kuşatma esnasında Kudüs'ün dini lideri Müslüman askerlere: "Eğer Halife Ömer bizzat gelirse şehrin anahtarlarını ona teslim edeceğim." demiştir. Bu haberi alan Hiz. Ömer, Mescid-i Aksâ ve Kudüs'ün manevi ehemmiyetini de hesaba katarak Medine'den yola çıkmış ve günlerce süren yolculuktan sonra Kudüs'e varmıştır. Şehrin ileri gelen din adamları şehrin anahtarlarını Hiz. Ömer'e teslim etmişler. (17/638) Hiz. Ömer şehri sulh ile ele geçirdiği için kilise ve mabetlere karışmamıştır. Mescid-i Aksâ'nın inşa edildiği yer ise şehrin eski hâkimlerine ait değildi, terkedilmiş hatta çöplüğe dönüştürülmüş bir yerd i.¹³⁴

Rivayetlere göre bazı Yahudi ve Hristiyan din adamları Hiz. Ömer'in Kudüs'ü fethedeceğini önceden biliyorlardı. Hiz. Ömer Şam'a geldiğinde Ehrnaşk Yahudilerinden bir adam onu karşıladı ve ona şöyle dedi: "Selam sana ey Faruk! Sen Kudüs'ün sahibisin. Allah'a yemin ederim ki, Allah, sana Kudüs'ün fethini nasip

¹³⁰ Aksu, **Hiz. Ömer**, c. 1, s. 524; İsmail Altun, "**Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ**", İlahiyat Tetkikleri Dergisi 47 (20 Haziran 2017), s. 159.

¹³¹ İbni Mace, **Sünen**, c. 4, s. 226; Bozkurt, "**Mescid-i Aksâ**", c. 29, s. 269-270.

¹³² Fatih Orta, "**Hiz. Ömer Zamanında Müslümanların Kudüs'ü Fethi**", Yeni Fikir Dergisi 10/21 (23 Aralık 2018), s. 20.

¹³³ Ömer Sabuncu, "**Hiz. Ömer Dönemin'de (634-644) Beytülmakdis'in Fethi ve İskân**", Journal of Islamicjerusalem Studies 21/3 (31 Aralık 2021), s. 337.

¹³⁴ Ebu Ubeyd el Kasım bin Selam bin Abdullah el Haravi el Bağdadi, **Kitabü-l Emval**, (Beyrut: Dar el-Fikr, h. 1431), s. 202-203.

etmedikçe geri dönmeyeceksin.” demiştir.¹³⁵ Başka bir rivayette ise ilginç bir olaydan bahsedilmektedir. Şöyle ki: “Hz. Ömer, Kureyşli bir ticaret kafilesıyla Şam’a gelmişti. Şam’da başına gelen bir olaydan dolayı bir kiliseye sığınmış ve kilisenin rahibi Hz. Ömer’e: “Hristiyanlar, kitaplarını en iyi bilen âlimlerinin ben olduğumu biliyorlar. Bizi şu topraklarımızdan çıkaracak olan kişinin sen olduğunu görüyorum.” demiştir. Rahip Hz. Ömer’den kendisine bir emanname yazmasını istemiştir. Hz. Ömer yıllar sonra Kudüs’ü fethetmek için geldiğinde, Cabiye’de bu rahip ile karşılaşmış ve bu emannameyi geçerli kabul etmiştir.¹³⁶

Hz. Ömer Kudüs’e geldiğinde kıyamet kilisesini ziyaret etmişti. Namaz vakti geldiğinde namaz kılmak için yer sormuştu. Orada bulunan bir patrik namazını kilisede kılmasını tavsiye etmiş fakat Hz. Ömer bunu kabul etmemiştir. Hz. Ömer’in kilisede namaz kılmamak için öne sürdüğü gerekçeye baktığımızda hem onun adaletini hem de nasıl bir öngörü ve ferasete sahip olduğunu anlamaktayız. Hz. Ömer: “Eğer ben bu kilisede namaz kılsam yarın öbür gün Müslümanlar burayı mescide çevirirler.” demiş ve gidip namazını başka bir yerde kılmıştır. Hz. Ömer’in namaz kıldığı yerde daha sonra Mescid-i Aksâ inşa edilmiştir.¹³⁷ Bazı rivayetlerde ise Hz. Ömer’in patriklere Mescid-i Aksâ’nın yerini sorduğu ancak patriklerin Hz. Ömer’i yanıltmak için onu bir kiliseye yönlendirdikleri geçmektedir. Hz. Ömer öncelikle Mescid-i Aksâ’da namaz kılmak istediği için bu kiliselerde namaz kılmayı reddetmiştir. Daha sonra patrikler Hz. Ömer’i yanıltamayacaklarını anlayınca Mescid-i Aksâ’nın yerini ona göstermişlerdir. Hz. Ömer de daha önce Allah Resul’ünden aldığı bilgiler sayesinde Mescid-i Aksâ’nın yerini tanımıştır.¹³⁸

Hz. Ömer Kudüs şehrine girip Harem Bölgesi’ne gelince Hz. Davud’un mihrabında tehiyyet’ül mescit namazını kılmış ve orada Hz. Davud’un dualarını içeren ayetleri okumuştur.¹³⁹ Hz. Ömer gece şehre girmiş ve sabaha kadar burada namaz

¹³⁵ İbni Kesir, *el Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 7, s. 96-103.

¹³⁶ İbni Kesir, *el Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 7, s. 96-103.

¹³⁷ Sabuncu, “*Beytülmakdis’in Fethi ve İskân*”, s. 337; Ömer Vehbi Kapıcı, *Hz. Ömer’in Öngörülleri (Dinî, Siyasî, Sosyal ve Kültürel)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s. 18.

¹³⁸ Altun, “*Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ*”, s. 163.

¹³⁹ Aksu, *Hz. Ömer*, c. 1, s. 525-526.

kılmıştır.¹⁴⁰ Ertesi gün de bu kutsal yerde arkadaşlarına sabah namazını kıldırmıştır. Sabah namazının birinci rekâtında Sad sûresini okuyup secde ayetine geldiğinde secdeye kapanmış ve ona tabi olan cemaat da onunla birlikte secdeye kapanmışlardır. Hz. Ömer ikinci rekâtta ise Beni İsrail (İsrâ) sûresini okumuştur.¹⁴¹ Öğle vakti Hz. Ömer beraberinde getirdiği Hz. Peygamber'in müezzini Hz. Bilal'le (ö. 20/641) ezan okumasını teklif etmiş ama Bilal bu teklifi kabul etmemiştir. Daha sonra gelen ısrarlar üzerine Bilal tıpkı Mekke'nin fethinde olduğu gibi sembolik anlamı büyük olan bir ezan okumuştur. Ezanı dinleyen ashabın eski hatıraları canlanmış ve duygulanıp gözyaşlarına hâkim olamamışlardır.¹⁴²

Kudüs'teki harem de tıpkı Mescid-i Haram gibi belli bir mescitten ziyade belli bir alanı kapsayan bir bölgedir ve bu haremın merkezinde tıpkı Kâbe gibi kutsal bir nokta vardır.¹⁴³ Hz. Ömer'in aradığı yer de burasıydı. Bu konuda Yahudilikten ihtida edip Müslüman olan Yemen asıllı Kâb el-Ahbar (ö. 32/652-53 [?]) kendisine yardımcı olmuştur. Hz. Ömer tespit edilen bu yeri pislik içinde bulmuştur. Meğerki Hristiyanlar burayı çöplük olarak kullanıyorlarmış. Hristiyanlar bunu Yahudilerden intikam almak için yapıyorlarmış.¹⁴⁴ Çünkü daha önce Yahudiler de Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan yeri, çöplük haline getirmişlerdi. Hz. Ömer burasının temizlenmesini emretmiş ve kendisi de bizzat çalışarak bu temizlik faaliyetine katılmıştır. Bazı rivayetlere göre Yahudilerde bu temizlik işine katılıp yardım etmişlerdir.¹⁴⁵

Temizlik işi bittikten sonra Hz. Ömer mescidi nerede kuracağı ile ilgili Kâb el-Ahbar ile danışmıştır.¹⁴⁶ Hz. Ömer Kâb'ı hem danışman hem de tercüman olarak Medine'den alıp yanında götürmüştü. Kâb eski Yahudi âlimiydi ve Kudüs hakkında bilgi sahibiydi. Kâb Hz. Ömer'e mescidi Hz. Peygamber'in miraca çıkarken bastığı ve eski mabedin yeri olan kayanın arka tarafına inşa etmesini tavsiye etti. Hz. Ömer de Kâbın göğsüne vurarak tepki vermiş ve Kâb'ın böyle bir öneride bulunarak Yahudilere

¹⁴⁰ Haydar Oruç, “Mescid-i Aksa: Tarihi, Statüsü ve Güncel Gelişmeler”, Ortadoğu Çalışmaları Merkezi ORMER 15 (2015), s. 3.

¹⁴¹ İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 7, s. 96-103.

¹⁴² Numani, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, c. 1, s. 236-238; Sabuncu, “Beytülmakdis'in Fethi ve İskân”, s. 337; Altun, “Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ”, s. 164.

¹⁴³ Aksu, *Hz. Ömer*, c. 3, s. 532-533.

¹⁴⁴ Maşallah Turan, “Müfessirlerin ‘Mescid-i Aksâ’ Hakkındaki Görüşleri: İsrâ Suresi 1. Ayetin Tefsiri Bağlamında”. *Journal of Islamicjerusalem Studies* (31 Aralık 2020), s. 305-306.

¹⁴⁵ Sabuncu, “Beytülmakdis'in Fethi ve İskân”, s. 344-345.

¹⁴⁶ Sallabi, *Hz. Ömer*, s. 510-511.

benzediğini söylemiştir. Bir rivayete göre Hz. Ömer Kâb'a mescidin yerini sorduğunda Kâb kayanın arkasını önererek mescidin kıblesinin Kudüs'e dönük olmasını istemiştir. Bu önerisi ile Kâb iki kibleyi birleştirmeyi düşünmüştür.¹⁴⁷ Müslümanlar ilk zamanlarda Mescid-i Aksâ'yı kible edinip namaz kılmışlarsa da bu uygulama vahiyle ilga edilmişti.¹⁴⁸ Ondan dolayı Hz. Ömer Kâb'a tepki göstererek önerisini reddetmiş olabilir.

Hz. Ömer Kâbe'ye dönerek burada namaz kılmış ve mescidin kayanın önüne yapılmasını emretmiştir.¹⁴⁹ Hz. Ömer'in yaptırdığı bu cami doğu duvarının yakınındaki harabenin düzeltilerek üstünün kalaslarla kapatılmasıyla inşa edilmiştir. İslam tarihinde Kudüs haremde ilk defa Hz. Ömer tarafından yapılan bu cami yaklaşık üç bin kişinin aynı anda namaz kılabilceği genişlikteydi.¹⁵⁰ Yapılan bu caminin mimari yapısı ile ilgili kaynaklarda detaylı bilgilere ulaşamadık. Mescid-i Aksâ'nın fethinden bahseden kaynaklarda daha çok fetih süreci ve bu süreçte gelişen olaylara yer verilmiştir.

Kudüs ve Mescid-i Aksâ için Râşid Halifeler dönemi bilhassa da Hz. Ömer dönemi adeta bir dönüm noktasıdır. İslam dininin fazilet bakımından üçüncü mescidi ve kutsal ziyaret mekânlarından olan böyle önemli bir yerin özgürlüğüne kavuşup mamur hale getirilmesini Allah'ı Teâlâ, Hz. Peygamber'in yakın arkadaşı olan Hz. Ömer ve çoğu Hz. Peygamber'in ashabı olan askerlerine nasip etmiştir. Bu fetih ve imar ile çok önemli bir eksikte tamamlanmış oluyordu. İslam'ın ziyaret mekânlarından biri olmasına rağmen Müslümanların hâkimiyetinde olmayan bu mübarek yer bu fetihle birlikte Müslümanların eline geçmiş, imar edilip Müslümanların istifadesine sunulmuştur.

1.3.2.2. Taberiye ve Kayseriye Cuma Camileri

Taberiye Cuma Camisi: Filistin'in kuzeydoğusunda ve Taberiye Gölü'nün batı kıyısında, deniz seviyesinin yaklaşık 200 m altında kurulmuş olan Taberiye şehri, Kudüs'e 161 km, Dımaşk'a 137 km. uzaklıktadır. Taberiye Hz. Ebu Bekir zamanında

¹⁴⁷ Aksu, **Hz. Ömer**, c. 3, s. 532-533.

¹⁴⁸ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer Beyzavi, **Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil Beydavi Tefsiri**, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011), c. 1, s. 190.

¹⁴⁹ İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 96-103.

¹⁵⁰ Bozkurt, "**Mescid-i Aksâ**", c. 29, s. 270; Altun, "**Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ**", s. 164.

Müslümanların ilk fethettiği şehirlerdendir. Şam/Kahire yolu üzerinde stratejik bir konuma sahip olan Taberiye Şürahbîl b. Hasene (ö. 18/639) tarafından h. 13/m. 634 yılında antlaşma ile fethedilmiştir.¹⁵¹ Yapılan antlaşmaya göre buranın halkının canları, malları, çocukları, kiliseleri ve evleri korunmuştur, ancak terk ettikleri ve boş bıraktıkları evler ile Müslümanlara cami için bir yer, bu antlaşmanın dışında bırakılmıştır. Fetihten sonra şehre Müslüman Araplar iskân edilmiştir.¹⁵² Hem antlaşmadaki cami yeri ile ilgili maddeden hem de buraya Müslümanların yerleştirilmesinden anlıyoruz ki burada bir cami inşa edilmiştir.

Kayseriyye Cuma Camisi: Râşid Halifeler zamanında fethedilen Filistin şehirlerinden biride Kayseriyye’dir. Müslümanların şehri ilk fethettiklerinde yaptıkları cami ile ilgili kaynaklarda detaylı bir bilgiye ulaşamadık. Ama kaynaklarda Abdullah b. Zübeyr’in halifeliliğini ilan ettiği dönemde, Rumların Kayseriyye’yi işgal ettikleri ve şehrin camisini yıktıklarından bahsedilmiştir. Daha sonra Abdülmelik b. Mervan (685-705). Tarafından bu cami tekrar inşa edilmiş ve bu sefer şehre daha fazla Müslüman nüfus yerleştirilmiştir.¹⁵³ Kayseriyye’de cuma camisi dışında Hızır Mescidi ve Mescid-i Süleyman adlarında iki mescit daha inşa edilmiştir. Mescid-i Süleyman aynı zamanda Kaysariyyun Camisi olarak da bilinmektedir.¹⁵⁴

1.3.2.3. Gazze Cuma Camisi ve Nuba Mescidi

Gazze Cuma Camisi: Filistin’in sahil şehirlerinden biri olan Gazze daha önce putperest bir şehirdi. Râşid Halifeler zamanında fethedilen şehirde sekiz tane put tapınağının varlığından bahsedilmektedir. Müslüman askerler Gazze’yi fethettiklerinde bu puthanelerden bir tanesini cuma camisine dönüştürmüşlerdir. Müslümanların camiye dönüştürdükleri tapınağın adı Marna Tapınağıydı. Müslümanlar burayı camiye dönüştürdükten sonra buraya Ömeriyye Camisi demişlerdir.¹⁵⁵ Camiye Ömeriyye Camisi adının verilmesinden dolayı Gazze’nin Hz.

¹⁵¹ Cengiz Tomar, “Taberiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), c. 39, s. 323.

¹⁵² Belâzurî, *Fütuhül-Buldan*, s. 137.

¹⁵³ Belâzurî, *Fütuhül-Buldan*, s. 167.

¹⁵⁴ Murat Gök, *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 20117), s. 206.

¹⁵⁵ Betül Sarkoz, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Gazze* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s. 107.

Ömer zamanında fethedildiği anlaşıyor. Memlukler zamanında minaresi yapılan bu cami, Gazze'nin en büyük camisiydi.¹⁵⁶

Nuba Ömeri Mescid-i: Râşid Halifeler döneminde camilerle ilgili yapılan yeni bir uygulama da camilerin masrafları için vakıflar kurmak olmuştur. Kudüs'ü fetheden Hz. Ömer orada yıkık ve harabe halde olan Mescid'i Aksâ'yı inşa etmiş ve Mescid-i Aksâ'nın masrafları için Filistin'de Halil Dağı'nda yer alan Nuba köyündeki, kendine ait arazileri vakfetmiştir. Aynı zamanda Nuba Köyü'nde Ömeri Mescidi adında bir mescit inşa edilmiştir. Nuba Mescidi'nin duvarındaki kitabe Hz. Ömer'in buradaki arazisini vakfetmesinden bahsediliyor. İslam tarihinde ilk vakfiyelerden olan kitabe şunlar yazılmıştır: *“Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla, bu Nuba (köyü) arazisi, sınırları ve etrafıyla Beyt-i Makdis'in Sahre'sine ve Mescid-i Aksâ'ya vakıftır. Mü'minlerin emiri Ömer b. Hattab onu Allah Teâlâ'nın rızası için vakfetti.”* Yapılan incelemelerde kitabenin Hz. Ömer zamanına ait olma ihtimali yüksek bulunmuştur. Dolayısıyla Nuba'daki mescidin de Hz. Ömer tarafından yapıldığı düşünülmektedir.¹⁵⁷

1.3.3. Irak Bölgesi'nde yapılan camiler

1.3.3.1. Kûfe Cuma Camisi ve mahalle camileri

Kum ve çakılın birlikte karışık bir şekilde bulunduğu yerlere, Araplar Kûfe demektedirler. Bundan dolayı şehrin, adını bulunduğu çevredeki kumluk zeminden aldığı düşünülmektedir.¹⁵⁸ Kûfe şehri Irak'ın Bâbil harabelerinin güneyinde Fırat'ın batı kenarında kurulmuş olup Necef ile Kerbelâ arasında ve Hîre'nin 5 km. kuzeyindedir. Şehrin Bağdat'tan uzaklığı ise 170 kilometredir.¹⁵⁹

Râşid Halifeler döneminde İslam orduları Irak ve Körfez Bölgesi'nde Sasanilere karşı zaferler elde ederek ilerlemeye başlamışlardı. Sasaniler ile yapılan savaşlarda en önemli hattı Irak bölgesi oluşturuyordu ve en büyük savaşlarda bu bölgede veriliyordu. Irak hattında Müslümanların kesin zafer elde etmesinden sonra Sasaniler İran ve diğer bölgelerde tutunamamışlar ve hızla bozguna uğramışlardır.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Sarkoz, **Gazze**, s. 111-112.

¹⁵⁷ Bahattin Turgut, **“İslâm Medeniyetinde Vakfiye: Hz. Ömer Örneği”**, İlahiyat Tetkikleri Dergisi 50 (31 Aralık 2018), s. 280-284.

¹⁵⁸ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 483.

¹⁵⁹ Casim Avcı, **“Kûfe”**, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002), c. 26, s. 339.

¹⁶⁰ İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 186-187.

H. Ömer döneminde Sasanilerin en çok direnç gösterdikleri yer İran'dan ziyade Irak'tı. Bundan dolayı İslam orduları Irak'ta uzun vadeli mücadele etmek ve bu bölgede kalıcı olmak için askeri, siyasi, dini ve sosyal amaçlarla yeni şehirler kurmaya başladılar. Bu şehirlerin ilki Kûfe veya Basra'dır. Kuruluşları birbirine çok yakın olduğu için bazı kaynaklarda Basra'nın, bazı kaynaklarda ise Kûfe'nin ilk önce kurulduğu geçmektedir.¹⁶¹ Şehrin birçok amaçla kurulmuş olması ve bu amaca uygun şekilde tasarlanıp inşa edilmesi, şehrin kuruluşunu yani bidayetini önemli kılmaktadır.

Irak'ta stratejik konuma sahip bir yerde kurulan Kûfe şehri, İslam Tarihinde Şehir\Cami ilişkisi ve Şehir\Cami kombinasyonu bakımından örnek bir şehirdir.¹⁶² Kûfe şehri cami merkezli bir şehir olarak kurulmuştur. Bu durum ashabın mimari tasavvuru hakkında da bize bazı ipuçları vermektedir. Kûfe şehri kurulurken ilk önce caminin yapılmasını, sadece ashabın namaza verdiği önem ve manevi nedenlerle açıklamak eksik kalır diye düşünüyoruz. Eğer konu sadece namaz ve ibadet olsaydı, Sasaniler ile sığağı sığağına savaşıyorlar, Müslümanlar namazlarını her yerde kılabilirlerdi. Ki bu konuda Allah Resulü: "...yeryüzü bana mescit kılındı..." buyurmuştur.¹⁶³ Müslümanların fetih seferberliği başlattığı çok önemli bir zamanda kurulan Kûfe Camisi Müslümanların birçok ihtiyacını karşılayacak şekilde tasarlanmış çok fonksiyonlu bir camidir.

Kaynaklara baktığımızda Kûfe şehri ve camisi yaklaşık olarak h. 14 ila 17 yıllarında Müslümanların Irak orduları genel komutanı Sa'd b. Ebi Vakkas (ö. 55/675) tarafından yaptırılmıştır.¹⁶⁴ Daha önce Medain'e yerleşen Müslüman askerler buranın iklim ve havasının kendilerine uygun olmadığını düşünüp durumu Halife H. Ömer'e bildirdiler. H. Ömer onlara: "develer Medain'de yaşayabiliyorlar mı?" diye sordu. Onlar da "hayır! Çünkü burada sivrisinekler çoktur" dediler. Bunun üzerine H. Ömer: "develerin dayanamadığı bir memlekette Araplar hiç dayanmaz, dönünüz." diye emir buyurdu. Bunun üzerine Müslüman askerler Medain'den Hire'ye doğru yola çıktılar. Amaçları Hire'ye yerleşmekti. Yolda karşılaştıkları bir Hire'li adamın

¹⁶¹ İbni Hibban, *es-Sîretü 'n-Nebeviyye*, s. 377-378.

¹⁶² Gezer, H. Ömer Dönemi Devlet İdaresi, s. 46.

¹⁶³ Semra Tekin Balta, *İslam Hukuku ve Mer'i Hukukta Cami/Mescidlerin Kuruluşu, İdaresi ve Hususi Hükümleri* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), s. 26-27.

¹⁶⁴ Ebu Amr Halife b. Hayat b. Halife el-Şeybani el-Asfari el-Basri. *Tarihu Halife b. Hayyat*. (Şam, Beyrut: Dar Al-Qalam Al-Resala Vakfı, h. 1431), s. 141.

yönlendirmesiyle şu anki Kûfe'nin bulunduğu yere yöneldiler. Müslüman askerler durumlarını anlatınca Hire'li Adam onlara şöyle dedi: "Size bir şehir tavsiye edeceğim ki orası sivrisineklerden yukarda ve pirelerden de aşağıdadır. Aynı zamanda buranın çölü de vardır ve köylerle iç içedir." dedi ve Müslümanlara Kûfe'nin yerini gösterdi. Bu şekilde Müslümanlar Kûfe'de karargâh kurup evler inşa etmeye başladılar.¹⁶⁵

Kûfe'nin kuruluşu İbni Esir'in "*el-Kâmil Fit-Tarih*" adlı eserinde daha detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Şöyle ki: Sa 'd b. Ebi Vakkas gerçekleşen bazı fetihlerin haberlerini başkent Medine'ye, Halife Hz. Ömer'e bildirmek için bir heyet gönderdi. Heyettekiler Hz. Ömer'in karşısına çıkıp Hz. Ömer onları görünce, renklerinin ve durumlarının neden bu kadar kötüye doğru gittiğini sormuş. Onlarda bulundukları bölgenin havasının kötü olmasından şikâyet etmişler. Bundan dolayı Hz. Ömer onlara insanların konup yerleşecekleri, yerleşime uygun bir yer seçmeleri için talimat vermiştir.¹⁶⁶

Bu talimatı alan Sa 'd b. Ebi Vakkas, Selman-ı Farısı (ö. 36/656 [?]) ve Huzeyfe b. El-Yemani'yi (ö. 36/656) bu işle görevlendirmiştir. Selman Enbar'a kadar gitmiş, Fırat'ın batı bölgesini gezmiş ve Kûfe'ye varana kadar hiçbir yeri beğenmemiştir. Huzeyfe de Fırat'ın doğusunda yer aramış ve Kûfe'ye varıncaya kadar bir yer beğenmemiştir. Selman ve Huzeyfe bu şekilde Kûfe'ye varmışlar ve yerleşim için orada karar kılmışlardır. Selman ve Huzeyfe'nin bulduğu yer daha önce insanların hiç yaşamadığı bir yer değildi. Hatta orada Harame, Um Amr ve Silsile adında üç tane manastır da vardı.¹⁶⁷ Kûfe Camisi'nin yapılacağı yerde eski mabetlerin olması her ne kadar bize Müslümanların fethettiği şehirlerde, en büyük mabedi mescide çevirme geleneğini hatırlatsa da burada durumun böyle olmadığı anlaşıyor. Kûfe'nin kurulacağı yerdeki manastırlar ya harabe halinde idi veya terkedilmişlerdi.

Bazı rivayetlere göre Kûfe Camisi'nin kurulduğu yer, daha önce Hz. Nuh'un gemisini yaptığı ve daha sonra tennur'un (suyun kaynadığı yer) çıktığı yerdir.¹⁶⁸ Râşid Halifelerden Hz. Ömer zamanında yapılan Kûfe Camisi'nin yerini belirlerken burasının daha önce Hz. Nuh'un gemisinin yapıldığı yer olması veya Hz. Nuh

¹⁶⁵ Basri, **Tarihu Halîfe b. Hayyat**, 138.

¹⁶⁶ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 482.

¹⁶⁷ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 482-483.

¹⁶⁸ Razi, **Mefâtihu'l-Gayb**, c. 16, s. 415.

tufanının başladığı, yani tandırın ilk kaynadığı yer olmasının bir etkisinin olup olmadığını tespit edemedik. Fakat bunun ihtimal dâhilinde olduğunu söyleyebiliriz. Bir diğer husus ise Selman ve Huzeyfe'nin burayı seçmelerinde orada daha önce bulunan manastırların bir etkisi olup olmadığıdır. Hz. Selman ve Huzeyfe'nin buraya vardıklarında ikisinin de bineklerinden inip namaz kılmaları ve buranın kendilerine yurt olması için dua etmeleri bu konuda bize biraz ipucu verse de kesin bir şey söyleyemeyiz.¹⁶⁹

Bazı kaynaklara göre bir gün bir adam Hz. Ali'ye, namaz kılmak için Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmek istediğini ve bunun için hazırlık yaptığını söyleyince Hz. Ali şu karşılığı vermiştir: *“Bineğini sat ve yol için hazırladığın azığınızı ye. Namazınızı da bu mescitte yani Kûfe Camisi'nde kıl. Zira bu camide 70 peygamber namaz kılmıştır. Tufanın suları da buradan yani bu mescitten fışkırmıştır.”* Hatta bazı rivayetlerde burada kılınan namazın, Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevi'de kılınan namazlar hariç diğer mescitlerde kılınan namazlardan dört kat daha faziletli olduğu söylenmiştir.¹⁷⁰ Cami ve şehir için yer seçerken, buranın iklim şartlarının yanı sıra eski manevi ikliminin de dikkate alınmış olması ihtimal dâhilindedir. Fakat Kûfe'nin Şiilerin merkezi olması, Mescid-i Aksâ'nın Hz. Ömer tarafından inşa edilmiş olması ve buranın Emevîlerin kontrolünde olması hasebiyle bazı mutaassıp Şiiler, Kûfe Camisi'ni yücelterek Mescid-i Aksâ'ya alternatif yapmak istemiş olabilirler.¹⁷¹

Hz. Selman ve Huzeyfe buldukları yeri Komutan Sa'd'a bildirince Sa'd orduyu alıp Kûfe'ye doğru yola çıkmıştır.¹⁷² Kûfe'ye yerleşen Müslüman askerler Hz. Ömer'den burada kamıştan evler yapmak için izin istemişlerdir. Hz. Ömer'in 'kamıştan yapılar yapmaya taraftar olmadığı halde askerle ters düşmemek için' izin vermesi üzerine kamıştan bir mescit ve evler yapmaya başlamışlardır. Ama çok geçmeden kamıştan kurulu şehirde yangın çıkmış ve şehir büyük bir zarar görmüştür. Bunun üzerine Hz. Ömer'den kerpiçten ve daha dayanıklı malzemelerden mescit ve evler yapmak için izin istediler. Bu isteğe karşılık Hz. Ömer şu talimatı vermiştir: *“Daha dayanıklı malzemeden yapılar yapabilirsiniz fakat hiç kimse üç odadan fazla*

¹⁶⁹ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 483.

¹⁷⁰ Suyûtî, **Dürrü l-Mensûr**, c. 8, s. 61.

¹⁷¹ Turan, “Müfessirlerin ‘Mescid-i Aksâ’ Hakkındaki Görüşleri”, s. 306-307; Yeni Akit Gazetesi “Şia inancına göre Mescid-i Aksâ Kudüs'te değil”, (Erişim 29 Ağustos 2024).

¹⁷² İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 483.

yapmasın. Binalarda uzunluk veya genişlik yarışına girmeyin. Sünnete uyun, ta ki devletiniz (gücünüz) elinizden gitmesin."¹⁷³

Bundan sonra daha sağlam yapı malzemeleri kullanarak şehri yeniden inşa etmeye başlayan Müslümanlar Kûfe Camisi'nin önüne, Hire'den getirilen 'Kisraların yaptıkları yapılara ait mermer sütunlar koymuşlar ve bu sütunların üzerine bir gölgelik yapmışlardır. Ayrıca caminin yanına Sa'd b. Ebi Vakkas için bir ev (darü'l-imara) yapmışlardır. Kûfe şehrinin planını yapan sorumlular dâhice bir düşünceyle caminin alanına, kimsenin ev yapmaması veya cami alanının sınırlarının ihlal edilmemesi için hendekler kazdırmışlardır.¹⁷⁴ Bu hendeklerin düşman saldırılarına karşı, koruma amaçlı yapılmış olma ihtimali de vardır. Ayrıca caminin etrafında askeri amaçlarla büyük bir meydan bırakılmıştır. Birçok farklı amaçla kullanılan caminin etrafındaki bu meydana 'Sahn' veya 'Rahbe' deniliyordu.¹⁷⁵

Dairevi bir şekilde tasarlanan şehir, daha sonra yapılacak İslam şehirleri için adeta bir model teşkil etmiştir. Kûfe Camisi'nin etrafına halkın oturacağı evlerden önce darü'l-imara (hükümet konağı) ve pazar yerleri yapılmıştır. Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla şehri dairevi halkalara benzetirsek, birinci halkayı cami, ikinci halkayı darü'l-imara ve beytülmal gibi idari binalar, üçüncü halkayı pazar yerleri ve çarşı, dördüncü halkayı da mahalleler oluşturuyordu.¹⁷⁶ Caminin yanına pazar yerinin kurulmasını bizzat Hz. Ömer emretmişti. Şehrin bütün ana caddeleri camiye ve etrafındaki darü'l-imara ile pazar yerine çıkıyordu. Caminin yanındaki darü'l-imara ve beytülmal gibi yapılar birlikte aynı zamanda bir kale görevi de görüyordu.¹⁷⁷ Daha sonra Abbasi Halifesi Ebu Cafer Mansur (754-775) tarafından Mimar Haccac b. Ertat'a (ö. 145/762) yaptırılan Bağdat (Darus-Selam) şehri de benzer şekilde dairevi halkalar şeklinde en dışta hendek, boş bir meydan, ön duvar, surlar, evler ve en merkezde cami ile idare binası, şeklinde planlanmış ve inşa edilmiştir.¹⁷⁸ Görüldüğü

¹⁷³ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 484.

¹⁷⁴ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 484.

¹⁷⁵ Yılmaz, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, s. 37-42; Avcı, "**Kûfe**", c. 26, s. 339.

¹⁷⁶ Ahmet Cevdet Paşa, **Peygamberler ve Halifeler Tarihi**, ed. Metin Muhsin Bozkurt (İstanbul: Çile Yayınları, 1981), c. 1, s. 307.

¹⁷⁷ Avcı, "**Kûfe**", c. 26, s. 339.

¹⁷⁸ ed-Duri vd., "**Bağdat**", c. 4, s. 425-433.

gibi burada daha önce yapılmış olan Kûfe şehrinin planı hemen hemen aynı şekilde tekrarlanmıştır.

Kûfe şehrinin düzenlenmesinden Ebu Heyyac b. Malik sorumlu tutulmuştu. Ebu Heyyac o günün şartlarında bir nevi mimar ve mühendis rolünü üstlenmiştir. Ebu Heyyac ve diğer sahabilerin şehir planının merkezinde cami vardı. Öncelikle caminin yeri belirlenmiş ve uzak mesafeye ok atabilen bir asker seçilmiştir. Bu asker, cami olacak olan yerin tam ortasında durup her dört yöne de oklar atmış ve okların düştüğü yerden itibaren yerleşim için evler yapılmasına izin verilmiştir. Kûfe’de kendilerine ‘Menhec’ denilen ana caddeler yaklaşık 20’şer metre, ara caddeler ise yaklaşık olarak 10’ar metre genişlikte olacak şekilde belirlenmiştir. Sokaklar ise yaklaşık olarak 4’er metre genişlikte planlanmıştır. Her mahalle yaklaşık olarak 30’ar metre genişlikte olup her kabileye ayrı mahalleler inşa edilmiş ve hangi kabilenin hangi mahallede oturacağına kura çekilerek karar verilmiştir.¹⁷⁹

Kûfe de her kabile için ayrı ayrı yapılan bu mahallelerde, mahalle sakinlerinin vakit namazlarını kılmaları ve eğitim faaliyetlerinden yararlanmaları için mescitler inşa edilmiştir. Bu mescitler genellikle kabile adları ile anılıyordu. Benî Behdele mescidi, Benî Anz mescidi ve Beni Cezîme mescidi gibi. Mahalle mescitleri genelde kabilenin ileri gelenleri veya zenginleri tarafından yapılmıştır.¹⁸⁰ Örneğin: Kûfe’deki Simak Mescidi, Simak b. Mahreme b. Humeyn el-Esedî tarafından yapılmıştır; kendisi Hâlik b. Amr b. Esed kabilesindendir. Ahtal adında bir şair, onun hakkında şu şiiri söylemiştir: “Simak, ailesi için bir mescit yaptırmıştır; hayırlı bir iş, ölümden sonra da bir şeref teşkil eder.”¹⁸¹ Buradan anlaşılıyor ki o dönemde cami ve mescit yapanlar halk ve şairler arasında hayırla yâd ediliyorlardı. Şehirde ayrıca Yakubi ve Nasturi Hristiyanlara ait manastırlar ve Yahudilere ait bir Havranın yapılmasına da izin verilmiştir.¹⁸²

1.3.3.2. Basra Cuma Camisi

Bağdat’ın 420 km güney doğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km güneybatısında yer alan şehirde iklim oldukça serittir. Kışları soğuk

¹⁷⁹ İbni Kesir, *el Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 7, s. 124-125.

¹⁸⁰ Aksu, *H. Ömer*, c. 2, s. 216-217.

¹⁸¹ Belâzurî, *Fütühül-Buldan*, s. 344-346.

¹⁸² Avcı, “Kûfe”, c. 26, s. 340.

geçer; yaz aylarında ise şehirde kavurucu bir sıcaklık hüküm sürer. Keldânîler zamanında Teredon, Sâsânîler devrinde Vehiştabâd Erdeşir diye bilinen şehir Arapların Hureybe dediği harabeler üzerinde h. 16/m. 637 veya h. 17/m. 638 yıllarında kurulmuştur.¹⁸³ Şehrin ismi olan ‘Basra’ Arapçada taş anlamına gelir. Basra Dicle nehrinin kenarında beyaz taşların olduğu bir yerdir.¹⁸⁴ Utbe b. Gazvan (ö. 17/638) daha önce Mirbed denilen bölgeye geldiğinde, kezzan denen iri taşı görmüş ve: “Burası Basra’dır, Allah’ın adıyla buraya konaklayın” demişti.¹⁸⁵ Bu bölge, Hindistan’a yakın olmasından dolayı veya Hintlilerle yapılan ticaretin merkezi olmasından dolayı Ardûl-Hind diye de isimlendirilmiştir.¹⁸⁶ Müslümanlar burayı ihya edip şehri kurunca buraya artık Basra denmeye başlanmıştır.

Bölge daha önce Sasaniler tarafından farsların sınır savunması için kullanılmıştır. Hz. Ömer döneminde, komutan Utbe b. Gazvan h. 14 m 635 yılında, bölgenin fethi için burayı geçici bir üs ve ordugâh edinmişti. Aradan iki yıl geçtikten sonra Hz. Ömer’in emriyle Utbe b. Gazvan, bu günkü Basra şehrinin 25 km uzaklıkta eski Basra’yı kurmuştur. Basra şehrinin kurulduğu yere 4 fersah uzaklıkta Übülle denilen bir yerleşim yeri vardı.¹⁸⁷ Übülle’de Fırat nehrinin hemen kenarında, Aşşar Mescidi adında eski bir mabet\mescit vardı. Bu mescitle alakalı Ebu Hüreyre aracılığıyla gelen rivayette Allah Resulü şöyle buyurmuştur: “*Allah (c.c) kıyamet günü Mescid-i Aşşar’dan öyle kimseler diriltecek ki sadece onlar Bedir şehitleriyle birlikte diriltilecekler.*”¹⁸⁸ Hatta bir hac mevsiminde Ebu Hüreyre Basra tarafından gelen hacılardan bu mescidi sormuş ve hacılardan kendi adına Aşşar Mescidi’nde iki veya dört rekât namaz kılmalarını istemiştir.¹⁸⁹ Bazı rivayetlerde ise Hz. Âdem’in çocukları ilk cinayeti burada işlemiş ve Kabil Habil’i burada şehit etmiştir.¹⁹⁰

Basra’da da tıpkı Kûfe’deki gibi ilk önce darü’l-imara, mescit ve evler kamıştan yapılmıştır. Daha sonra yangın çıkıp kamışın yapıda kullanılmasının

¹⁸³ Abdülhalik Bakır-Yusuf Halaçoğlu, “**Basra**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992), c. 5, s. 108.

¹⁸⁴ Taberi, **Tarih**, c. 3, s. 430.

¹⁸⁵ Basri, **Tarihu Halîfe b. Hayyat**, s. 128.

¹⁸⁶ İbni Hibban, **es-Sîretü ’n-Nebeviyye**, s. 377.

¹⁸⁷ Bakır-Halaçoğlu, “**Basra**”, c. 5, s. 109.

¹⁸⁸ İbrahim Canan, **Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi**, ed. Ahmet Hikmet Ünalmış (Ankara: Akçağ Yayınevi, 1995), c. 13, s. 219.

¹⁸⁹ Beyzavi, **Beydavi Tefsiri**, c. 1, s. 617; İbni Esîr, **Câmiu’l-Usûl**, c. 14, s. 716.

¹⁹⁰ Beyzavi, **Beydavi Tefsiri**, c. 1, s. 617.

mahsuru anlaşılnca, bu sefer camiı taş veya kerpiçten tekrar inşa etmişlerdir. Bazı rivayetlere göre Basra Camisi'nin planını ordu komutanı olan Utbe b. Gazvan bizzat planlamıştır ve ilk önce kamışlardan büyük bir cami inşa etmiştir. Bazı rivayetlerde ise Basra Camisi'nin planlayıcısı Muhaccer b. el-Edra el-Behzi veya N fi b. el-H ris b. Kelede'dir. Utbe b. Gazvan, ed-Dehn  denilen yerde caminin yanında bir de vali konağını yaptırmış ve aynı yerde hapisane, hamam, beytülmal vb. gibi yapılar inşa etmiştir.¹⁹¹

Daha sonra Utbe b. Gazvan Hz. Ömer'in çağırması ve hac mevsimi olmasından dolayı Medine'ye gitmiş ve Basra'ya dönerken yolda vefat etmiştir. Utbe b. Gazvan Medine'ye gitmek için yola çıktığında yerine Mucaşi b. Mes'ud'u vekil bırakmış ve Muğire b. şube'yi ( . 50/670) de namaz kıldırma ile görevlendirmiştir. Utbe Basra'ya varmadan yolda vefat edince Hz. Ömer Muğire'yi hem Basra Camisi'nde namaz kıldırma ile görevlendirmiş hem de şehre vali olarak atamıştır. şehir asıl gelişmeyi Muğire b. şube zamanında göstermiş ve yapılan imar faaliyetleriyle birlikte Basra büyük ve mamur bir şehre d n şm ştir. Basra'nın mamur bir şehir olduğunu duyan diğer bölgelerdeki halk, g   edip Basra'ya yerleşmeye başlamış ve Basra'nın nüfusu artmıştır.¹⁹² Daha sonra Hz. Ömer, bir iftiraya maruz kaldığı için Muğire b. şube'yi azledip yerine hem namaz kıldırma memuru hem şeriat kadısı hem de vali ve idareci olarak Ebu Musa el-Eşari'yi atamıştır. Ebu Musa el-Eşari'nin Basra'ya vali olduğu h. 17/m. 638 yılında Basra Camisi, duvarları çamur ve kerpi lerden, tavanı da otlardan olmak üzere tekrar genişletilmiştir.¹⁹³

Basra Camisi ve darü'l-imarası Ziyad b. Ebih'in ( . 53/673) valiliği zamanında esaslı bir şekilde yenilenmiştir. Ziyad Basra Camisi'ni iyice genişletmiş, duvarlarını taş, tuğla ve kerpi lerden yaptırmıştır. Tavanını da "sac" ağacının kerestesi ile kapattırmıştır. Ziyad Basra Camisi'nin yenilenmesine çok önem verip caminin inşaatına bizzat nezaret etmiş ve caminin  n tarafına Ahvaz'dan getirdiği sağlam sütunları koymuştur. Bu imar faaliyeti esnasında camiye taştan bir minare yaptırılmış ve caminin zeminine düzgün bir şekilde çakıl taşları döşenmiştir.¹⁹⁴ Caminin içinde

¹⁹¹ Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 418.

¹⁹² Taberi, **Tarih**, c. 3, s. 431.

¹⁹³ Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 396.

¹⁹⁴ Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 398.

imamın namaz kılacağı yeri korunaklı bir hale getirmek için maksure yaptırmıştır. Basra valisi Ziyad Basra camisi'nde halka namaz kıldırmak için arka kapıdan girip saflarda oturan cemaatin üzerinden atlayarak mihraba veya maksureye ulaşmak zorunda kalıyordu. Ziyad bu durumdan hoşnut olmamış ve imamın yani valinin kible tarafından, cemaati rahatsız etmeden mihraba ulaşabilmesi için darü'l-imarayı Denha denen yerden caminin ön tarafına almıştır.¹⁹⁵ Ziyad'ın oğlu Ubeydullah (ö. 67/686) Basra'ya vali olunca Basra Camisi'ni tekrar genişletmiştir.¹⁹⁶

1.3.3.3. Medain Cuma Camisi

Bağdat şehrinin 30 km. güneyinde Dicle nehrinin heriki yakasında, benzer büyüklükteki yedi şehirden oluşan Medain şehri Sasani Devletinin başkentiydi. Nehrin her iki yakasındaki Medain şehirleri taş ve duba köprülerle birbirlerine bağlanıyordu. Medain İsfânber, Behreşîr, Cündîşâbur, Derzîcân, Rûmiyye gibi birçok farklı isimle anılmıştır.¹⁹⁷

Hicretin on altıncı yılında Hz. Ömer Kûfe'de bulunan Sa'd b. Ebi Vakkas'a bir mektup göndererek Medain'in üzerine yürümelerini emretmişti. Bunun üzerine Sa'd Müslüman askerlerle birlikte Medain'in fethi için harekete geçmiştir. İranlılar Müslüman ordularının üzerlerine geldiğini anlayınca Dicle nehrinin karşı kıyısındaki şehirlere geçerek köprüleri yıktılar. Sa'd ve askerleri nehri yüzerek geçmek zorunda kalmışlardır.¹⁹⁸ Son Sasani Kısrası III. Yazdicerd Müslümanlara karşı koyamayacağını anlayınca alabildiği kadarıyla hazinelerini yanına alarak Medain'den Kirman ve Horasana doğru kaçtı. Hz. Sa'd ve askerleri şehre vardıklarında şehri boşaltılmış halde buldular. Bu fetihle Kısranın hazinelerinin büyük bir kısmı ile birlikte çok yüklü miktarda ganimet elde edilmiştir.¹⁹⁹ Sa'd askerlere kaçakları takip etme ve hazineleri bulma emrini verdikten sonra direk Sasanilerin o ihtişamlı Beyaz Sarayına girmiş ve

¹⁹⁵ Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 397.

¹⁹⁶ Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 398.

¹⁹⁷ Abdülkadir Yılmaz, **Selman el-Farisi'nin Hayatı, İslam Tarihindeki Yeri ve Tesirleri** (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009), s. 64.

¹⁹⁸ Yılmaz, **Selman el-Farisi**, s. 60-61.

¹⁹⁹ Taberi, **Tarih**, c. 2, s. 438-441.

sarayda selam vermeden, iki rekâtta bir teşehhüt yaparak sekiz rekât namaz kılmıştır.²⁰⁰

Râşid Halifeler zamanında fethedilen şehirlerde ya yeni bir caminin yapıldığını veya şehrin en büyük eski mabedinin camiye çevrildiğini daha önce belirtmiştik. Müslümanlar fethettikleri Sasani'lerin başkenti Medain şehrinde de bir cami yapmışlardır. Fakat bölgenin fatihi Sa'd b. Ebi Vakkas Medain'de farklı bir şekilde şehirdeki ateşgedeyi değil, kendisine Beytülebyaz (Beyaz Saray) denilen Sasani'lerin en büyük sarayını camiye çevirmiştir. Sa'd Beyaz Saray'a girdiğinde şu ayeti kerimeyi okumuştur "Onlar geride nice bahçeler, akan pınarlar, çeşitli bitkiler, güzel konaklar, zevk ve sefa ile içinde yaşadıkları nimetler bıraktılar. Böylece biz, onlara verdiğimiz nimetleri başka bir kavme miras bıraktık." Daha sonra sarayda tek selam ile sekiz rekât fetih namazı kılmıştır.²⁰¹

Sa'd b. Ebi Vakkas devasa sütunlara sahip, Sasani'lerin övünç kaynağı Beyaz Saray'da ilk cuma namazını kılmış ve bir minber de yaparak burayı camiye çevirmiştir.²⁰² Bazı kaynaklara göre Kisra'nın krallık tahtı dönüştürülerek minber yapılmıştır.²⁰³ Sa'd'ın yaptırdığı bu cuma camisi Irak'ta yapılan ilk camidir ve burada askerlerle birlikte kılınan Cuma namazı da Irak'ta kılınan ilk Cuma namazıdır.²⁰⁴ Sevad yani Irak Bölgesi'nde ikinci cami Kûfe'de yapılmıştır. Kûfe'den sonra Enbar ve Basra camileri yapılmıştır. Sa 'd'ın sarayı dönüştürerek yaptırdığı cami, daha sonra Medain'e vali olan Huzeyfe b. Yeman tarafından genişletilip sağlamlaştırılmıştır.²⁰⁵ İranlıların Sefid Köşk dedikleri Beyaz sarayın yerinde halen Medain Camisi bulunmaktadır.²⁰⁶ Sa'd b. Ebi Vakkas Medain'de, cuma camisi dışında da birçok cami yaptırmıştır.²⁰⁷

²⁰⁰ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 421.

²⁰¹ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 472.

²⁰² Hüseyin Gökalep, **Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi)** (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2019), s. 254.

²⁰³ Numani, **Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 189.

²⁰⁴ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 471.

²⁰⁵ Belâzurî, **Fütühül-Buldan**, s. 329.; Casim Avcı, "**Medâin**", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003), c. 28, s. 290.

²⁰⁶ İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 18, s. 384.

²⁰⁷ Taberi, **Tarih**, c. 3, s. 429.

1.3.3.4. Musul Cuma Camisi

Irak'ın önemli şehirlerinden olan Musul, Müslümanların Irak'ı fethi zamanında büyük bir şehirden ziyade bir kasabayı andırıyordu. Şehri merkezi sayılabilecek olan yerleşim yerinde bir kale ve birkaç tane Hristiyan manastırı mevcuttu.²⁰⁸ Musul şehri özel bir konuma sahipti çünkü doğu ile batının kavşak noktası gibiydi. Belki de ona Musul adının verilmesi bundan dolayıdır. Yakut Hamevi: “Dünyanın üç büyük şehri olduğunu söylerler, doğunun kapısı olan Nişabur, batının kapısı olan Şam ve doğu ile batıyı birleştiren yol olan Musul. İnsan nereye seyahat etmek isterse istesin bu şehirden geçmek zorundadır.” demiştir. Bazı rivayetlere göre birbirine yakınlığı dolayısıyla Musul ve Ninova şehirlerine birlikte Hısneyn denilmiştir ve bu iki şehir birlikte fethedilmiştir.²⁰⁹ Ninova Asurluların başkenti olması hasebiyle bir zamanlar büyük bir kültür merkeziydi. Burası dört köşeli ve çok katlı mabetleri ile meşhurdu.²¹⁰ Müslümanların bu bölgeyi fethetmelerine yakın bir tarihte m. 627 yılında Sasaniler ile Bizanslılar arasında Musulda büyük bir savaş meydana gelmiştir.²¹¹

Musul h. 20/m. 641 yılında, Hz. Ömer'in emriyle, Utbe b. Ferkad tarafından fethedilmiştir.²¹² Şehir fethedildikten sonra Utbe b. Ferkad şehirde ilk olarak bir cami yaptırmıştır. Utbe'nin inşa ettiği bu ilk cami Kevazin mahallesinde bulunuyordu. Musul'un bu ilk camisinden günümüze sadece minaresi ulaşabilmiştir. 150 metre yükseklikteki bu minare büyük ihtimalle cami yapıldıktan çok sonraları yapılmıştır. Kırık minare olarak bilinen minare bugün Dicle'nin batısında Ninova'ya giden İpekyolu'nun kuzeyine düşmektedir. Herseme b. Arfece'nin yaptırdığı cami ise Musul'da yapılan ikinci camidir.²¹³

Hz. Ömer önceki Musul Valisi olan Utbe b. Ferkad'ı Azerbaycan yönünde fetihler yapmak üzere görevlendirince, yerine Arfece b. Herseme'yi atamıştır. Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Arfece b. Herseme Musul'da yeni bir şehir kurmuştur veya Musul'u yeniden inşa etmiştir. Müslümanlar burayı fethettiklerinde

²⁰⁸ Belâzurî, *Fütuhül-Buldan*, s. 378.

²⁰⁹ İbrahim Tellioğlu, *Hicri Birinci Asırda Musul* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1996), s. 9.

²¹⁰ Tellioğlu, *Musul*, s. 3.

²¹¹ Tellioğlu, *Musul*, s. 4-5.

²¹² Tellioğlu, *Musul*, s. 10.

²¹³ Tellioğlu, *Musul*, s. 25.

burada köy veya kasaba gibi bir yerleşim yerinden bahsedilmektedir.²¹⁴ Dolayısıyla burada tıpkı Basra ve Kûfe’de olduğu gibi yeni bir şehrin inşa edildiği anlaşıyor. Yeni kurulan şehrin temellerini atan Arfece b. Herseme şehirde büyük bir cami inşa etmiş ve çok sayıda Müslüman kabileyi şehre yerleştirmiştir.²¹⁵ Yeni yerleşen kabileler adına mahalleler kurulmuş ve bu mahallelere oraya yerleşen kabilelerin isimleri verilmiştir. Hazrec Mahallesi Şehvan Mahallesi gibi.²¹⁶ Yeni kurulan Musul Şehri de ilk yıllarda tıpkı diğer yeni kurulan şehirler gibi ordugâh görevini görmüştür.²¹⁷ Arfece’nin kurduğu bu şehre yeni şehir anlamında el-Hadise diyenlerde olmuştur.²¹⁸

1.3.3.5. Enbar Cuma Camisi

H. 17/M. 638 Yılında Sa ‘d b. Ebi Vakkas Irak’ın Sevad bölgesi şehirlerinden olan Enbar’ı fethetmiştir. Humus ve Enbar’ın fethinden sonra bölge halkıyla yapılan antlaşmaya göre Müslümanlar kiliselerin dörtte birine el koyabileceklerdi. Müslümanlar bu antlaşma maddesine dayanarak Humus’da bir kiliseyi camiye dönüştürmüşlerdir.²¹⁹ Ancak Müslümanların Enbar’da herhangi bir kiliseyi camiye çevirdiklerine dair bir bilgiye ulaşamadık. Sa ‘d b. Ebi Vakkas Enbar’ı fethettikten sonra burada bir cami yapmıştır ama caminin sıfırdan mı yapıldığı yoksa eski bir mabetten mi dönüştürüldüğüne dair bir bilgiye ulaşamadık. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bu cami Kûfe Camisi’nden sonra yapılmıştır.²²⁰

1.3.3.6. Tikrit Cuma Camisi

Râşid Halifeler zamanında Müslümanlar Irak Bölgesi’ni baştanbaşa fethetmişlerdir. Bu fetih sürecinde fethedilen Irak’ın cezire tarafına döşen önemli şehirlerinden biri de Tikrit’tir. Tikrit o zamanlar beyaz taştan yapılmış ihtişamlı evleri ile göz dolduran bir şehirdi. Yüksekçe bir yere kurulu olan şehrin 60 burçlu büyük bir kalesi vardı. Her bir burç, altında hamam olan birer köşk gibiydi. Sincar’dan doğup

²¹⁴ Aşkın Yükselen, **Cezire (Yukari Mezopotamya)’nin Fethedilme Süreci** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018), s. 43-44.

²¹⁵ Numani, **H. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 133.

²¹⁶ Tellioglu, **Musul**, s. 24.

²¹⁷ Tellioglu, **Musul**, s. 23.

²¹⁸ Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 379. Barış, **H. Ömer Döneminde Bayındırlık**, s. 66.

²¹⁹ Cafer Acar, **İlk İslâm Fetihleri Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı** (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), s. 100.

²²⁰ Barış, **H. Ömer Döneminde Bayındırlık**, s. 77.

Fırata dökülen Sarsar nehri Tikrit'in ortasından geçiyordu. Sasanî hükümdarı I. Erdeşir tarafından kurulan bu güzel şehir Hz. Ömer zamanında fethedilmiştir.²²¹

Tikrît bölge valisi Sa 'd b. Ebi Vakkas'ın görevlendirdiği Abdullah b. el-Mu'tem tarafından h. 16/m. 637 yılında fethedilmiştir. Daha sonra isyan edip Müslümanların elinden çıktığı anlaşılan şehir h. 20/m. 641 yılında Utbe b. Ferkad tarafından tekrar fethedilmiş ve yeni bir antlaşma yapılmıştır. İlk fetihde herhangi bir cami yapılıp yapılmadığına dair bir bilgiye rastlamadık. Müslümanların fethettiği her şehre mutlaka bir cami yaptıklarını düşünürsek, Tikrit'te de ilk fetihde bir cami yapılmış olma ihtimali yüksektir. Fakat kaynaklara baktığımızda Tikrit Camisinin ikinci fetihden sonra, Utbe b. Ferkad et-Tayr tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır.²²²

1.3.4. Suriye (Şam) ve çevresi

1.3.4.1. Dımaşk Cuma Camisi

Bu günkü Suriye'nin başkenti olan Dımaşk (Şam) tarihi milattan 4 bin yıl öncesine kadar giden çok eski bir şehirdir.²²³ Şehrin eski adı Dımaşk'tır ve halen de bazıları tarafından bu ad kullanılmaktadır. Tarihte bir zamanlar Filistin, Lübnan ve Suriye bölgesi için Biladüşşam ismi kullanılmıştır. Daha sonra Osmanlıların m. 1521 de bölgeyi fethetmelerinden sonra Şam ismi artık sadece Dımaşk kentini ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.²²⁴

H. Ebu Bekir, ridde olayları denilen, iç isyan hareketlerini bastırdıktan birkaç ay sonra Dımaşk bölgesine üç ordu göndermiştir. Onun zamanında h. 13/m. 634 yılında kazanılan Ecnâdeyn zaferiyle birlikte Biladüşşam Müslümanlarca fethedilmeye başlanmıştır. Hz. Ömer döneminde h. 14/m. 635 yılında yapılan Fihl ve Mercüssuffer savaşlarının ardından Müslümanlar Dımaşk'ın fethine bir adım daha yaklaşmış oldular. Hâlid b. Velîd (ö. 21/642), Mercüssuffer'den kaçan Rum birliklerinin peşine düşerek h. 14/m. 635 yılında onların sığındığı Dımaşk'ı fethetmiştir. Ancak İmparator Herakleios'un bölgeye büyük bir ordu göndermesi

²²¹ Hasan Koç, **H. Ömer Döneminde (634-644) el-Cezîre'nin Fethi** (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s. 66-67.

²²² Koç, **el-Cezîre'nin Fethi**, s. 66-67.

²²³ Yılmaz, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, s. 25-27.

²²⁴ Cengiz Tomar vd., **"Şam", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), c. 38, s. 311.

üzerine Dımaşk'ı boşaltıp Yermük vadisine çekilmiş ve h. 15/636 senesinde Bizans ordusunu burada büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Yermük zaferinden sonra Ebu Ubeyde b. Cerrah (ö. 18/639) ve Halid b. Velid (ö. 21/642) komutasındaki islam orduları Dımaşk'ı tekrar muhasara ederek yaklaşık bir yıl aradan sonra ikinci kez fethetmişler.²²⁵

İslam orduları Dımaşk'ı fethedince şehrin en büyük mabedi olan Yuhanna kilisesinin doğu tarafını camiye çevirmişler.²²⁶ Râşid Halifeler döneminde Müslümanlar kilisenin bu kısmını mescit olarak kullanmaya devam etmişler. Kilisenin diğer kısmında ise Hristiyanlar kendi ayinlerini icra ediyorlardı. Râşid Halifeler döneminden sonra Emevîler döneminde halife Velid b. Abdülmelik, kilisenin kalan kısımlarını da camiye dönüştürmüştür. Velid b. Abdülmelik zamanında (705-715) cami adeta yeniden inşa edildiği için, camiye Emevîye veya Ümeyye Camisi denilmiştir.²²⁷

Müslümanlar bir şehri fethettiklerinde ya şehrin merkezi bir yerinde yeni bir cami yapmışlar veya şehirde var olan âtil durumdaki bir mabedi camiye dönüştürmüşlerdir. Dımaşk fethedildiğinde de bu uygulama yapılmıştır fakat ilginç bir şekilde eski mabedin tamamı değil de yarısı veya bir kısmı mescide çevrilmiştir. Bazı kaynaklara göre bunun sebebi şehrin bir yarısının savaşla diğer yarısının ise barış yolu ile fethedilmiş olmasındandır.²²⁸ Bazı rivayetlere göre Şehrin bir tarafından Halid b. Velid ve komutasındaki askerler şehre savaş zoru ile girmişler.²²⁹ Bu durumu gören şehrin bazı ileri gelenleri şehrin diğer tarafındaki başkomutan Ebu Ubeyde b. Cerrah ile hemen bir antlaşma yapmışlar.²³⁰ Bundan sonra şehrin yarısı savaş ile yarısı da barış

²²⁵ Tomar vd., “Şam”, c. 38, s. 311; Mehmet Nur Gökçe, **Fethinden Abbâsilere Kadar Dımaşk (636-750)**, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 44.

²²⁶ İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 39.

²²⁷ Talib Yazıcı-Ahmet Özel, “**Emeviyye Camii**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), c. 11, s. 108.

²²⁸ İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 39.

²²⁹ Kenan Seyithanoğlu, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), c. 2, s. 90.

²³⁰ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 293.

ile alınmış olduğu için mabedin, savaş ile fethedilen tarafa döşen kısmı camiye dönüştürülmüş, diğer taraf ise sulh ile ele geçirildiği için Hristiyanlara bırakılmıştır.²³¹

Râşid Halifeler döneminde Şam valisi olan Muaviye b. Ebu Süfyan tarafından caminin kible tarafına idare binası yapılmıştır. İdare binasının kubbesi yeşil olduğu için zamanla binanın adı yeşil kubbe olmuştur. Hz. Muaviye 20 yıl valilik ve 20 yıl Halifelik (661-680) olmak üzere kırk yıl boyunca mescidin yanındaki idare binasını kullanmıştır. Dimaşk Camisi ile ilgili rivayetlere baktığımızda yeşil kubbe denen idare binasının (darü'l-imara) Dimaşk Camisi'nin kible tarafında, camiye bitişik veya caminin hemen yanında yapıldığı anlaşılmaktadır.²³²

Bazı kaynaklarda mesele daha farklı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu kaynaklara göre Müslümanlar Şam'ı fethettiklerinde antlaşma gereği kimsenin evini boşaltmamıştır. Çünkü antlaşmada evlerin boşaltılmayacağına dair bir madde vardı. Evlerin boşaltılmamasından dolayı çok az sayıda Müslüman şehre yerleşmiştir. Müslümanların çoğu şehrin dışında ikamet etmiş ve şehrin güney surlarının doğu tarafında musalla tarzı basit bir cami yapmışlardır. Daha sonra Yuhanna Kilisesinin bir kısmını mescit yapmışlar ve belli bir süre sonra da kilisenin yanına yeni bir mescit yapmışlardır.²³³ Buradaki ihtilaf, Şam'ın bir yıl arayla iki kez fethedilmiş olmasından kaynaklanıyor olabilir. Kanaatimizce burada bahsedilen mescit ilk fetih sonrası yapılmış bir mescittir. Çünkü Bizans'ın büyük bir ordu ile geleceğinin haberini alan sahâbe geçici olarak, böyle musalla tarzı üstü açık bir namazgâh yapmış olabilirler.

1.3.4.2. Humus Cuma Camisi

Şam (Suriye) Bölgesinin önemli şehirlerinden biri de Humus'tur. Humus h 14/m 635 yılında bölgeye gelen Müslüman orduları tarafından öncelikle sulh yoluyla fethedilmiştir. Bu antlaşma gereği Humuslular her yıl yüz yitmiş bin dinar cizye ödeyeceklerdi. Buna karşılık olarak Müslümanlar da onların mallarına, şehrin surlarına ve değirmen gibi diğer varlıklarına karışmayacaklardı. Ama Humus Yuhanna Kilisesi bu dokunulmazlığın dışında tutulmuştur. Müslümanlar Yuhanna Kilisesinin en az

²³¹ İbni Hibban, *es-Sîretü 'n-Nebeviyye*, s. 370. Belâzurî, *Fütuhül-Buldan*, s. 145; İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 7, s. 39; İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 9, s. 239.

²³² İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 9, s. 239-240.

²³³ Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s. 25-27.

dörtte birinin camiye dönüştürüleceğini şart koşmuşlardır.²³⁴ Bazı rivayetlere göre ise Müslümanlar ile Humuslular Yuhanna Kilisesi'nin yarısını camiye dönüştürmek üzere anlaşmışlardır.²³⁵

Humus halkıyla yapılan bu antlaşmadan aşağı yukarı bir yıl sonra, h. 15/m. 636 yılında Bizans İmparatoru Herakl'ın Humus'a saldırmak için asker topladığı ve şehre hücum etmek istediği haberi geldi. Bunun üzerine tarihte eşine az rastlanan bir olay oldu. Müslüman askerler Humuslulardan aldıkları cizyeyi geri verdiler ve mevcut güçleriyle kendilerini koruyamayacaklarını söylediler. Bazı şarkiyatçıların garazlerinden dolayı itiraz etmelerine rağmen bu adalet numunesi olay birçok kaynakta geçmektedir, dolayısıyla haberin sıhhat derecesi güçlüdür. Hatta bu olay sadece Humus'ta tek gerçekleşmemiştir. O dönemde benzer durumlar başka şehirlerde de tekrarlanmıştır. Müslümanların Yermük'te Bizanslıları ağır bir yenilgiye uğratmalarından sonra, Bizans'tan ziyade Müslümanların adaletine güvenen bu halkların savaşlarda Müslümanlara rehberlik ve casusluk yapmış olmaları ve vergilerini gönül rahatlığıyla, tekrar Müslümanlara vermeye devam etmiş olmaları yukarıda bahsettiğimiz meseleyi kanıtlar mahiyettedir.²³⁶

Müslümanlar Yermük zaferinden sonra Humuslularla tekrar benzer bir antlaşma yapmışlardır. Sadece eski maddelere Yuhanna Kilisesi'nin dörtte biri haricinde yeni bir cami için yer ayrılacağı maddesi eklenmiştir. Böylece Müslümanlar Humus'ta hem Yuhanna Kilisesi'nin bir kısmını hem de yeni yaptıkları yapıyı cami olarak kullanmışlardır. Bu durumda hangi caminin cuma camisi olduğu kesin değildir. Fakat kanaatimize göre Yuhanna Kilisesi'nden dönüştürülerek yaptırılan caminin cuma camisi olma ihtimali daha güçlüdür.

H. Ömer İyaz b. Ganem'in vefatından (ö. 20/641) sonra Humus'a Umeyr b. Sa'd b. Ubeyd'i (ö. 28/649'dan sonra) vali tayin etmiştir. Umeyr Medine'nin Evs kabilesine mensup olup büyük Yermük Savaşı'na katılmıştır. H. Ömer'in Umeyr'i Humus'a vali olarak tayin etmesinden sonra, Umeyr ilk yapılan fetih mescidinden ayrı olarak başka camiler inşa etmiştir. Adı başka şehirlerin fethedilmesinde ve oralarda

²³⁴ Acar, *İlk İslâm Fetihleri*, s. 100.

²³⁵ Mustafa Fayda, *H. Ömer Zamanında Gayrı Müslimler* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakıf Yayınları, 2019), s. 142-143.

²³⁶ Fayda, *H. Ömer Zamanında Gayrı Müslimler*, s. 142-143.

yapıla camilerin inşasında da geçen Umeyr b. Sa ‘d, Humus’ta Hz. Osman dönemi’ne kadar, uzun bir süre valilik yapıp Humus Camisinde Müslümanlara namaz kıldırılmıştır.²³⁷ Kaynaklarda geçtiğine göre Humus Camisi’nin daha sonra Halid b. Yezit b. Muaviye (ö. 85/704 [?]) tarafından tekrar inşa edildiğini anlamaktayız. Halid b. Yezid’in bu cami inşaatında çalışan 400 köleyi azat ettiği rivayet edilmektedir.²³⁸

1.3.4.3. Halep Cuma Camisi

Şam bölgesinin Dımaşk’tan sonra en kadim şehirlerinden biri de hiç şüphesiz Halep’tir. Şehrin Büyük İskender’in Şam bölgesinin işgal etmesinden sonra, Selefki Krallığı zamanında kurulduğu rivayet edilmektedir. Kare şeklinde bir kale ile korunan şehir, tıpkı Dımaşk gibi çok düzenli ve antik bir yol sistemine sahipti. Halep Müslümanlar tarafından Dımaşk’tan hemen sonra h. 16/m. 637 yılında fethedilmiştir. Müslümanlar Haleplilerle, daha önce Dımaşk halkı ile yapılan antlaşmaya benzer bir antlaşma yapmışlar. Halep’i fetheden Müslümanlar fetihden hemen sonra ilk iş olarak kolonlu caddenin başında bir cami inşa etmişler. Bu ilk cami tamamen yeni bir yapı olmayıp, kolonlu caddenin başındaki büyük kemerlerin (kemerli revakların) açık cephelerinin kapatılmasıyla oluşturulmuştur.²³⁹

Halep’in fethiyle ilgili başka bir rivayette olay biraz farklı olarak şöyle anlatılıyor: Ebu Ubeyde b. Cerrah ordusunun öncü kuvvetlerine İyaz b. Ganem’i komutan tayin etti ve ordusuyla birlikte Halep’i kuşattı. Kuşatmanın üzerinden fazla bir zaman geçmeden Halepliler kendileri, çoluk-çocukları, şehirleri, kiliseleri ve kaleleri için olmak üzere eman istediler. Bunun üzerine Müslümanlar Halep halkı ile bir antlaşma yaptılar fakat yapılacak olan caminin yerini antlaşmada istisna tuttular.²⁴⁰ Yani Müslümanlar uygun gördükleri bir yerde cami yapabileceklerdi.²⁴¹ Başka bir anlatıya göre ise Haleplilerle kiliselerinin yarısının camiye dönüştürülmesi şartıyla antlaşma yapılmıştır.²⁴²

²³⁷ Akbaş, *Sahâbenin İslam’ı Tebliği*, s. 63-64.

²³⁸ Belâzurî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, c. 5, s. 389.

²³⁹ Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s. 27-29.

²⁴⁰ Belâzurî, *Fütuhül-Buldan*, s. 171.

²⁴¹ İbni Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 456.

²⁴² Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayrı Müslimler*, s. 142-143.

Müslümanlar herhangi bir bölgeyi fethettiklerinde mescit yapımı için yer tespiti yaparlardı. Halep halkıyla yapılan antlaşmada yukarıda değindiğimiz gibi canlara, mallara, evlere, kalelere dokunulmaması üzere anlaşılmış ancak caminin inşa edileceği yer bu antlaşmanın dışında tutulmuştur.²⁴³ Müslümanların caminin yerini istisna tutmaları, caminin yerini belirlemede ellerini güçlendiriyordu. Bu madde sayesinde şehrin en merkezi ve en hâkim noktasına cami yapabiliyorlardı. Halep’i fetheden Müslümanlar, şehre girer girmez daha sonra cami inşa edecekleri yere varıp kalkanlarını bırakarak hemen namaza durmuşlar.²⁴⁴ Hatta Müslümanların bu hareketinden dolayı burada yapılan camiye Kalkanlar Camisi (Mescid-ül Etras) adı verilmiştir.²⁴⁵

1.3.4.4. Lazkiye Cuma Camisi

Şam bölgesinin önemli liman şehirlerinden biri olan Lazkiye, Hz. Ömer zamanında Şam orduları genel komutanı Ebu Ubeyde b. Cerrah tarafından fethedilmiştir. Ebu Ubeyde Humus’un fethinden sonra, Ubade b. Samit’i (ö. 34/654) yerine vekil olarak bıraktı. Kendisi de orduyu alıp Lazkiye üzerine yürüdü. Lazkiye sağlam bir kapısı olan güçlü surlarla korunuyordu. Ebu Ubeyde şehre girmenin zor olduğunu anlayınca bir plan yaptı ve askerlere bir atının rahatça saklanabileceği büyüklükte çukurlar kazmalarını emretti.²⁴⁶ Daha sonra askerleriyle birlikte kuşatmayı kaldırıp Humus’a doğru gidiyor gibi yaptı. Lazkiyeliler Kuşatmanın kaldırıldığını düşündüler. Meşhur komutan Ebu Ubeyde gece geç saatlerde ordusuyla birlikte geri gelerek bu çukurlara mevzilendi. Sabah olunca Lazkiyeliler muhasaranın bittiğini düşünüp kalenin kapılarını açtılar ve kaleden çıkmaya başladılar. Tam bu sırada Müslümanlar ani bir baskınla Lazkiye’yi fethettiler.²⁴⁷

Müslümanlar Lazkiye’de de ilk iş olarak cami yapma geleneklerini sürdürdüler ve hemen büyük bir cami yaptılar. Bu camiye Ubade b. Samit’in yaptığı rivayet edilmektedir. Anlaşılan Ebu Ubeyde Lazkiye’yi fethettikten sonra Ubade’yi Humus’tan Lazkiye’ye göndermiştir. Ubade’nin yaptığı bu cami, daha sonra

²⁴³ Acar, **İlk İslâm Fetihleri**, s. 99.; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 454.

²⁴⁴ Akbaş, **Sahâbenin İslâm’ı Tebliği**, s. 195-199.

²⁴⁵ Talib Yazıcı, **“Halep”**, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), c. 15, s. 240.

²⁴⁶ Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 155.

²⁴⁷ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 451-452.

Müslüman nüfusun artmasından dolayı ihtiyaç hâsıl olunca tekrardan genişletilmiştir.²⁴⁸ Kaynaklarda Lazkiye'nin fethi ve burada yapılan cami ile ilgili çok farklı bir anlatı da geçiyor. Bu anlatıya göre Halid b. Velid ve Mikdat b. Esved (ö. 33/653) Lazkiye'yi İspanyollardan alıp fethetmiştir ve burada bizzat Hz. Ömer tarafından bir cami yapılmıştır. Hatta Hz. Ömer bu camide kısa bir süreliğine bizzat namaz kıldırıp imamlık yapmıştır.²⁴⁹ Yaptığımız araştırmalarda bu anlatıyı teyit edecek bir bilgiye ulaşamadık.

1.3.4.5 Cabiye, Dârayyâ ve Rakka Cuma Camileri

Cabiye Cuma Camisi: Cabiye h. 16/m. 637 yılında Hz. Ömer zamanında fethedildi. Cabiye Dımaşk'a yakın Havran Bölgesi'ndeki Cevlan'da kurulmuş bir şehirdir. Burası, zamanla Şam bölgesinin askeri merkezi haline gelmiştir. Hz. Ömer'in hem Kudüs'ün fethedilmesinde hem de başka zamanlarda birkaç kez şehre gelmesi ve burada önemli toplantılar yapması şehre ün katmıştır. Kaynaklara baktığımızda Müslümanlar Cabiye'yi bir ordugâh ve karargâh olarak kullanmışlardır.²⁵⁰ Müslümanlar fetihten sonra Dımaşk'ın 80 km güneyinde bulunan Cabiye'de bir cami yapmışlardır.²⁵¹ Hz. Ömer Şam ve çevresini teftişe çıktığında Cabiye Camisi'nde toplantılar icra etmiş ve burada ordulara talimatlar vermiştir.²⁵² Hz. Ömer'in burada verdiği hutbelerden özellikle bir tanesi, Cabiye hutbesi diye meşhur olmuştur.²⁵³ Hz. Ömer bu hutbeyi h. 16/m. 637 yılında irad etmiştir.²⁵⁴ Cabiye Bölgesi'nde ashâbın ileri gelenlerinden Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (ö. 49/669) de bir cami yaptığı rivayet edilmiştir.²⁵⁵

Rakka ve Dârayyâ Camileri: Humus ve Cezire Valisi Saîd b. Âmir (ö. 20/641) Rakka'da bir cami yapmıştır.²⁵⁶ Rakka Camisi'nin eski bir mabetten

²⁴⁸ İbni Esîr, *el-Kâmil*, c. 2, s. 451-452.

²⁴⁹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, çev. M. Sabri Koz (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), c. 9, s. 415-417.

²⁵⁰ Şeker, *Râşid Halîfeler Dönemi*, c. 2, s. 573.

²⁵¹ İsmail b. Ömer b. Kesir İbni Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993), c. 10, s. 596-97; Akbaş, *Sahâbenin İslam'ı Tebliği*, s. 195-199.

²⁵² Şeker, *Râşid Halîfeler Dönemi*, c. 2, s. 182-183; Şeker, *Râşid Halîfeler Dönemi*, c. 2, s. 211.

²⁵³ Numani, *Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, c. 2, s. 185.

²⁵⁴ Şeker, *Râşid Halîfeler Dönemi*, c. 2, s. 210. Suyuti, *Tarih'ul-Hulefa*, s. 106.

²⁵⁵ Akbaş, *Sahâbenin İslam'ı Tebliği*, s. 195-199.

²⁵⁶ Belâzurî, *Fütuhül-Buldan*, s. 206; Akbaş, *Sahâbenin İslam'ı Tebliği*, s. 195-199.

dönüştürülerek mi yoksa sıfırdan mı yapıldığına dair kaynaklarda bir bilgiye rastlamadık. Râşid Halifeler döneminde Ashab camilere o kadar ehemmiyet vermişlerdir ki sadece şehirlerde değil gittikleri köylerde de camiler inşa etmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber'in meşhur müezzini Bilal-i Habeşi ve arkadaşları Suriye'de yerleştikleri Dârıyyâ köyünde bir cami inşa etmişlerdir.²⁵⁷

1.3.4.6. Kıbrıs Cuma Camisi

Bir ada ülkesi olan Kıbrıs Hz. Osman zamanında fethedilmiştir. Kıbrısın fethi aynı zamanda Müslümanların ilk deniz seferi ve ilk deniz zaferidir. Suriye Valisi ve bölge komutanı olan Hz. Muaviye h. 28/m. 650 yılında maiyetindeki askerlerle birlikte bir donanma ile Kıbrıs'ın sahillerine çıkmıştır.²⁵⁸ Kıbrıs'ın Bizans'a bağlı valisi, halkının da isteğiyle Müslümanlardan sulh istedi. Hz. Muaviye, Kıbrıslıların daha önce her yıl Rumlara ödedikleri vergi miktarı olan 7200 dinar vergi vermeleri şartıyla onlarla anlaştı. Müslümanlar Kıbrıslılarla yaptıkları antlaşmanın gereği olarak Kıbrıslıların herhangi bir düşmanlarına yardım etmemesi gerekiyordu. Ama h. 32 senesinde antlaşmayı bozdular. Bunun üzerine Hz. Muaviye h. 33 yılında 500 gemiden oluşan büyük bir donanmayla Kıbrıs'ın üzerine gitti ve bu kez silah zoruyla fethetti.²⁵⁹

Hz. Muaviye'nin ilk fetihde adada cami yaptığına dair bir bilgi yoktur. Kıbrıslıların antlaşmayı bozup isyan etmesinden ders çıkaran Hz. Muaviye bu sefer adaya camiler yaptırdı ve 10 bin (bir rivayete göre 12 bin) Müslüman askeri buraya yerleştirdi.²⁶⁰ Adaya yerleştirilen Müslümanlar orada yeni bir şehir kurdular. Hz. Muaviye bu sefer esnasında Rodos ve Arvad adalarını da fethetmiş fakat burada cami yapıp yapmadığına dair bir bilgiye ulaşamadık.²⁶¹ Hz. Muaviye'nin vefatına kadar bu Müslümanlar devletten atıye alarak Kıbrıs'ta tutundular. Bazı haberlere göre Yezid b. Muaviye (680-683) halife olunca Kıbrıs'taki bu Müslümanları geri çekmiştir. Müslümanların geri çekilmesiyle birlikte Rumlar Müslümanların şehirlerini ve camilerini birlikte yıkmışlardır.²⁶² Yezid'in adadaki Müslümanları neden geri

²⁵⁷ Akbaş, *Sahâbenin İslam'ı Tebliği*, s. 195-199.

²⁵⁸ Gezer, *Hz. Ömer Dönemi Devlet İdaresi*, s. 109.

²⁵⁹ Belâzurî, *Fütühül-Buldan*, s. 344-346.

²⁶⁰ Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 257.

²⁶¹ Doç. Dr. Ahmet Turan Yüksel, "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9/9 (01 Ekim 1999), s. 46.

²⁶² Belâzurî, *Fütühül-Buldan*, s. 178-179.

çektığıne dair bir bilgiye ulaşamadık. Ama askeri nedenlerden dolayı Müslümanları geri çekmiş olma ihtimali vardır.

1.3.4.7. Antakya (Hatay) ve Hama Cuma Camileri

Antakya Cuma Camisi: Hz. Ömer döneminde Şam bölgesinin önemli şehirlerinden olan Antakya, Müslüman ordularının h. 15/m. 636 yılında kazandığı Yermük Savaşından sonra fethedilmiştir. Yermük Zaferinden sonra Ebu Ubeyde b. Cerrah, komutasındaki İslam orduları ile birlikte Antakya'nın üzerine yürüyüp şehri kuşatmış ancak şehir muhkem surlara sahip olduğu için kuşatma çok uzun sürmüştür. Müslümanlar Halife Hz. Ömer'in tavsiyesi üzerine şehre zarar vermemek için sabırla beklemişler ve nihayet Antakyalılar antlaşmaya razı olmuşlardır. Fetihden önce Antakya şehirde önemli ilmi faaliyetler icra ediliyordu. Burada Antakya Okulu denilen, Harran Okuluna bezer bir okul vardı.²⁶³ Hz. Ömer tıpkı Cündişapur'da olduğu gibi şehrin bu ilmi değerinden dolayı daha fazla hassasiyet göstermiş olabilir.

Ebu Ubeyde'nin şehirden ayrılması üzerine şehir halkı ayaklanmışsa da İyaz b. Ganem ve Habib b. Mesleme'nin (ö. 42/662) gönderilmesiyle şehir eski antlaşma üzerinden yeniden itaat altına alınmıştır. Müslümanlar fetihden sonra şehrin yeniden iskânı için çalışmalar başlatmıştır.²⁶⁴ Hz. Ömer, bizzat Ebu Ubeyde'ye mektup göndererek, Müslümanlardan iyi niyet, fikir ve tedbir sahibi olanlarını Antakya'ya yerleştirmesini istemiştir.²⁶⁵ Bazı rivayetlere göre Antakya'da bulunan Habibi Neccar Türbesi ve Camisi Ebu Ubeyde bin Cerrah tarafından yaptırılmıştır.²⁶⁶ Yukarıda, şehirdeki iskân çalışmaları ile ilgili verdiğimiz örneğe dayanarak Müslümanların Antakya'da mutlaka bir cami inşa etmiş olmaları gerekir diyoruz. Çünkü Müslümanlar Antakya'yı fethedip cizyeye bağlayarak şehri terk etmiş değillerdir. O dönem şehre önemli bir Müslüman nüfus yerleştirilmiştir. Bilindiği gibi o dönemde Müslümanlar yerleştikleri yerlerde ilk iş olarak en temel ihtiyaç gördükleri cami ve mescitler inşa etmişlerdir.

²⁶³ Muhammet Emin Akşit, **H. Ömer Dönemi'nde Eğitim ve Öğretim** (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s. 90-92.

²⁶⁴ Halil Sahillioğlu, "**Antakya**", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), c. 3, s. 230.

²⁶⁵ Barış, **H. Ömer Döneminde Bayındırlık**, s. 82-85.

²⁶⁶ Hüseyin Türk, "**Antakya'da Dinlerarası Hoşgörü ve Habibi Neccar Örneği**", *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Folklor ve Edebiyat Dergisi* 22/87 (Mart 2016), s. 167.

Hama Cuma Camisi: Hz. Ömer döneminde h. 15/m. 636 yılında fethedilen Hama’da, eski bir Roma tapınağının üzerinde kurulu büyük bir kilise vardı. Kenisetü’l-uzma (Büyük Kilise) olarak bilinen kilise fetihten sonra Müslümanlar tarafından Camiye dönüştürülmüştür. Hama Cuma Camisi sonradan çok sayıda kez tadilat görmüştür. Caminin ilk şekli günümüze kadar ulaşmamışsa da caminin bazı duvarları hala orijinalliğini korumaktadır. Cami hariminin batı duvarı kiliseden, kible duvarı ise eski roma tapınağından kalmadır.²⁶⁷

1.3.5. Mısır Bölgesi

1.3.5.1 Fustat (Kahire) Amr b. As Camisi

Mısır Hz. Ömer döneminde Amr b. As ve Zübeyr b. Avvam’ın (ö. 36/656) komutasındaki ordular tarafından, hicri 19 yılında fethedildi. Amr b. As (ö. 43/664) komutasındaki Müslüman askerler Elyûne adındaki şehri fethedip bu şehrin yakınlarına Fustat adı verilen yeni bir şehir kurmuşlardır. Amr’ın ilk başta buraya çok sayıda çadır kurduğu ve bundan dolayı buraya Fustat denildiği söylenmiştir.²⁶⁸ Başka bir görüşe göre ise Amr İskenderiye’nin fethinden önce burada çadır kurup konaklamıştı. Müslümanlar İskenderiye’nin fethi için hareket edip çadırları sökmeye başladığında Amr’ın çadırına bir güvercinin yuva yaptığını fark ederler. Bunun üzerine Amr misafirimizi rahatsız etmeyin deyip çadırın sökülmesini durdurur. Müslümanlar İskenderiye’yi fethedip geri geldiklerinde çadır olduğu gibi yerinde duruyordu. Bunu gören Amr burada bir şehir kurmaya karar verdi. Şehrin kuruluşu böyle bir çadırı başlatıldığı için şehre Fustat adı verilmiştir.²⁶⁹

Bazı rivayetlerde ise Müslümanlar şehrin yerini seçerken coğrafi, zirai, askeri ve siyasi amilleri göz önünde bulundurmuşlardır.²⁷⁰ Mantıklı olan da budur. Bu durumda Amr b. As çadırları kurarken yer seçimini bilinçli bir şekilde yapmış ve daha sonra burada cami ve şehir kurmuş olabilir. Ayrıca bazı kaynaklar Amr b. As’ın şehrin kurulacağı yeri Hz. Ömer’e danışarak belirlediğinden bahsediyorlar.²⁷¹ Hz. Ömer’in

²⁶⁷ Abdusselam Uluçam, “Hama”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), c. 15, s. 398.

²⁶⁸ Belâzurî, *Fütuhül-Buldan*, s. 243.

²⁶⁹ Seyithanoğlu, *Büyük İslam Tarihi*, c. 2, s. 97.

²⁷⁰ Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 597.

²⁷¹ Kevser Beyazyüz, *Mısır’da Toplum, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yaşam-Fethinden Emevîler Döneminin Sonuna Kadar (18-132/639-750)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler

şehir yerlerini seçmedeki en önemli kıstası ulaşımıydı. Dolayısıyla valilerinden yeni kurulan şehirler ile başkent Medine'nin arasına herhangi bir nehrin girmemesini özellikle istiyordu. Fustat'ın kurulacağı yere yakın olan Bablion Şehri'nin kuşatması esnasında Kaysebe b. Külsüm daha sonra Fustat'ın kurulacağı yerdeki arazisini caminin inşası için tasadduk etmişti.²⁷² Bu rivayetten de anlaşılan Amr ve arkadaşları Fustat Cuma Camisi'nin planını önceden yapmışlardı.

Bazı rivayetlere göre Amr b. As bu camiye eski bir kıpti kilisesinin harabelerinin üzerine inşa etmiştir.²⁷³ Bunun birkaç sebebi olabilir. Birincisi burası eski bir kilisenin harabesi ise o zaman burada taş ve sütun gibi hazır malzemeler bulunmuş olabilir.²⁷⁴ Savaşın devam ettiği bir ortamda ordugâh özelliği olan ve yeni kurulan bir şehirde elbette ki hazır malzeme büyük bir avantaj sağlıyordu. Bir de buranın eski bir yerleşim yerinin harabeleri olmasından dolayı zeminin uygun olması, suya yakın olması ve ulaşımının daha kolay olması bakımından da avantaj sağlamış olabilir. Amr b. As ve beraberindekilerin cami için böyle bir yer seçmelerinin sebeplerinden kinci ihtimal ise buranın eski bir kilise olmasından kaynaklanan, mekânın maneviyatı ve kutsiyeti olabilir. Bu hem yeni Müslüman olmuş bölge halkı hem de Müslüman askerler nezdinde, mekâna kutsiyet ve manevi bir hava verecekti.

Aslında Amr b. As, yeni fethedilen ve Rumların tahliye ettiği eski başkent olan İskenderiye Şehri'ni bölgeye tekrar başkent yapmayı düşünüyordu. Fakat Hz. Ömer, tıpkı Kûfe ve Basra'nın kuruluşunda olduğu gibi, Başkent Medine ile ordugâh şehirlerin arasına nehir girmesine karşı çıktığı için bu isteği kabul etmemiştir.²⁷⁵ Hz. Ömer acil bir durumda başkent ile diğer idari merkezlerin arasında o günkü şartlarda, nehirlerin ulaşım ve iletişime engel olabileceğini hesaba katarak böyle bir karar vermiştir.²⁷⁶

Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015), s. 18-26.

²⁷² Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 577.

²⁷³ Semavi Eyice, "**Amr b. Âs Camii**", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), c. 3, s. 81.

²⁷⁴ Yılmaz Can, "**Hulefâ-yi Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme**", *İSTEM* 6 (01 Aralık 2005), s. 227-231.

²⁷⁵ Aksu, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 12-122.

²⁷⁶ Seyithanoğlu, **Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 105.

Amr b. As'ın h. 22/m. 643 yılında kurduğu şehrin merkezinde cami ve caminin bitişiğindeki darü'l-imara ile beytülmal gibi devlet daireleri bulunuyordu.²⁷⁷ Cami merkezli bu hükümet merkezinin etrafına üçüncü bir tamamlayıcı unsur olarak çarşı ve pazarlar yapılmıştır.²⁷⁸ Şehrin bütün caddeleri camiye çıkacak şekilde planlanmıştır.²⁷⁹ Daha sonra Amr b. As ordusundaki yaklaşık 16 bin asker için caminin etrafına kabilelere göre ayrılmış mahalleler yapmıştır.²⁸⁰ Mahallelerin kabilelere göre düzenlenmesi ve planlanması için Muaviye b. Hudeyc (ö. 52/672) görevlendirilmiştir.²⁸¹ Mahalleler askerlerin kabilelerine veya milliyetlerine göre oluşturulmuştur. Kendi kabilesinin mahallesinde yer bulamayanlar veya kabilesi olmayanlar için ise ez-Zahir Mahallesi diye bir mahalle inşa edilmiştir.²⁸²

Fustat'ta kurulan bu Mahallelerde vakit namazları ile ilmi çalışmalar için birer mahalle mescidi yapılmıştır.²⁸³ Bu mahallelerden bazıları şunlardır: Mehre Mahallesi (Yemenlidirler), Tucîb Mahallesi, Lahm Mahallesi ve Lefif Mahallesi. Fustat'ta Arap olmayan kabileler için de ayrı mahalleler yapılmıştır. İranlılar Mahallesi, Hamrâvât Mahallesi vb.²⁸⁴ Örneğin kaynaklarda fars Müslümanların yerleştirildiği bir mahalle olan İranlılar mahallesinin meşhur bir mescidinden bahsedilmektedir.²⁸⁵ Yine kölelerin kaldığı ez-Zahir mahallesinde köleler içinde bir mescit yapıldığı rivayet edilmiştir.²⁸⁶ Haklarında kaynaklarda tek tek bilgi olmazsa bile rivayetlerin genel muhteviyatına baktığımızda Fustat'ta her mahalleye birer mescit yapılmıştır diyebiliriz.

Fustat Amr b. As Camisinin etrafında daha çok muhacir ve Ensar'dan oluşan ve kendilerine Er-Raye (Sancak Ehli) denilen ileri gelenler oturuyordu.²⁸⁷ Er-Raye

²⁷⁷ Yılmaz, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, s. 42-48.

²⁷⁸ Beyazyüz, **Mısır'da Toplum**, s. 98; Serdar Karabulut, "**İlk İslam Şehirlerinde Çarşı ve Pazarlar**", Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/1 (30 Haziran 2018), s. 161-162.

²⁷⁹ Can, "**Ordugâh Şehir Modeli**", s. 227-231.

²⁸⁰ Eymen Fuad Seyyid vd., "**Kahire**", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001), c. 24, s. 173.

²⁸¹ Seyithanoğlu, **Büyük İslam Tarihi**, c. 1, s. 106.

²⁸² Halit Çil, "**Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)**", *Dini Araştırmalar* (01 Haziran 2009), s. 103-104; Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 587-588.

²⁸³ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 580-583.

²⁸⁴ Barış, **H. Ömer Döneminde Bayındırlık**, s. 61-63.

²⁸⁵ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 584.

²⁸⁶ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 587-588.

²⁸⁷ Yılmaz, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, s. 42-48.

mahallesinde Kureyş'ten bir grup, Evs ve Hazrec'den bir grup ile Hudaa, Eslem, Gıfâr, Müzeyne, Eşca', Cüheyne, Sakîf, Devs, Abs b. Bağid, Benî Kinâne'den Cüreş, Leys b. Bekr gibi kabileler oturmaktaydı.²⁸⁸ Er-Raye mahallesinde bir de kabilesi olmayanlar ve bir mahalle oluşturacak kadar kalabalık olmayan gruplar yerleştirilmiştir.²⁸⁹

İslam tarihinde yapılmış ilk camilerden olan Fustat Amr b. As Camisi, mimari açıdan basit yapılı bir bina olarak tasarlanmış, mimari ve sanatsal yönünden ziyade ihtiyaçlar çerçevesinde dini ve fonksiyonel yönü ön planda tutulmuştur. Caminin kıble yönünü belirlemede Zübeyr b. Avvam, Mikdat b. Esved, Ubade b. Samit ve Ebu Derda (ö. 32/652 [?]) gibi değerli şahsiyetlerin içinde bulunduğu sekiz kişilik bir sahâbe grubu görev almıştır. Cami ilk olarak 50x30 m² dikdörtgen bir yapıda inşa edilmiştir. Caminin biri idare binasına açılan üç kapısı vardı.²⁹⁰ Başka bir rivayette ise caminin altı kapısı olduğu belirtilmektedir.²⁹¹

Amr b. As bu yeni camiye bir de minber yaptırmıştı. Fakat daha sonra Hz. Ömer'in talimatıyla bu minber kaldırılmıştır. Amr b. As Camisi'nin bu ilk minberi, kanaatimizce çok yüksek olduğu ve vali ile halk arasında çok fazla sınıfsal mesafe oluşturduğu için Hz. Ömer tarafından yıktırılmıştır.²⁹² Büyük bir ihtimalle Amr daha sonra uygun bir minber yaptırmıştır. Fakat bu konuda elimizde detaylı bir veri yoktur. Daha sonra bir rivayete göre Abdullah b. Sa'd (ö. 36/656-57) zamanında Nube kralı olan Zekeriyya b. Merkıya Abdullah'a bir minber hediye etmiş, Abdullah'da bu minberi Amr b. As Camisi'ne yerleştirmiştir.²⁹³

Fustat Amr b. As Camisi'nin mimari açıdan en önemli farkı belki de bir avlusunun olmamasıdır. Daha önce yapılan Basra ve Kûfe camilerinde avlu konusunda Mescid-i Nebevi örnek alınmıştır. Fustat Camisi ise tamamen kapalı alandan

²⁸⁸ Barış, **Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık**, s. 61-63.

²⁸⁹ Beyazyüz, **Mısır'da Toplum**, s. 38.

²⁹⁰ Seyithanoğlu, **Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 106.

²⁹¹ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 580-583.

²⁹² İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011), c. 3, s. 243-244; Barış, **Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık**, s. 78.

²⁹³ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 240-241.

oluşuyordu. Mescidin tavanını ayakta tutmak için hurma ağacından direkler veya eski harabe mabedin sütunları kullanılmıştır.²⁹⁴

1.3.5.2. İskenderiye Cuma Camisi ve diğer camileri

Bizanslılar zamanında Mısır'ın başkenti konumunda olan İskenderiye Şehri h. 21/m. 642 yılında Amr b. As tarafından fethedilmiştir. İskenderiye'nin bu ilk fethinde Hz. Ömer'in başkentle aralarında Nil Nehrinin olmasından dolayı genel olarak Müslümanların burada bir yapı yapıp yaygın bir şekilde yerleşmelerine müsaade etmediği anlaşılmaktadır.²⁹⁵ Dolayısıyla ilk fetihden sonra Müslümanların burada bir fetih camisi yaptıklarını düşünmüyoruz. Bir ihtimal orada asker olarak yerleşen Müslümanlar kendilerine özel bir mescit yapmış olabilirler fakat bunun fetih camisi olduğunu söylemek zordur.²⁹⁶ Çünkü fetihden sonra Rumların saldırıları artmış hatta bir ara Rumlar şehri işgal bile etmişlerdir.

Hz. Osman döneminde Mısır'da siyasi ve askeri işlerin riyaseti Amr b. As'da kalmış fakat mali işlerin yönetimi Abdullah b. Sa'd'a verilmiştir. Amr b. As bu duruma tepki gösterince Hz. Osman tarafından görevden alınmıştır. Mısır'ın idaresinde yaşanan ikilik ve kargaşa İskenderiye'deki Rumları harekete geçirmiştir. İskenderiy'deki Rumlar durumu Bizans imparatoruna haber verince İmparator 300 gemiden oluşan bir donanma ile onlara yardım gönderdi. Rumların isyanı ve Bizans'ın onlara yardım etmesi Müslümanları zor durumda bırakmıştır. Bunun üzerine Müslümanlar bir mektupla tecrübeli komutan Amr b. As'ın tekrar göreve getirilmesini istemişler. Teklife olumlu cevap veren Halife Hz. Osman, Amr b. As'ı 15 bin kişilik bir ordu ile isyan eden İskenderiye Rumlarının üzerine göndermiştir.²⁹⁷

Amr ve ordusu İskenderiye'yi, yaklaşık iki-üç ay muhasara ettikten sonra h. 25/m. 646 yılında tekrar fethetmişler. Bu olaydan sonra Amr şehrin surlarının bir kısmını veya tamamını yıkmıştır. Amr b. As bu savaştan sonra Müslümanlara Fethin sembolü olarak şehirde bir cami inşa etmelerini emretmiş ve bu camiye Mescid-i

²⁹⁴ Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 580-583; Can, “*Ordugâh Şehir Modeli*”, s. 227-231.

²⁹⁵ İsrâfil Balci, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), s. 419.

²⁹⁶ 296 Gök, *İskenderiye*, s. 195.

²⁹⁷ Gök, *İskenderiye*, s. 204-207.

Rahme adı verilmiştir.²⁹⁸ Bu yeni yapılan cami şehrin tam merkezindeydi. Bazıları caminin inşaatının Amr b. As tarafından başlatıldığı fakat onun kısa süren bu sefer ki görev sürecinde, caminin tamamlanamadığını düşünmekte. Bunun nedeni olarak da böyle bir caminin bu kadar kısa bir sürede tamamlanmasının imkân dâhilinde olmadığını öne sürmüşler. Ama o günün mescitleri mimari ve sanatsal endişelerle değil ihtiyaç odaklı yapıldığı için büyük bir ihtimalle kısa bir sürede tamamlanmıştır.²⁹⁹ Ayrıca Amr b. As'ın İskenderiye'nin en yüksek yerinde kendi adıyla anılan bir cami ve yanında da bir darü'l imara'yı inşa ettiği söylenmiştir.³⁰⁰

İslâm'ın İskenderiye'ye girmesiyle birlikte şehrin mimarîsinde en çok dikkat çeken hususlardan bir tanesi, yeni bir mimarî yapı olarak caminin şehir mimarîsine eklenmesidir. Fetihden hemen sonra yapılan Mescid-i Rahme fethin bir nişanesi olarak yapılmıştır. Daha sonra şehre yerleşen sahâbiler ve diğer Müslümanlar ihtiyaç oldukça yeni camiler inşa etmeye devam etmişlerdir.³⁰¹ Bu camilerden biri Murakkas Kilisesi'nin yanında, Deniz Feneri'nin yakınlarında yapılan Mescid-i Musa'dır. Daha sonra bölgede aynı adla üç tane mescit daha yapılmıştır. Şehirde bir de Hızır Mescidi diye meşhur olan bir mescit daha yapılmıştır. Şehir mimarîsine katkı sunan ilk dönem mescitlerinden birisi de Zü'l-Karneyn Mescidi'dir. Muhtemelen İskender'in kabrinin bulunduğu yere yakın bir yerde inşâ edildiği için bu isimle anılmıştır.³⁰²

İskenderiye'de inşa edilen bir diğer cami Mescid-Hadr veya Mescidü'l Ahdar'dır. İskenderiye'de içinde bayram namazlarının kılındığı büyük bir cami daha yapılmıştır ki bu camiye Bin Sütunlu Cami demişler. Şehrin dışından gelen bir kişi, şehrin batı kapısından şehre girdiğinde sağ tarafına baktığında hemen bu büyük camiyi görebilirdi. Caminin bir diğer adı da el-Camiu'l Ğarbi'dir. Kûm Bölgesi'nde Amûdu's-Sevârî mahallesine yakın bir yerde yapılan caminin inşaatına Hz. Peygamber'in sahabileri de katılmıştır. Sahabilerden Ebu Zer el-Ğıfari'nin (ö. 32/653) evi bu caminin yakınlarındaydı. Bu cami birkaç asır önce inşa edilen ama daha sonra

²⁹⁸ Gök, **İskenderiye**, s. 64-67; Handan İnan, **Hz. Osman Döneminde İktisâdi Hayat** (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s. 49.

²⁹⁹ Gök, **İskenderiye**, s. 204-207.

³⁰⁰ Gök, **İskenderiye**, s. 108-110.

³⁰¹ Akşit, **Hz. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim**, s. 84-87.

³⁰² Gök, **İskenderiye**, s. 205.

bazı nedenlerle yıkılan Azra Meryem Kilisesinin harabelerinin üzerinde yapılmıştır.³⁰³ Başka bir rivayete göre ise bu cami o gün var olan Uzma Kilisesinin camiye dönüştürülmesiyle yapılmıştır.³⁰⁴ Daha sonra Mescidü'l Atik ve Mescidü'l Kadim isimlerini alan cami Fransızların Mısır'ı işgal etmesine kadar ayakta kalmıştır.³⁰⁵

İskenderiye Şehrinde yapılan mescitlerden bir tanesi hem mimari ve işlevsel açıdan hem de yapıldığı yer bakımından ilginçtir. Bu mescit İskenderiye Deniz Feneri'nin zirvesinde yapılmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu mescit daha çok buradaki murabıt askerler için yapılmıştır. Fakat bayram günleri halktan bazılarının teberrüken burada namazı kıldıkları belirtilmektedir. Halk arasında yapılan Bahar Bayramı şenlikleri bu mescidin yanında yapılırdı. Halktan bazıları bayram sebebiyle Fener'in en üst kısmındaki mescide çıkarak, teberrüken burada namaz kılarlardı. Sabahtan gece yarısına kadar süren kutlamalardan sonra deniz nöbetinin yeni dönemi başlamış oluyordu. Deniz Fenerinin üstünde yapıldığı için bu mescit, Mescid-i Menar diye isimlendirilmiştir. Bayram günlerinde, içinde teberrüken namaz kılanlar olduğu için de mescide Bereket Mescidi demişlerdir.³⁰⁶

1.3.5.3. Becce ve Dimyat Cuma Camileri

Becce Cuma Camisi: Müslüman orduları Mısır'ı fethettikten sonra Habeşistan'ı da fethetmek istemişler fakat çok çetin bir direnişle karşılaşmışlardır. Mısır Valisi ve İslam ordularının önemli komutanlarından biri olan Abdullah b. Sa 'd m. 653/h. 32-33 yılında Habeşistan'a sefere çıkmıştır fakat fazla bir ilerleme kaydedememiştir. Bazı rivayetlere göre Müslümanlar ile Habeşliler arasında yapılan savaş yedi yıl sürmüş ama Müslümanlar Habeşlileri tam bir yenilgiyle yenememişlerdir.³⁰⁷

Abdullah bu seferde Nûbe ile Habeşistan arasında bulunan Becce Şehri'ne kadar gelmiştir. Becce ile Habeşistan'ı Becce Dağı denilen bir dağ ayırıyordu. Becce'nin bir kralı vardı ve Had Aribе veya Harice adlı şehirlerden birinde oturuyordu. Buradan anlaşılan Becce sadece bir şehirden oluşmuyordu. Belki birkaç şehirden

³⁰³ Gök, *İskenderiye*, s. 206.

³⁰⁴ Balci, *H. Ömer Döneminde Diploması*, s. 419.

³⁰⁵ Gök, *İskenderiye*, s. 206.

³⁰⁶ Gök, *İskenderiye*, s. 202.

³⁰⁷ Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 240-241.

oluşan küçük bir krallıktı. Müslümanlar fetihten önce ticari amaçlarla buraya gelip gidiyorlardı. Şehirde bazı berberi kabileler de yaşıyordu. Şehir halkı çoğunlukla Hristiyandı.³⁰⁸

Hiz. Osman döneminde fethedilen Becce'nin girişine bir cami yapılmıştır. Abdullah burayı fethetmeye çıktığında buranın Hristiyan halkıyla karşılaştı. Yapılan savaştan sonra halk Abdullah ile antlaşma yapmak istediler. Abdullah da bunu kabul etti. Abdullah bu antlaşmaya, yapılan cami ile ilgili bir madde de eklemiştir. Bu maddeye göre şehir halkı ebediyen bu camiyi koruyacaklardı.³⁰⁹ Belli bir süre sonra Becce halkının tamamı İslamiyet'i kabul etmiştir. Bu caminin Sudan'ın İslamlaşmasına da katkıda bulunduğunu tahmin ediyoruz.³¹⁰

Dimyat Cuma Camisi: Nil Deltasının önemli şehirlerinden biri olan Dimyat ise Hiz. Ömer döneminde fethedilmiştir. Mısır'ın genel komutanı ve fatihi olarak bilinen Amr b. As, Mikdâd b. Esved'i Dimyat'ın fethedilmesi ile görevlendirmiştir. Mikdâd b. Esved'in şehri fethetmesinden sonra kısa sürede bir İslâm Şehri haline gelen Dimyat'a bazı Arap kabileleri yerleştirilmiştir. Müslümanlar burada bir cuma camisi inşa edip caminin etrafında da çarşılar yapmışlardır. Zamanla dokumaları ile ünlü bir ticaret merkezine dönüşen şehir, düz ve açık arazide bulunduğu, Akdeniz'e yakın ve Mısır'ın giriş kapılarından biri olduğu için sık sık istilâ ve hücumlara uğramıştır.³¹¹ Türkiye'de halk arasında Dimyat adı çokça kullanılan bir deyimde geçmektedir. 'Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak' şeklinde halen kullanılan deyim şehrin tarihi ticaret merkezi olma özelliğini yansıtmaktadır. Yanında kırk sahâbinin medfun olduğu Dimyat Cuma Camisi'ne, Atebani Mescidi denilmekteydi.³¹²

1.3.6. İran Horasan Bölgesi

1.3.6.1. Rey Cuma Camisi

Rey Şehri günümüzde İran'ın başkenti olan Tahran'ın 7-8 km. güneyine düşmektedir. Rey Şehri Anadolu'yu Orta Asya'ya bağlayan tarihi İpek Yolu'nun

³⁰⁸ Şeker, **Râşid Halîfeler Dönemi**, c. 2, s. 240-241.

³⁰⁹ Şeker, **Râşid Halîfeler Dönemi**, c. 2, s. 240-241.

³¹⁰ Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm İbn Hazm, **Halîfeler ve Fetihler (Esmâu'l-Hulefâ vel-Fütûhu'l-İslâm)**, çev. Şaban Öz (Ankara: İlahiyat, 2004), s. 86-87.

³¹¹ Atilla Çetin, **"Dimyat"**, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), c. 9, s. 309.

³¹² Evliya Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi** (İstanbul: Devlet Basımevi, 1938), c. 10, s. 737-741.

üstünde kurulduğu için önemli bir konuma sahipti. Rey ismi Mecûsîlerin kutsal kitabı Avesta ve eski Pers kitabelerinde Raghâ veya Ragâ şeklinde geçmektedir.³¹³ Hz. Ömer döneminde fethedilip cami inşa edilen şehirlerden biri de Rey Şehri'dir. H. 23/m. 644 veya h. 21/m. 642 yılında kazanılan büyük Nihavend Savaşından iki ay sonra bölgeye gelen Müslüman askerler tarafından fethedilmiştir.³¹⁴

Rivayetlere göre Hz. Ömer, Kûfe Valisi Ammar b. Yasir'e yazdığı bir mektupta Urve b. Zeyd et-Tai'yi sekiz bin askerle Rey'in üzerine göndermesini istemiştir. Urve de Rey'i ele geçirmeden önce kazandığı bazı zaferlerin müjdesini bizzat Hz. Ömer'e ulaştırmak için Medine'ye gitti. Urve'nin gecikmesi veya bilmediğimiz bir nedenden dolayı o bölgede vali olan Huzeyfe, Urve'nin yerine Seleme b. Amr b. Dırar ed-Dabbî'yi veya Bera b. Azib'i (ö. 71/690 [?]) geçirmiştir. Seleme veya Bera'nın Rey'i fethetmesinden sonra Rey halkı ara ara isyan etmişler ve her seferinde şehir tekrar fethedilmiştir.³¹⁵ Bu durum Hz. Osman döneminde Karaza b. Ka'b el-Ensari'nin (ö. 41/661) Rey'e vali olarak atanmasına kadar devam etmiştir.³¹⁶ Şehri fetheden Müslüman askerler şehirde bir cami inşa etmişlerdir. Şehri yöneten valiler burada halka namaz kıldırıp şehri buradan idare etmişlerdir. Kaynaklara baktığımızda caminin Zenbedi veya Zinebi adında bir kalenin içinde yapıldığı anlaşılmaktadır.³¹⁷ Daha sonra yaşanan siyasi ihtilaflarda da bu caminin adı geçmektedir.³¹⁸

1.3.6.2. Merv Cuma Camisi

Günümüzde Türkmenistan sınırları içinde olan Merv Şehri, Râşid Halifeler döneminde Horasan bölgesinin başkenti konumundaydı. Kaynaklara baktığımızda Horasan bölgesinde yapılan ilk camiler Merv ve Nişabur'da inşa edilmiştir. Son Sasani Kısrası III. Yazdicerd Müslüman ordularından kaçarken sığındığı son kale Merv olmuştur. III. Yazdicerd Merv'e sığındıktan sonra şehre yakın bir köyde

³¹³ Osman Gazi Özgüdenli, “Rey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008), c. 35, s. 40.

³¹⁴ Kobra Esmaili, *Rey Şehrini Tarihîsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2019), s. 55.

³¹⁵ Esmaili, *Rey Şehrini Siyasî Tarihi*, s. 56.

³¹⁶ Esmaili, *Rey Şehrini Siyasî Tarihi*, s. 57.

³¹⁷ Belâzurî, *Fütühül-Buldan*, s. 364.

³¹⁸ İbni Esîr, *el-Kâmil*, c. 2, s. 421.

öldürülmüştür.³¹⁹ Hz. Ömer zamanında başlanan İran ve Horasan bölgesinin fethi Hz. Osman zamanında tamamlanmıştır. Hz. Osman'ın Basra Valisi ve Horasan emiri olan Abdullah b. Âmir (ö. 59/679) emrindeki kuvvetlerle Merv şehrini fethetmişlerdir. Merv Şehri fethedildiğinde, Müslümanlar şehrin merkezi olan iç kaledeki ateşgedeyi dönüştürerek cuma camisine çevirmişlerdir.³²⁰

Kaynaklarda Hz. Osman döneminde şehrin kapısı denilen yerde de bir caminin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Mescid-i Atike denilen camide vakit namazlarının kılınmadığı ve sadece cuma namazlarının tek kılındığından bahsedilmiştir. Daha sonra Abbasiler zamanında Horasan Valisi olan Ebu Müslim-i Horasani (ö. 137/755) bu camiye genişletmiş ve camiye Mescid-i Mahah denilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda şehrin yönetim merkezi olan cami h. IV. yüzyıla kadar bu fonksiyonunu sürdürmüştür.³²¹ Burada anlatılan Mescid-i Mahah ile Abdullah b. Amir'in ateşgede tapınağını dönüştürerek yaptırdığı caminin aynı camiler olma ihtimali vardır. Çünkü bazı kaynaklarda Abdullah b. Amir'in yaptırdığı cami için de Mescid-i Mahah denilmiştir.³²²

1.3.6.3. İhtar Fars ve Tevvec Cuma Camileri

İhtar Cuma Camisi: İhtar İran'ın eski şehirlerinden biridir. Hz. Ömer'in vefatından sonra Horasan halkı yaptıkları antlaşmayı bozarak isyan ettiler. Hz. Osman zamanında Basra Valisi olan Abdullah b. Amir isyanı bastırmak için ordusuyla birlikte Basra'dan yola çıkmıştır. İbni Amir isyan edenleri tekrar itaat altına alıp Fars şehirlerini yeniden fethetmiştir. Basra Valisi olan İbni Amir Fars illerini fethedip Basra'ya döndüğünde İhtar Şehri'ne Şerik b. el-A'ver el-Hârisi'yi vekil olarak bırakmıştı. Şerik'te burada hem fethin sembolü olarak hem de Müslümanların ihtiyaçları için bir cuma camisi inşa etmiştir.³²³

³¹⁹ Osman Gazi Özgüdenli-Yükselen Sayan, “**Merv**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004), c. 29, s. 221.

³²⁰ Ahmad Jawid Noorulhak, **İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci** (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005), s. 63-66.

³²¹ Noorulhak, **Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci**, s. 40-41; Recep Uslu, **Horasan Tarihi** (İstanbul: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1997), s. 147-149.

³²² Özgüdenli-Sayan, “**Merv**”, c. 29, s. 221.

³²³ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 129-130. Murat Akarsu, **H. Osman ve Hilafeti** (Ankara: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), s. 105.

Fars Cuma Camisi: Râşid Halifeler zamanında Fars hem bir bölge ismiydi hem de o bölgede bulunan bir şehrin ismiydi. Hz. Ömer Fars Şehri'ne vali olarak atadığı Selman-ı Farisi'ye orada masrafı beytûlmalden karşılanmak üzere bir cami yapmasını emretmiştir.³²⁴ Daha önce Fars ili fethedilirken fetih camisinin yapılıp yapılmadığı hakkında bir bilgiye ulaşamadık. Ayrıca Selman'ın burada yaptırdığı cami hakkında da kaynaklarda detaylı bir malumat elde edemedik.

Tevvec Cuma Camisi: Hz. Ömer zamanında fethedilip cami inşa edilen şehirlerden biri de Fars bölgesinin illerinden olan Tevvec'dir. Hz. Ömer'in Bahreyn valilerinden Osman b. Ebi'l As (ö. 51/671) deniz yoluyla Fars illerine doğru harekete geçmiştir. Osman çıktığı bu deniz seferinde Tevvec'i fethetmiştir. Daha sonra fethi kalıcılaştırıp Tevvec'i Müslüman yurdu haline getirmek için şehre Müslüman kabileleri yerleştirmiş ve şehirde hem cuma camisi hem de mahalle mescitleri inşa etmiştir.³²⁵ Halife Hz. Osman döneminde Tevvec bir ordugâh şehir görevi de görmüştür. Tevvec şehrinde dini, siyasi ve idari bir merkez olan cuma camisini inşa eden Müslümanlar burayı karargâh edinmişlerdi. Müslüman askerler birçok askerî harekâtı burada planlamış ve bu planlar doğrultusunda buradan harekete geçmişlerdir. Yazın Fars illerine akınlar düzenleyen Müslümanlar, kışında Tevvec'deki ordugâhlarına çekiliyorlardı.³²⁶

1.3.6.4. Nişabur ve Hemedan Cuma Camileri

Hz. Osman zamanında Basra Valisi olan Abdullah b. Amir Nişabur'u fethetmiş ve burada birçok cami yaptırmıştır. Abdullah b. Amir Nişabur'da hâkimiyeti sağladıktan Nişabur'un merkezinde bulunan ateşgede tapınağını cuma camisine çevirmiştir.³²⁷ Bu ateşgede tapınağı pişdâdî hânedânı'na mensup bir hükümdar olan Menûçehr tarafından yaptırılmıştı. Bu cami Nişabur'da inşa edilmiş ilk camidir.³²⁸ Abdullah b. Amir caminin etrafında 'büyük ihtimalle askeri amaçlarla' büyük bir meydan bırakmıştı. Nişabur Camisi ilk yapıldığında minaresi yoktu. Daha sonra Haccac b. Yusuf'un valiliği zamanında, Yezid b. Muhalleb tarafından camiye minare

³²⁴ Sivasi, **Menâkıb-ı Çehâr-yâr-ı Güzîn**, s. 295.

³²⁵ Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 444.

³²⁶ Veysi Turan, **Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2023), s. 72-73.

³²⁷ Pırlanta, **Nişabur**, s. 109-110.

³²⁸ Uslu, **Horasan Tarihi**, s. 147-149.

yapılmıştır. Nişabur Cuma Camisi daha sonra birçok kez restore edilmiş ve genişletilmiştir.³²⁹

Basra valisi ve bölgenin askeri sorumlusu olan Abdullah b. Amir Nişabur'da fetihten sonra cuma camisi dışında da bazı camiler inşa etmiştir. Bu camilerden biri de Bagak Mahallesi denen mahallede inşa edilen camidir.³³⁰ Aynı dönemde sahâbilerden birisi de Şahnebru denen bir mıntıkada, Kible tarafına büyük bir taş yerleştirerek bir namazgâh yapmıştır. Burada yapılan namazgâh da zamanla camiye dönüşmüştür.³³¹

Abdullah b. Amir Nişabur'u fethettikten sonra, Hz. Osman'a fetih müjdesini gönderince, Hz. Osman'da Abdullah'a bir hilat (hediye, madalaya, nişane) göndermişti. Abdullah bu hilatı yeni inşa ettiği camiye koymuştur. Abdullah b. Amir Mecusi ateşgede tapınağını camiye çevirdikten sonra caminin hemen bitişiğinde bir darü'l-imara yaptırmış ve şehri bir müddet buradan yönetmiştir.³³² Abdullah b. Amir bir süre sonra yerine Kays b. el-Heysem es-Sülemî'yi tayin ederek Basra'ya geri dönmüştür.³³³

Hemedan Cuma Camisi: Elvend dağının eteklerinde Hemedan adını taşıyan bereketli bir ovada kurulan Hemedan şehri, daha önce önemli bir şehirken Sasanilerin son zamanlarında önemini yitirmiştir. Hz. Ömer zamanında kazanılan Nihavend Savaşından sonra Sasaniler şehri Müslümanlara bırakmışlardı.³³⁴ Daha sonra halk isyan etmiş ve Hemedan kısa bir süreliğine Müslümanların hâkimiyetinden çıkmıştır. Halife Hz. Ömer'in şehit olmasından altı ay sonra, Cerir b. Abdullah el-Beceli tarafından şehir tekrar fethedilmiştir. Müslümanlar şehri fethettiklerinde kısmen metruk ve dağınık bir haldeydi. Müslümanların burada sıfırdan yeni bir şehir kurdukları düşünülmektedir. Şehrin cuma camisi, merkezdeki pazar yerinde inşa edilmiştir.³³⁵

³²⁹ Pırlanta, **Nişabur**, s. 111.

³³⁰ Pırlanta, **Nişabur**, s. 151.

³³¹ Pırlanta, **Nişabur**, s. 111-112.

³³² Pırlanta, **Nişabur**, s. 115.

³³³ Pırlanta, **Nişabur**, s. 199-200.

³³⁴ Gülseren Azar Nasırabadı, “**Büyük Selçuklular Dönemi’nde Hemedan’ın Siyasi Tarihi**”, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi 12 (29 Haziran 2020), s. 212.

³³⁵ Faruk Korkmaz, **Fethinden Büveyhîler’e Kadar Hemedan Şehri** (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023), s. 47-48.

1.3.6.5. Cündişapur Cuma Camisi

Cündişapur Sasani hükümdarlarından I. şâpûr b. Erdeşîr tarafından Hûzistân'da kurulmuştur. Sasaniler, Bizanslılar ile yaptıkları bir savaşta Bizanslıları yenerek imparator Valerian'da dahil kültür seviyesi yüksek birçok bilgini esir aldılar. Sonra bu esirleri Cündişapur'a getirdiler. Zamanla Hintli, Yunanlı, Suriyeli ve İranlı birçok ilim adamının da buraya yerleşmesiyle birlikte Cündişapur bir ilim merkezine dönüşmüş ve tarihte nam salmıştır. Hz. Ömer zamanında h. 17/m. 638 yılında Müslümanlar tarafından antlaşmayla fethedilen Cündişapur'da şehrin ilk valisi Biş b. el-Muhtefiz, şehirde bir cuma camisi inşa etmiştir. Müslümanlar kurdukları camilerde ilmi faaliyetlerini icra ederken daha önce var olan ilmi faaliyetlere karışmamışlar ve bu faaliyetler de olduğu gibi devam etmiştir.³³⁶

1.3.6.6. Kazvin Cuma Camisi ve diğeri camileri

Hz. Ömer döneminde h. 22/m. 643 yılında fethedilen Kazvin şehrinde fetihten hemen sonra bir cami inşa edilmiştir. Kazvin Sasaniler zamanında pek de büyük bir şehir değildi. Müslümanlar Kazvin'i fethetmeden önce şehirde Sasanilerin resmi dini olan Mecûsîlik hâkimdi. Diğeri birçok İslam şehrinde olduğu gibi Kazvin'de de caminin etrafında çarşı ve pazarlar kurulmuştur. Daha sonra Hz. Ali döneminde h. 38/m. 658 senesinde Deylem Bölgesi'ne savaşa gönderilen Rebi b. Heysem (ö. 65/685 [?]), Kazvin'e yeni bir cami daha inşa etmiştir. şehirde kurulan üçüncü cami ise Saîd b. As b. Ümeyye (ö. 59/679) tarafından yapılmıştır. Bu üçüncü cami diğeri ikisinden daha büyüktü.³³⁷

Daha önce kurulan Kûfe ve Basra'da olduğu gibi Râşid Halifeler bir şehri ordugâh olarak seçtiklerinde, oraya çok sayıda Müslüman askeri, aileleri ile birlikte yerleştiriyorlardı. Dolayısıyla şehrin nüfusu hızla artardı. Kazvin'de ordugâh olarak seçilince burada nüfus artmış ve üçüncü bir cami yapma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Hz. Osman'ın valisi Saîd b. As Deylem Bölgesi'ne seferler düzenliyordu. Saîd yaptığı seferleri daha güvenli ve planlı yapmak için Kazvin'i ordugâh şehir olarak seçmiş ve çok sayıda bayındırlık hizmeti gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda şehrin savunması için

³³⁶ Akşit, **Hz. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim**, s. 84-87.

³³⁷ Hilal Tüfenk, **Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi** (24-323/ 644-934) (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020), s. 29-30.

yeni bir kale ve şehrin ordugâh olarak seçilmesinden dolayı büyük bir cami inşa etmiştir.³³⁸ Müslümanlar Kazvin'i fethettiklerinde genelde ateşgedeleri yıkmamıştır ama bazı ateşgedeleri camiye çevirmişlerdir. Örneğin Kazvin'deki Tûs Camisi ve Hire Camisi eski ateşgedelerden dönüştürülerek inşa edilmişlerdir.³³⁹ Bu camilerin fetih camisi mi yoksa Rebi b. Heysem ve Saîd b. As'ın inşa etikleri camilerden biri mi olduğunu tespit edemedik. Ama bu camilerin onlardan biri olması kuvvetle muhtemeldir.

1.3.7. Cezire Bölgesi ve çevresi

1.3.7.1. Amid (Diyarbakır) Cuma Camisi

Hz. Ömer döneminde fethedilmeden önce Bizanslıların elinde olan Amid, Cezire bölgesinin stratejik bir noktasında bulunuyordu. Amid Şehri muhkem kalelerle korunuyordu. Fetihten önce burada üç din vardı. Mecûsîlik, Yahudilik ve Hristiyanlık.³⁴⁰ Amid h. 17/m. 38 yılında İyaz b. Ganem ve Halid b. Velid komutasındaki ordular tarafından fethedilmiştir. Müslüman orduları Amid'e ulaştıklarında şehir halkı kalenin içine girip kale kapılarını kapattılar. Bunun üzerine Müslüman askerleri hemen şehri kuşatmaya başladılar. Bizanslılar Amid'in surlarına güvenip kalenin içinde savunmaya geçtikleri için bu fetih esnasında herhangi bir meydan muharebesi yaşanmamıştır. Fakat şehirde bol miktarda su ve yiyecek olduğu için kuşatma uzun sürmüştür.

Uzun süren kuşatmanın ardından Müslümanlar surlarda buldukları bir suyuolundan şehre sızmayı başarmışlardır. İlk etapta şehre sızan askerlerin kapıları açmaya muvaffak olmasıyla birlikte dışardaki askerler de şehre girmiş ve fetih tamamlanmıştır.³⁴¹ Şehir fethedildikten sonra İyaz b. Ganem halkı meydana 'camiye dönüştürülen eski kilisenin meydanı da olabilir' toplayıp onlara hitap etmiş ve karşılıklı bir diyalog ortamı oluşmasını sağlamıştır. Bu diyalogdan sonra, şehir savaşla

³³⁸ Mustafa Şentürk, **Kuruluşlarından Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Sonuna Kadar Basra ve Kûfe Valileri** (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023), s. 170-171.

³³⁹ Tüfenk, **Kazvin**, s. 67.

³⁴⁰ Koç, **el-Cezîre'nin Fethi**, s. 67-74.

³⁴¹ Ayşegül Öztürk, **Hz. Ömer Döneminde Güneydoğu Anadolu'daki Fetih Hareketleri** (Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011), s. 49; s. 74-76; Koç, **el-Cezîre'nin Fethi**, s. 67-74.

ele geçirilmiş olmasına rağmen İyaz b. Ganem “Allah bağışlayıcıdır, affetmeyi sever, sizleri affettik” diyerek bütün halkı affetmiştir.³⁴² İyaz’ın bu tavrı birçok kişinin Müslüman olmasına vesile olmuştur. İyaz b. Ganem Sâsa b. Sahvan’ı (ö. 17/38) vali olarak atadıktan sonra şehirde fazla durmamış ve diğer şehirlerin fethedilmesi için harekete geçmiştir.³⁴³

İyaz b. Ganem Hz. Peygamber’in sancaktarlarından kabul edilen Sultan Sâsa’yı 500 kişiyle birlikte şehirde bırakmıştı. Sâsa b. Sahvan Amid’in ilk Müslüman valisidir. Vali Sâsa savaşta aldığı yaradan dolayı üç dört ay sonra vefat etmiştir.³⁴⁴ Sâsa’nın vefatından sonra Hz. Ömer İyaz b. Ganem’i bizzat Amid’e vali tayin etmiştir.³⁴⁵ İyaz b. Ganem’in vali olmasından sonra Sultan Sâsa’nın cenazesinin defnedildiği yere onun adıyla bir cami inşa edilmiştir.³⁴⁶ Bu caminin Amid’de herhangi bir mabetten dönüştürülmeden, sıfırdan yapılmış ilk cami olduğu rivayet edilmiştir.³⁴⁷

Bazı rivayetlere göre fetihten sonra başkomutan İyaz b. Ganem’in emriyle, Amid’in en merkezi yerinde bulunan Mar Toma Kilisesi camiye dönüştürülmüştür.³⁴⁸ Amid Cuma Camisi’nin (Diyarbakır Ulu Cami) bulunduğu bu mekânın, şehrin kuruluşundan beri mabet olarak kullanıldığı rivayet edilmiştir.³⁴⁹ Diyarbakır’ın ilk ve en eski camisi olan Diyarbakır Ulu Camisi’nin faal bir kilisenin yerine değil de yıkılmış bir kilisenin harabelerinin üzerine inşa edildiği de iddia edilmiştir.

Benzerliklerinden dolayı Şam Emevîye Camisi’nin Anadolu’ya yansıması olarak yorumlanan Diyarbakır Ulu Cami, İslam âleminin beşinci Haremu’ş-Şerif’i olarak kabul edilmektedir.³⁵⁰ Cami fethin ve Bizans’ın bu bölgede yenilmesinin simgesi olmuştur. Ayrıca iç kalede bulunan Rum Kilisesi de Kale Camisi’ne çevrilmiştir.³⁵¹ Kale Camisi, yanında 27 sahâbenin meşhedi bulunan Hz. Süleyman

³⁴² Yükselen, **Cezire’nin Fethi**, s. 74-76.

³⁴³ Kıvanç Tunç, **İlk İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Diyarbakır’ın Fethi** (Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021), s. 33.

³⁴⁴ Tunç, **Diyarbakır’ın Fethi**, s. 87.

³⁴⁵ Öztürk, **Güneydoğu’daki Fetih Hareketleri**, s. 50.

³⁴⁶ Canan Parla, **“Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi 1/22 (2005), s. 76.

³⁴⁷ Yeni Akit Gazetesi **“Halifeler Döneminin İlk Yapısı Sa’saa Camisi”**. Erişim 10 Temmuz 2024.

³⁴⁸ Parla, **“Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”**, s. 76.

³⁴⁹ Bostancı vd., **Cami ve Fonksiyonları**, s. 725-726.

³⁵⁰ Bostancı vd., **Cami ve Fonksiyonları**, s. 714.

³⁵¹ Parla, **“Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”**, s. 63.

Camisi'dir. Bu sahâbiler, gizli suyolundan (mahzen) kaleye sızıp şehir kapılarını açan ve ilk çatışmalarda şehit edilen sahâbilerdendir.³⁵²

1.3.7.2. Meyyâfârkın (Silvan) Cuma Camisi

Meyyâfârkın Şehri, Muş ile Mardin arasındaki bir yere inşa edilmiş tarihi bir şehirdir. Şehir Amid'in fethi sürecinde Amid'den önce fethedilmiştir. İyaz b. Ganem ve ordusu h.17/m. 638 yılında Amid'i kuşatmışlardı. Ancak Amid kuşatması uzayınca İyaz b. Ganem Amid'e yakın bir yerde olan Meyyâfârkın'e asker gönderme kararı aldı. İyaz b. Ganem sahâbi askerlerden Hakem b. Hişam'ı Ensar ve Mühacirlerden oluşan yüz kişilik bir kuvvetle Meyyâfârkın'ın üzerine gönderdi. İyaz b. Ganem'in emriyle yola çıkan Müslüman askerler, şehre geceleyin vardılar. Hakem b. Hişam askerleriyle birlikte kaleye girip Marya (Meryem) Kilisesine kadar geldi. O sırada şehrin valisi olan Işlagurs, Hakem ile dini bir tartışmaya girmiş ve tartışmanın sonunda Müslüman olmuştur.³⁵³

Şehrin valisi ikna olup Müslüman olunca Meyyâfârkın'ın diğer önde gelenleri direnme kararı alıp karşı koymaya başladılar.³⁵⁴ Ancak ilk saldırıda dağıldılar. Silahlarını teslim edip İslamiyet'i kabul ettiler ve kiliselerinin camiye çevrilmesinde Müslüman askerlere yardım ettiler. Müslümanlar cuma camisi için fethin sembolü olsun diye, özellikle şehrin büyük kilisesini tercih ettiler.³⁵⁵ Hakem b. Hişam, halka İslamiyet'i öğretmeleri için on sahâbeyi görevlendirip orada bıraktı. Dört ayı geçmiş olmasına rağmen Amid'in kuşatması ile ilgili bir sonuç alamayan İslam orduları, Meyyâfârkın'ın fethedilmesiyle büyük bir sevinç yaşamış ve moral bulmuştur.³⁵⁶ Kaynaklarda Meyyâfârkın'ın fethiyle ilgili farklı anlatımlar da mevcuttur.³⁵⁷

1.3.7.3. Harran Ruha (Urfa) ve Rakka Cuma Camileri

Harran Cuma Camisi: Harran Şehri Ruhâ'nın güneyinde, Ruhâ'ya bir günlük mesafede bir kasabaydı. Bir rivayete göre Harrân ismi, Hz. İbrâhim'in (a.s) kardeşi Harran'a aittir. Halk şehri ona nispet ederek Harran ismini vermişlerdir. İslam'dan

³⁵² Angela Ablaberdieva, "Hz. Süleyman Camii ve 27 Şehit Sahabe Türbesi", (22 Ekim 2022),

³⁵³ Yükselen, *Cezire'nin Fethi*, s. 76-78.

³⁵⁴ Koç, *el-Cezîre'nin Fethi*, s. 67-74.

³⁵⁵ Yükselen, *Cezire'nin Fethi*, s. 76-78.

³⁵⁶ Tunç, *Diyarbakır'ın Fethi*, s. 29.

³⁵⁷ Aykon, *Anadolu'da Gerçekleştirilen İlk Fetihler*, s. 51-52.

önce Harran Sabii'lerin merkeziydi. Şehrin merkezinde Sabiilerin Ay Tapınağı (Sind Mabedi) vardı. Fetihden önce Harran'ı bir din adamı olan Patrik Rûdis yönetiyordu.³⁵⁸ Daha sonra Rûdis bir savaşta Müslümanlara esir düştü ve Müslüman oldu. Rûdis Harran'ın fethinde önemli bir rol oynamıştır.

Müslümanların bölge komutanlarından Abdullah Yukanna yeni Müslüman olmuş eski Harran Patriği ve yöneticisi Rûdis'i yüz atlı askerle birlikte Harran'ın fethi için göndermiştir. Kanaatimizce Harran'ın eski dini lideri olması hasebiyle Rûdis buraya savaşmaktan ziyade tebliğ ve ikna amacıyla gönderilmiştir. Rûdis ve yanındaki yüz atlı Müslüman asker Harran'a geldiklerinde halkın surlara çıkmış olduklarını görmüşler. Eski Patrik Rûdis burada Harran halkına etkili bir konuşma yapmış ve Kelime-i Şehadet getirerek açıkça Müslüman olduğunu ilan etmiştir. Eski Patriklerinin Müslüman olduğunu gören Harranlıların hemen hemen hepsi Müslüman olmuştur. Halkın böyle toplu bir şekilde Müslüman olmasından sora şehirdeki bütün kilise ve mabetler camilere dönüştürülmüştür. İslam tarihçisi Vakıdî'ye (ö. 207/823) göre de Harranlılar gönüllü olarak İslam'ı kabul etmişler ve bütün kiliselerini camiye çevirmişlerdir.³⁵⁹

Hicretin 19. Yılında fethedilen Harran'da, fetih sonrası komutan İyaz b. Ganem tarafından bir cuma camisi yapılmıştır. Kendisine Firdevs Camisi de denilen bu cami, eski bir Ay Tapınağının (Sin Mabedi)'nin yerinde yapılmıştır.³⁶⁰ Araştırma konusu olarak Harran Ulu Cami'yi seçen D. Talbot Rice caminin avlu kapıları girişinde bulunan ve Babil Kralı Nabonid dönemi'ne, yani MÖ. 6. yüzyıla tarihlenen Ay Tanrısı Sin ve Güneş tanrısı Şamas'ın simgelerine dayanarak burasının bir sind mabedi olduğunu ortaya çıkarmıştır.³⁶¹ Bazı kaynaklarda ise cuma camisinin şehirdeki büyük manastırın yerine yapıldığı geçmektedir.³⁶² Bu durumda büyük ihtimalle Harran Cuma Camisi'nin yapıldığı yer daha önce Sabiilerin mabedi olan Ay Tapınağıydı. Bir süre sonra buraya hâkim olan Hristiyanlar, bu tapınağı kiliseye çevirmişlerdir. Harran Şehri

³⁵⁸ Koç, *el-Cezîre'nin Fethi*, s. 49-51.

³⁵⁹ Koç, *el-Cezîre'nin Fethi*, s. 49-51.

³⁶⁰ İsmail Orman, "**Harran Ulucami**", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), c. 42, s. 103.

³⁶¹ Öztürk, *Güneydoğu'daki Fetih Hareketleri*, s. 68-69.

³⁶² Koç, *el-Cezîre'nin Fethi*, s. 49-51; Geniş bilgi için bkz. Ahmet Aslan, "**Harran Ulu (Firdevs) Camii'nin İnşa, Genişleme ve Yıkılış Süreci**", *Harran İlahiyat Dergisi* 46 (15 Aralık 2021), 55-72.

Emevîler zamanında kısa bir süreliğine İslam devletinin başkentliğini de yapmıştır. Dolayısıyla bu süreçte şehirde birçok imar faaliyeti gerçekleşmiştir.³⁶³

Ruha (Urfa)ve Rakka Cuma Camileri: Komutanlığı sürecinde Cezire bölgesi'ni baştanbaşa fethettiği için kendisine Cezire Fatihî denilen İyaz b. Ganem vefat edince yerine Saîd b. Amir vali olmuştur.³⁶⁴ Rakka ve Ruha camilerini Saîd inşa ettirmiştir. Ruha'daki Cuma Camisi kiliseden dönüştürülmüştür. Bu kilise de daha önce eski bir sinagogun yerine yapılmıştı.³⁶⁵ Bir rivayete göre Saîd'in vefat etmesinden sonra yerine geçen Umeyr b. Sa'd Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rabia camilerini yapmıştır.³⁶⁶ Diyar-ı Rabia Urfa, Harran, Samsat, Re'sul Ayn gibi şehirlerden oluşmaktadır. Diyar-ı Mudar ise Nusaybin ve Cizre'nin de içinde bulunduğu bölgeyi kapsamaktadır.³⁶⁷ Yaptığımız araştırmalarda, Kaynaklarda Ruha ve Rakka Cuma Camileri hakkında daha fazla malumata ulaşamadık. Ama bu camilerin Râşid Halifeler döneminde inşa edildikleri kesin gibidir.³⁶⁸ Bir de yukarıda geçen rivayetlere baktığımızda Cezire Bölgesi'ndeki birçok şehirde sadece cuma camisi tek yapılmamıştır. İhtiyaç olduğunda mahallelerde de birçok mescit inşa edilmiştir.

1.3.7.4. Re'sul'ayn ve Ayıntab (Antep) Cuma Camileri

Re'sul'ayn Cuma Camisi: Hz. Ömer zamanında Müslümanlar Re'su-l Ayn'a geldiklerinde, şehirde Şehriyâd adında bir yönetici vardı. Daha sonra bu yönetici bir suikaste uğramış ve yerine Mersiyus adında başka biri geçmiştir. Bir gün Mersiyus, komutan ve rahiplerle birlikte kilisede toplantı yaparken, şehri fethetmeye gelen Müslüman askerlerden bir grup kaleye gizlice girebilmişlerdir. İçeri giren Müslüman askerler kalenin kapısını dışarıdaki Müslümanlara açmışlardır. Böylece dışarıdan içeri giren Müslüman askerler, tekbir ve tahlillerle şehrin merkezine doğru ilerlemişler ve kaleyi tamamen fethetmişlerdir. Fetihden sonra Müslümanlar, Ra'su'l-Ayn'da bir ay kalmışlar. Büyük Nesturi Kilisesi, cuma camisine dönüştürülmüş ve orada namaz

³⁶³ Aykon, *Anadolu'da Gerçekleştirilen İlk Fetihler*, s. 101-103.

³⁶⁴ Yükselen, *Cezire'nin Fethi*, s. 80.

³⁶⁵ Fatma Kuş, *“Urfa Ulu Cami”*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), c. 42, s. 118.

³⁶⁶ Belâzurî, *Fütuhül-Buldan*, s. 206.

³⁶⁷ Aykon, *Anadolu'da Gerçekleştirilen İlk Fetihler*, s. 94-100.

³⁶⁸ Yükselen, *Cezire'nin Fethi*, s. 10.

kılınmıştır. Nasturi Kilisesinin camiye dönüştürülmesinden sonra şehirdeki diğer kiliselerden de bazıları camiye dönüştürülmüştür. Fetihden sonra komutan İyaz b. Ganem, 100 atlı askeri yanına vererek Urcâfe b. Mâzin'i şehre vali olarak tayin etmiştir.³⁶⁹

Ayıntab (Antep) Cuma Camisi: Günümüzde Güneydoğunun önemli illerinden biri olan Ayıntab (Antep) da Hz. Ömer zamanında fethedilen şehirlerdendir. Müslümanların ilk fetih yıllarında bir cami yaptıkları düşünülmektedir. Fakat eski kaynaklarda bu konuyu aydınlatıcı bilgilere ulaşamadık. Gaziantep' in Düğmeci Mahallesiindeki Ömeriye Cami, Ayıntab'ın en eski camisi olarak bilinmektedir. Caminin kimin tarafından yapıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte Halife Hz. Ömer zamanında yapıldığı ya da Hz. Ömer' in kız tarafından torunu, Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz (717/720) tarafından yaptırıldığı söylendiği gibi, birincisinin yaptırıp ikincisinin restore ettiğini söyleyenler de vardır. Caminin bir diğer adı da iki Ömer anlamında “Ömereyn”dir.³⁷⁰ O dönem Müslümanların fethettikleri yerlerde ilk iş olarak cami yaptıklarını tezimizin birçok yerinde örnekledik. Buna dayanarak Antep Ömeriye Camisi'nin ilk olarak Hz. Ömer döneminde inşa edilmiş olma ihtimalinin çok yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda arkeoloji ilminden de yararlanarak daha derin tarih araştırmaları yapılmasına ihtiyaç olduğunu düşünüyoruz.

1.3.7.5. Nusaybin, Cizre ve Dara Cuma Camileri

Nusaybin Cuma Camisi: Tarihi ve antik bir şehir olan Nusaybin, Hz. Ömer döneminde bölge komutanı İyaz b. Ganem tarafından fethedilmiştir. Roma sikkelerinde ismi Nesibi şeklinde yazılan şehir kalkolitik dönemden beri yerleşim yeridir. Müslümanların bölgeye geldiğini gören Nusaybin'in yöneticisi Tiryatis ileri gelenlerden elli kişiyi alıp Rûm kapısı tarafındaki Müslüman ordusunun yanına geldi. Müslümanların komutanı İyaz b. Ganem, onlara saygı ve ihtiramda bulundu. Kısa bir diyalogdan sonra Dârâ halkının kabul ettiği sulh şartlarına göre Nusaybinlilerle de bir antlaşma imzalanarak şehir fethedilmiştir.

Fetihden hemen sonra komutan İyaz b. Ganem, Nusaybin'deki Meryem kilisesini camiye çevirmiştir. Hatta rivayetlere göre İyaz'ın yanında bulunan, Ensar ve

³⁶⁹ Yükselen, **Cezire'nin Fethi**, s. 51-52.

³⁷⁰ Öztürk, **Güneydoğu'daki Fetih Hareketleri**, s. 68-69.

Muhacirden oluşan kırk kişilik sahâbe grubundan her biri, Nusaybin’de birer mescit inşa etmişlerdir. Bu fetih sürecinde Rûm kapısına yakın bir yerde olan Deyrû’n-Nüzûr kilisesine mensup kişilerin tamamı başta olmak üzere, Nusaybin’deki birçok kişi Müslüman olmuştur.³⁷¹

Cizre Cuma Camisi: Hz. Ömer döneminde fethedilen şehirlerden biri de Cizre’dir. Bir zamanlar Cezire-i İbn Ömer diye anılan Cizre, Dicle nehrinin kenarında kurulmuş bir şehirdir. Şehir İyaz b. Ganem tarafından h. 17/m. 638 yılında fethedilmiş ve şehirde büyük imar faaliyetleri başlatılmıştır. Öyle ki adeta şehir yeni baştan inşa edilmiştir.³⁷² İyaz b. Ganem diğer Cezire illerinde olduğu gibi, Cizre’de de fetihden hemen sonra bir cami inşa etmiştir.³⁷³ Bazı rivayetlere göre bu cami de bir kiliseden dönüştürülerek inşa edilmiştir.³⁷⁴ Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla günümüze de Cizre Ulu Cami olarak bilinen yapı, çok sayıda yenileme çalışması geçirmiş, Hz. Ömer döneminden kalma eski bir cuma camisidir.³⁷⁵

Dara Cuma Camisi: Cezire bölgesinin Hz. Ömer döneminde fethedilen şehirlerinden biri de Mardin ile Nusaybin’in arasında bulunan Dara Şehri’dir. Daha önce İran Kralı Dara b. Dara burada Büyük İskender ile savaştığı için şehre bu ismin verildiği söylenmiştir. Müslümanların bölgeye geldiği yıllarda Dara verimli topraklara sahip mamur bir şehirdi. Hz. Ömer döneminde İyaz b. Ganem, Ra’sul Ayn’ın fethinden sonra Dara’yı da fethetmiştir. Daralılar ile bir antlaşma yapan İyaz merkez kiliseyi cuma camisine çevirmiştir.³⁷⁶

1.3.7.6. Muş ve Ahlat (Bitlis) Cuma Camileri

Muş Cuma Camisi: Râşid Halifeler döneminde Cezire bölgesi ve Doğu Anadolu bölgesi dediğimiz bölgenin fethedildiği bilinen bir gerçektir. Bir de kaynaklara baktığımızda, o dönemde Müslümanların fethettiği şehirlerde, ister yeni inşa ederek isterse eski mabetleri dönüştürerek olsun, mutlaka bir cami yaptırdıklarını

³⁷¹ Koç, *el-Cezîre’nin Fethi*, s. 61-63.

³⁷² Metin Tuncel-Abdülkerim Özaydın, “**Cizre**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), c. 8, s. 37.

³⁷³ Zeynep Hatice Kurtbil, “**Cizre Ulu Cami**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), c. 42, s. 90-91.

³⁷⁴ Aykon, *Anadolu’da Gerçekleştirilen İlk Fetihler*, s. 51-52.

³⁷⁵ Kurtbil, “**Cizre Ulu Cami**”, c. 42, s. 90-91.

³⁷⁶ Yükselen, *Cezire’nin Fethi*, s. 72.

da anlamaktayız. Bundan dolayı yaklaşık olarak h. 19/m. 640 yılında fethedilen Muş Şehri'nde de bir cami yapıldığı kuvvetle muhtemeldir. Bu konuda Hz. Ömer'in Yadigârı Muş Ulu Camisi ve Hacı Ali Evliya Hz. Türbesi adlı bir makale yayınlayan Korkmaz Şen, Muş Ulu Camisi'nin Hz. Ömer zamanında yapılan caminin devamı olduğunu ve bu caminin ilk banisinin Hz. Ömer olduğunu ispatlamaya çalışmış ve önemli verilere ulaşmıştır.

Şen'in yaptığı araştırmalar sonucunda, Muş Ulu Caminin tarihi ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden bir belge bulunmuştur. Bu belgede Osmanlıca şu ifadeler geçmektedir: *“Ma'ruzi bezeleridir ki Fethi celil Ömer'inin bir yadigâr-ı kıymetdarı olmak üzere Muş Şehri'nde vaki Camii Kebir'in evvelce cümle-i müberratı seniye-i hazret-i hilafetpenahiye ilaveten hazine-i hassa-i şahane tarafından ta'mirâtı mükemmelesi icra buyrulmuş ve şu suret-i 'inayet dahi Muş ahali müslümesini zat-ı ukdesi hazret-i padişahiye karşı bir kat daha rehini şükran ve imtinan eylemiştir. Ancak camii şerifi mezkur pek kadim ve cesameti ve kesreti cemaati olmak itibariyle bir ma'bed vacib'ud ta'zim olduğu halde Ezan-ı Muhammedi ikamesi için minaresi olmadığına ve murtezi' ve dilara bir minarenin yirmi beş bin guruşla inşası kâbil olacağına nazaran salefuların ihsan-ı celil cenab-ı tacdarinin tetmimei”*

Belgeden Muş Ulu Camisi'nin Hz. Ömer'in fetih alameti ve çok kıymetli bir hatırası olduğu anlaşılmaktadır. Belgelerden ve rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Müslüman askerler, tıpkı Amid, Cizre, Ruha ve Meyyâfârkın'de olduğu gibi Muş'ta da fetih camisi dediğimiz cuma camisini inşa etmişlerdir. Bu arada caminin kiliseden camiye dönüştürülmüş olma ihtimalide vardır. Aynı makaleye göre Muş'ta Abdulvahab Gazi'ye ait olduğu iddia edilen Türbenin, aslında sahâbilerden Muaz b. Cebel (ö. 18/639) hazretlerinin çok kıymet verdiği, Peygamberimizin sancaktarı Hacı Ali Evliya hazretlerine ait olduğu belirtilmiştir. Bu zat buraya gelen ilk İslam ordularıyla Muş'un fethine katılmış ve burada şehit düşmüştür.³⁷⁷

Ahlat (Bitlis) Cuma Camisi: Hz. Ömer döneminde, yaklaşık olarak h. 17-20/m. 638-641 yıllarında bölgeye gelen İslam ordularının aynı yıllarda Ahlat'a da girdikleri tahmin edilmektedir. Bu tarihten sonra Hz. Osman döneminde Ahlat beyiyle

³⁷⁷ Korkmaz Şen, “Hz. Ömer'in Yadigârı Muş Ulu Camii ve Hacı Ali Evliya (Abdulvahab Gazi) Türbesi”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 65 (18 Aralık 2020), s. 505-508.

yapılan bir antlaşmadan bahsedilmektedir. Bu durumda Ahlat'ın tam olarak hangi tarihte fethedildiği kesin olarak belli değildir. Ama bu fethin Râşid Halifeler döneminde olduğunu yukarıdaki antlaşmaya dayanarak söyleyebiliriz.³⁷⁸ Bazı kaynaklar, yaptıkları araştırmalara dayanarak Müslümanların Ahlat'ta Hz. Osman dönemi'ne denk gelen tarihlerde bir cami yapmış olmaları gerektiğini söylemişlerdir. Aynı kaynaklara göre şu anki Bitlis Ulu Cami bu eski cuma camisinin devamıdır.³⁷⁹

1.3.8. Azerbaycan ve Ermeniye Bölgesi

1.3.8.1. Erdebil, Dvin (Debil), Bakü ve Derbent Cuma Camileri

Erdebil Cuma Camisi: Râşid Halifeler zamanında fethedilen Azerbaycan'ın birçok şehrine Müslümanlar tarafından camiler yapılmıştır.³⁸⁰ Bu şehirlerden belki de en önemlisi o günlerde bölgenin başkenti olan Erdebil'dir. Hz. Ali döneminde Azerbaycan'a vali olarak tayin edilen Eşas b. Kays Müslüman Araplardan bir grubu Erdebil'e yerleştirmiş ve burada bir cami inşa etmiştir.³⁸¹ Azerbaycan'a yerleştirilen ilk kabileler genellikle Yemen asıllı Ezd ve Kinde'nin kollarındandır. Nitekim Azerbaycan'ın ilk fatihlerinden Huzeyfe Ezd kabilesinin, daha sonra bölgeye vali olarak tayin edilen Eşas b. Kays (ö. 40/661) ise Kinde kabilesinin liderlerindendi.³⁸² Azebeycana yerleştirilen Müslümanların önemli bir kısmı Allah Resul'ünün ashabındandı.³⁸³

Aslında Azerbaycan'ın fethi h. 22/m. 642 yılında Nihavend zaferinden sonra başlamıştır. Kaynaklarda geçmesi de fetihden sonra buralarda büyük bir ihtimalle camiler yapılmıştır.³⁸⁴ Bilindiği gibi Râşid Halifelerin ta ilk zamanlarından beri fethedilen her şehre mutlaka bir veya birkaç cami yapılmıştır. Erdebil şehri ise ilk olarak Hz. Osman zamanında komutan Huzeyfe b. el-Yemân tarafından fethedilmiş ve

³⁷⁸ Korkmaz Şen, “**Bitlis Ulu Camii ve Bitlis Kalesine Ait İki Önemli Kitabe**”, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi 5/10 (31 Ekim 2018), s. 149.

³⁷⁹ Şen, **Bitlis Ulu Camii**, s. 153.

³⁸⁰ Ali İpek, **İlk İslami Dönemde Azerbaycan (632-750)** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta çağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1999), s. 92.

³⁸¹ Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 375; Eşref Duman, **Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmi Fetihler** (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008), s. 49.

³⁸² Duman, **Azerbaycan'ın Fethi**, s. 50.

³⁸³ Duman, **Azerbaycan'ın Fethi**, s. 52.

³⁸⁴ Aykon, **Anadolu'da Gerçekleştirilen İlk Fetihler**, s. 94-100.

büyük bir ihtimalle burada bir fetih camisi de inşa edilmiştir.³⁸⁵ Çünkü Hz. Ali zamanında Erdebil'e vali olarak atanan Eşas b. Kays bölgeye vardığında halkın çoğunun Müslüman olduğunu ve Kur'an okuduklarını müşahade etmiştir.³⁸⁶ Erdebil Râşid Halifeler döneminde bölgenin başkenti konumundaydı. O dönemlerde Müslüman valiler bölgeyi buradan yönetmişlerdir.³⁸⁷ Bölgenin ilk valisi Huzeyfe b. Yeman ve sonra gelen valiler Erdebil'i ve Erdebil Cuma Camisi'ni yönetim merkezi olarak seçmişlerdi.³⁸⁸

Dvin Cuma Camisi: Azerbaycan Valisi Eşas b. Kays'tan sonra buraya önce Abdullah b. Hatim tayin edilmişti. Onun da vefatı üzerine yerine kardeşi Abdülaziz b. Hatim tayin edildi. Abdülaziz b. Hatim valiliği sürecinde Dvin şehrini yeniden imar etmiştir.³⁸⁹ Şehrin surlarını yenilemiş ve daha önce yapılmış olan eski cuma camisini imar ederek genişletmiştir.³⁹⁰ Dvin Ermeniyye'nin başkentiydi. Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Abdülaziz buradaki camiye ilk defa yapmamış, aslında sadece restore etmiştir. Öyle anlaşıyor ki Dvin fethedildikten hemen sonra, Müslümanlar şehirde bir cami inşa etmişlerdir.³⁹¹

Bakü ve Derbent Cuma Camileri: Kaynaklarda geçtiğine göre Zerdüştlüğün önemli ateşgedelerinden biri de Bakü'de bulunuyordu. Ateşi-Bagavan denilen bu ateşgede de sonradan cuma camisine dönüştürülmüştür.³⁹² Kaynaklarda Bakü'deki bu caminin kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgiye ulaşamadık. Emevîlerin ilk zamanlarında bölgede çok önemli askeri faaliyetler yürüten Mesleme b. Abdülmelik (ö. 121/739) bölgenin kuzey taraflarına, yani Dağıstan Bölgesi'ne düşen ve bir ara fethedildiği halde isyan edip Müslümanların elinden çıkmış olan Derbent şehrini tekrar fethetmiştir. Mesleme daha sonra fethin kalıcı olması için 24 bin Müslümanı bu bölgeye yerleştirip burada camiler yaptırmıştır. Müslümanlar burada hem bir merkez

³⁸⁵ Duman, *Azerbaycan'ın Fethi*, s. 27.

³⁸⁶ İsmail Tanrıverdi, *Eş 'as b. Kays el-Kindî'nin Hayatı Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), s. 40-42; * Eşas b. Kays ki kendisi Hz. Ebu Bekir zamanında irtidat emiş daha sonra Hz. Ebu Bekir'in ferasetiyle tekrar İslam'a kazandırılmıştır. Bkz. Duman, *Azerbaycan'ın Fethi*, s. 14.

³⁸⁷ İpek, *Azerbaycan*, s. 96.

³⁸⁸ Duman, *Azerbaycan'ın Fethi*, s. 53.

³⁸⁹ İpek, *Azerbaycan*, s. 103.

³⁹⁰ Belâzurî, *Fütuhül-Buldan*, s. 235-236.

³⁹¹ İpek, *Azerbaycan*, s. 103.

³⁹² Duman, *Azerbaycan'ın Fethi*, s. 14.

cuma camisi inşa etmişler hem de Müslümanların geldiği ülke ve şehirlerin adını taşıyan mahalle mescitleri inşa etmişlerdir. Filistin Mescidi, Musul Mescidi, Dımaşk Mescidi, Humus Mescidi vb.³⁹³ Yaptığımız araştırmalarda, Derbent'te ilk fetihle yapılmış olduğunu tahmin ettiğimiz cami hakkında herhangi bir malumat elde edemedik.

1.3.9. Sind ve Hint bölgesi

Sind ve Hint dediğimiz bölge şimdiki Pakistan ve Hindistan ülkelerinin olduğu topraklardır. Râşid Halifeler zamanında, Bahreyn ve Umman üzerinden deniz yoluyla bu bölgelere akınlar düzenlenmiştir.³⁹⁴ Müslümanların yaptığı akınlar ilk etapta kalıcı fetihlere dönüşmemiştir. Dolayısıyla bu ilk akınlarda Müslümanların bu bölgede cami yapmış olma ihtimalleri düşüktür. Fakat zayıf bir ihtimal da olsa Müslümanlar burada cami yapmış olabilirler. Örneğin bölgenin ilk camisi olan Mescid-i Hâşek Abdullah b. Ömer'e (ö. 73/693) nisbet edilmiştir. Çünkü bu mescidin olduğu bölge Hz. Ömer zamanında fethedilmiştir. Mescid-i Hâşek Mükran Bölgesi'nde kurulmuştur. Bazı rivayetlerde ise Mükran ve Kikan bölgesinin h. 41/m. 661 yıllarında yani Hz. Ali döneminden hemen sonra fethedildiği geçmektedir.³⁹⁵ Mescidin İbni Ömer'e nispet edilmesi zanni bir bilgi de olsa, bölgenin Hz. Ömer döneminde fethedildiği dikkate alınırsa, bu bilginin doğru olma ihtimali vardır.³⁹⁶

³⁹³ İpek, *Azerbaycan*, s. 143.

³⁹⁴ Zabihur Rahman, *Sind Bölgesinin Fethi ve İslâmlaşması* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi ve Sanatları Programı, Doktora Tezi, 2019), s. 29.

³⁹⁵ Rahman, *Sind Bölgesinin Fethi ve İslâmlaşması*, s. 180.

³⁹⁶ Rahman, *Sind Bölgesinin Fethi ve İslâmlaşması*, s. 84-85.

İKİNCİ BÖLÜM

RAŞİD HALİFELER DÖNEMİ CAMİLERİN FONKSİYONLARI

2.1. RAŞİD HALİFELER DÖNEMİ CAMİLERİN DİNİ VE MANEVİ FONKSİYONU

2.1.1. Camilerin dini ve manevi önemi

Kâmûsu'l-Muhît Tercümesine göre din kelimesi ceza, ivaz (karşılık), İslam, mu'tad/adet, ahlak gibi pek çok anlama gelir.³⁹⁷ Râgıb el-İsfahânî'ye göre de din "itaat" ve "ceza" (karşılık) anlamlarına gelir.³⁹⁸ Kur'an-ı Kerîm'de din kelimesinin başlıca şu anlamlarda kullanıldığı görülür: Yönetme, itaat, hüküm, tapınma, tevhit, İslâm, şariat, hudûd, âdet, ceza, hesap, millet.³⁹⁹

Mescitlerin ilk ve başlıca fonksiyonu dini ve manevi fonksiyondur diyebiliriz. Kur'an'ı Kerim'de mescitlerden şöyle bahsedilmektedir: *"Allah'ın adı anılan, sabah akşam tesbih edilip namaz kılınan evler"* (Nûr 24/36); *"Eğer Allah insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmeseydi içlerinde Allah'ın adının çokça anıldığı mescitler... yıkılıp giderdi"* (Hac 22/40). Allah Teâlâ mescitleri nurunun aydınlattığı yerler olarak zikreder (en-Nûr 24/35-36). Bir de Allah mescit için "evim" (el-Bakara 2/125; el-Hac 22/26) nitelemesinde bulunarak mescitleri yüceltmıştır. Bundan dolayı Müslümanlar mescitleri kutsal ve mübarek mekânlar olarak kabul etmektedir.

Genellikle Kâbe için kullanılan Beytullah tabiri diğer mescitler için de kullanılmıştır. Allah Resulü, şeytandan Allah'a sığınarak ve rahmet kapılarının açılmasını dileyerek mescitlere sağ ayağı ile girer ve Allah'ın lütfunu temenni ederek sol ayağı ile çıkardı.⁴⁰⁰ Mescide girdiğinde iki rekât "tahîyyetü'l-mescit" namazı kılardı.⁴⁰¹ Bütün bunlardan anlaşılıyor ki mescitler dini ve manevi açıdan saygınlığı hak eden mübarek mekânlardır.

³⁹⁷ Asım Efendi, **Kâmûsî'l-Muhît** c. 6, s. 5359-5360.

³⁹⁸ Rağıp İsfahani, **Müfredat / Kur'an Kavramları Sözlüğü**, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), s. 393.

³⁹⁹ Günay Tümer vd., **"Din"**, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), c. 9, s. 312.

⁴⁰⁰ İbni Mace, **Sünen**, c. 2, s. 603-604.

⁴⁰¹ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, **Sahîh-i Müslim** (Beyrut: Dar Touq en-Necat, 1433) c. 2, s. 155; Önkâl vd., **"Cami"**, c. 7, s. 50.

İslam dini haftada bir kez aynı bölgede yaşayan Müslümanların camide bir araya gelmesini farz kılmıştır. Ayrıca haccı emrederek her renkten ve her ırktan, Müslümanların her yıl hac mevsiminde, Mescid-i Haram'da bir araya gelmesini sağlamıştır. İbadet için belli bir yere çekilmeyi ifade eden itikâf da ancak camilerde yapılabilir.⁴⁰² Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra şehir dışında olduğu zamanlar hariç neredeyse bütün vakit namazlarını camide kılmıştır.⁴⁰³ Bunun yanında ashabını sözlü olarak da camide cemaate katılmaya teşvik etmiştir. Camiye gelirken kişinin attığı her adımın birer sevap kazandırdığını ve birer hatasının affına vesile olacağını söylemesi bu sözlü teşvike örnektir.⁴⁰⁴ Bir de camide cemaatle kılınan namazın evde veya başka yerde tek başına kılınan bir namazdan kat be kat daha fazla sevap olduğunu belirterek Müslümanları, namazlarını camide kılmaya teşvik etmiştir.⁴⁰⁵

Raşit Halifeler döneminde de cami ve cemaate gerekli ehemmiyet verilmeye devam edilmiştir. Raşit Halifelerin bizzat kendileri pratik hayatları ile camide cemaatle namaz kılmaya ne denli önem verdiklerini göstermişlerdir. Raşid Halifeler bununla yetinmemişler ve birçok kez sözlü olarak da camilerin sevap bakımından önemini kendi tebaâlarına hatırlatmışlardır. Örneğin: Abdurrahmân b. Ebî Amra rivayet ediyor ve diyor ki: “Osmân b. Affân, akşam namazından sonra mescide girerek yalnız başına oturdu. Ben de yanına oturdum. Osman: *“Ey kardeşimin oğlu! Ben Resûlullah'ı sallallahu aleyhi ve sellemi 'Her kim yatsıyı cemaatle kılsa, gecenin yarısını namazla geçirmiş gibi olur. Her kim de sabah namazını cemaatle kılsa bütün gece namaz kılmış gibi olur' buyururken işittim.”* dedi.⁴⁰⁶ Bazı âlimlere göre Abdurrahman camiye gelmeyi ihmal etmiş olabileceği için Hz. Osman ona bu hadisi hatırlatmıştır.⁴⁰⁷

Hz. Ömer'in Kûfe'ye kadı ve öğretmen olarak atadığı âlim sahâbe Abdullah b. Mes'ud'un cami ve cemaate teşvik konusunda söylediği sözleri de örnek olarak verebiliriz. Çünkü Abdullah bu sözleri Râşid Halifeler zamanında, kendisi yetkili

⁴⁰² Hüseyin Yılmaz, **Camilerin Eğitim Fonksiyonu** (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), s. 26-28.

⁴⁰³ Fatimatü Zehra Kamacı, **Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'deki Günlük Hayatı** (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), s. 253-280.

⁴⁰⁴ Müslim, **Sahîh**, c. 2, s. 124; Müslim, **Sahîh**, c. 2, s. 130; İbni Mace, **Sünen**, c. 2, s. 624-625.

⁴⁰⁵ Müslim, **Sahîh**, c. 2, s. 128; İbni Mace, **Sünen**, c. 2, s. 631.

⁴⁰⁶ Müslim, **Sahîh**, c. 2, s. 125.

⁴⁰⁷ Davutoğlu, **Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi**, c. 2, s. 1449.

biriyken söylemiştir. Abdullah bu konuda şöyle demiştir: *“Kim yarın Allah’a, Müslüman olarak kavuşmak isterse şu namazlara ezan okunan yerde (camide) devam etsin çünkü Allah, Peygamberinize sallallahu aleyhi vesellem sünen-i hüdayı meşru kılmıştır. Bu namazlarda sünen-i hüdadandır. Şayet cemaati terk edip, namazı evinde kılanın yaptığı gibi siz de namazı evlerinizde kıalarsanız Peygamberinizin sünnetini terk etmiş olursunuz. Peygamberinizin sünnetini terk ederseniz, muhakkak dalâlete düşersiniz. Hiç kimse yoktur ki tertemiz abdestini alsın sonra şu mescitlerden birine gitsin de Allah, ona attığı her adım karşılığında bir sevap yazmasın. Her adım karşılığında onu bir derece yükseltmesin ve her adım karşılığında onun bir günahını affetmesin. Vallahi ben öyle günler görmüşümdür ki nifakı malum münafıktan başka bizden hiçkimse cemaati terk etmiyordu. Vallahi insan iki kişi arasında, bacakları yerde sürünerek (mescide) getirilir de safa durdurulurdu.”*⁴⁰⁸ Abdullah b. Mes’ud’un bu sözleri, Hz. Osman dönemi’nin sonlarında, insanların biraz dünyevileştiği ve bazı fitnelerin baş gösterdiği yıllarda söylediğini düşünüyoruz.

Rivayetlere baktığımızda Râşid Halifeler döneminde mescidin dini açıdan sınırlandırılmış özel mekânlar olarak algılandığını görmekteyiz. Mesela herhangi birisinin rastgele cami yapmasına izin verilmemiştir. Camiler nasıl ki Hz. Peygamber zamanında O’nun emri veya izniyle yapılmışsa, Râşid Halifeler zamanında da halifelerin emri veya izniyle yapılmıştır.⁴⁰⁹ Örneğin Medain’de iklim şartlarına dayanamayıp Kûfe’ye yerleşen Müslümanlar, Hz. Ömer’den burada bir mescit yapmak için izin istemişlerdir. Hz. Ömer de uygun bulunca mescidin yapılmasına izin vermiştir.⁴¹⁰ Aynı durum Basra Camisi için de tekrarlanmıştır.⁴¹¹ Burada halifenin devlet başkanı olmasından dolayı bu iznin siyasi ve idari bir şey olduğu söylenebilir ama burada halifenin dini bir konumunun da olduğu unutulmamalıdır.

Halifeler, Mescid-i Nebevi’yi genişletme faaliyetlerine gelen itirazlara, dini argümanlar ile cevap vermişlerdir. Cemaat arttı camiye genişletmeye ihtiyaç var demekle yetinmemişlerdir. Örneğin Hz. Ömer mescidin genişletilmesine karşı gelebilecek itirazlara karşı şöyle demiştir: *“Mescidimize ilave yapmamız gerekir”*

⁴⁰⁸ Müslim, **Sahîh**, c. 1, s. 453; İbni Mace, **Sünen**, c. 2, s. 615-616.

⁴⁰⁹ İbni Hibban, Zevaid, c. 1, s. 201.

⁴¹⁰ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 284.

⁴¹¹ Bakır-Halaçoğlu, **“Basra”**, c. 5, s. 109.

buyruğunu eğer bizzat Allah Resul'ünden duymasaydım kesinlikle ilave yapmazdım."⁴¹² Hz. Osman'da Mescid-i Nebevi'yi genişletmek istediğinde karşı çıkanlar olmuş ve Hz. Osman onlara Allah Resul'ünün şu hadisi ile cevap vermeye çalışmıştır: *"Her kim Allah için bir mescit bina ederse, Allah da ona cennette onun mislini bina eder."*⁴¹³

Hz. Osman zamanında, Mescid-i Nebevi'nin yenilenmesinde, günümüzle karşılaştırdığımızda hiç de lüks ve süs sayılmayacak, daha çok sağlamlığı ön planda olan yapı malzemesi kullanmasına rağmen kendisine itirazlar geldiğini görmekteyiz.⁴¹⁴ Bu itirazların en önemli nedenlerinden biri tezyinatın Müslümanların namazlarındaki huşularına zarar vermesi endişesiydi. Anlaşıldığı kadarıyla Müslümanlar camide namaza durduklarında, dünyadan soyutlanıp manevi şeylerden başka bir şey düşünmek istemiyorlardı. Nitekim Hz. Ömer döneminde yapılan yenilemede bu yüzden caminin süslenmemesine çok dikkat edilmiştir.⁴¹⁵

Râşid Halifeler zamanında camiye manevi/kutsi açıdan nasıl bakıldığıyla ilgili bize bazı ipuçları vereceğine inandığımız bir olayı burada aktarmak istiyoruz. Adamın biri bir gün Hz. Ömer'in yanında bir şey hakkında şahitlik yapmak ister. Hazret-i Ömer adamın güvenilir biri olup olmadığını bilmediği için kendisine: *"Git bana seni tanıyan birini getir!"* der. Adam gidip birini getirir, gelen adam da onun iyi biri olduğuna şahitlik eder. Hazret-i Ömer, gelip olumlu şahitlikte bulunan adama şu kritik üç soruyu sorar. 1. Sen bu adamın komşusu musun? 2. Sen bununla yol arkadaşlığı yaptın mı? 3. Sen bu adamla ticaret yaptın mı?⁴¹⁶

Her üç soruya da olumsuz yanıt alan Hz. Ömer bu kez şahitlik için getirilen adama: *"Öyle sanıyorum ki sen bu adamı camide namaz kılarken veya camide Kur'an-Kerim dinleyenler içinde başını sallarken görmüşsün!"* dedi. Adam evet deyince Hz. Ömer onun şahitliğini kabul etmedi.⁴¹⁷ Burada Hz. Ömer camiye gidip cemaatle namaz kılmak ve camide Kur'an dinleyip kafasını sallamanın kişinin iyi biri olduğuna yeterli

⁴¹² Rudani, **Cem'ul-Fevaid**, c. 1, s. 150.

⁴¹³ Müslim, **Sahih**, c. 1, s. 378.

⁴¹⁴ Müslim, **Sahih**, c. 1, s. 378.

⁴¹⁵ Aydın, **Mescidleri Süslemeyi Yasaklayan Rivayetler**, s. 124-126.

⁴¹⁶ Ebu Talib Mekki, **Kûtu'l-Kulûb Fi Muameleti'l-Mahbub ve Vasfu Tarik'l-Mürîd lâ Makâmî't-Tevhid**, çev. Dilaver Selvi-Ali Kaya (İstanbul: Semerkand Basım Yayın Dağıtım, 2004), c. 4, s. 544.

⁴¹⁷ Mekki, **Kûtu'l-Kulûb**, c. 4, s. 544.

delil olmayacağını çok veciz bir şekilde ortaya koymaktadır. Buradan şunu anlıyoruz: Râşid Halifeler döneminde cami ve mescitlere aşırı kutsiyet atfedilmemiştir. Camiye gitme eylemi, tek başına adil olmak için ölçü kabul edilmemiştir.

2.1.2. Camilerin dini fonksiyonlarının olgunlaşması

Râşid Halifeler döneminde Müslümanlar arasında özel bir yeri olan ve harem olarak kabul edilen Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi ve Mescid-i Aksâ'nın dini fonksiyonlarının daha da etkinleştiğini, olgunlaştığını ve tam oturduğunu söyleyebiliriz. Hz. Peygamber zamanında Mescid-i Haram uzun bir süre müşriklerin elindeydi. Hz. Peygamber, hicretin 8. yılında Mekke'nin fethedilmesinden sonra Müslümanların eline geçen Mescid-i Haram'ı ancak bir defa hac etme fırsatı bulabilmiştir.⁴¹⁸ Dolayısıyla Mescid-i Haram'ın İslami kimliği ve fonksiyonu Hz. Muhammed s.a.v zamanında başlamışsa da bunun pekişmesi Râşid Halifeler zamanında mümkün olabilmıştır.

Râşid Halifeler zamanında Mescid-i Haram hac ibadetinin merkezi olması hasebiyle çok önemli dini bir işlev görmüştür. Yeni fetihlerle sınırları genişleyen İslam devletinin, birçok yerinden farklı milletler ve ırklara mensup Müslümanlar Mescid-i Haram'ı ziyaret etmeye başlamış ve Kâbe bir Arap tapınağı olmaktan tamamen kurtulup ümmetin mabedi olmuştur.⁴¹⁹ İslam ülkesinin geniş topraklarından Mescidi Haram'ı ziyarete gelen bu yeni Müslümanlar, Allah ile olan bağlarını güçlendirmiş ve tövbe\istiğfar ederek İslami kimliklerini sağlamlaştırmıştır. Her sene Mescid-i Haram'ı ziyaret etmek için uzak diyarlardan gelen hacılar, dini eğitimlerini pekiştirmiş ve aldıkları dini eğitim sayesinde, İslam'ın uzak diyarlarda hızlı bir şekilde yayılmasına vesile olmuşlardır.⁴²⁰

Mescid-i Nebevi Allah Resulü'nün sağlığında önemli bir dini fonksiyon icra etmiştir. Fakat Mescid-i Nebevi'nin Râşid Halifeler döneminde dini fonksiyonunun daha da arttığını görmekteyiz. Örneğin: Râşid Halifeler döneminde kurumsallaşmaya başlayan ve tam olarak rayına oturan hac işleri sayesinde hacca gelen yüz binlerce hacı

⁴¹⁸ Sarıçam, **H. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, s. 386-388.

⁴¹⁹ Gökhan Atmaca, **H. Ömer'in Kur'an-ı Kerim Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları** (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), s. 170.

⁴²⁰ Halit Çil, **H. Ömer'in Liderliği** (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2009), s. 290-295.

Medine'ye, Peygamber Camisi'ni ziyarette gelmeye başlamışlardır. Râşid Halifeler döneminde Medine ve Mescid-i Nebevi, Mekke ve Mescid-i Haram ile birlikte ikinci hac merkezi olmuştur. Mescid-i Nebevi'nin manevi öneminin aratmasının birkaç nedeni vardır. Birincisi İslam dininin biricik Peygamberi Hz. Muhammed'in mezar-ı şerifleri olan Ravza-i Mutahhara buradaydı.⁴²¹ İkincisi Allah Resulü Mescid-i Nebevi'yi ve çevresini bizzat harem bölgesi ilan etmiştir.⁴²² Üçüncüsü ise Mescid-i Nebevi Râşid Halifeler dönemi'nin son yıllarına kadar sınırları sürekli genişleyen İslam devletinin yönetim merkeziydi.⁴²³ Devletin İslam devleti olduğu, idari yöneticinin aynı zamanda dini lider olduğu, yönetim merkezinin de bir cami olduğu düşünüldüğünde, Mescid-i Nebevi'nin ne denli bir dini işlevi yerine getirdiğini anlayabiliriz.

Müslümanların üç ziyaret merkezinden biri olan Mescid-i Aksâ ise Râşid Halifeler dönemi öncesinde, adeta adı vardı kendisi yoktu. Kur'an'ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde övülen faziletinden bahsedilen Mescid-i Aksâ Kudüs'te bulunuyordu.⁴²⁴ Hz. Peygamber zamanında Mescid-i Aksâ Doğu Roma yani Bizans İmparatorluğunun elindeydi. Hz. Ömer zamanında Müslümanlar Kudüs'ü fethedip Harem bölgesi'ne geldiklerinde, Mescid-i Aksâ'nın Hristiyanlar tarafından çöplüğe dönüştürüldüğüne şahit olmuşlardı.⁴²⁵

Allah Resulü, kendi hâkimiyetleri altında olmamasına rağmen Müslümanları Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmeye teşvik etmiştir. Mescid-i Aksâ'nın Mescid-i Haram ile Mescid-i Nebevi'den sora Müslümanların üçüncü ziyaret merkezi olduğunu, burada kılınan namazın ilk iki mescit dışındaki diğer bütün mescitlerde kılınan namazlardan daha faziletli olduğunu belirterek, buranın dini/manevi önemini vurgulamıştır. İçinde bulunduğu şartlardan dolayı Hz. Peygamber burayı fethedememiştir ama buranın fethi Allah Resul'ünün, Mescid-i Aksâ'nın önemi konusunda bilgilendirip yetiştirdiği arkadaşlarına nasip olmuştur.

⁴²¹ İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 3, s. 323.

⁴²² Karataş, "Hz. Peygamber'in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları", s. 74.

⁴²³ Ali Muhammed Sallabi, *Dördüncü Halife Hz. Ali (ra) Hayatı Şahsiyeti ve Dönemi*, ed. Mustafa Kasadar, çev. Şerefettin Şenaslan (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), s. 456.

⁴²⁴ Tirmizi, *Sünen*, c. 1, s. 92.

⁴²⁵ Turan, "Müfessirlerin 'Mescid-i Aksâ' Hakkındaki Görüşleri", s. 305-306.

Râşid Halifeler döneminde Hz. Ömer tarafından Kudüs fethedilince ilk iş olarak Allah ve Resul'ünün övgüyle bahsettiği Mescid-i Aksâ'nın yeri araştırılmıştır. Yerin tespit edilmesinden sonra da hemen Mescid-i Aksâ inşa edilmeye başlanmıştır. O günden sonra Müslümanların üçüncü ziyaret merkezi olan Beytül Makdis Haremi Müslümanların hâkimiyetine girmiş ve Müslümanlar Mescid-i Aksâ'dan istifade etmeye başlamışlardır.⁴²⁶ Mescid-i Aksâ Allah Resulü'nden sora Müslümanların eline geçtiği için asıl dini fonksiyonunu Râşid Halifeler döneminde icra etmeye başlamıştır diyebiliriz. Allah Resul'ünün isra'mirac olayında, mucizevi bir şekilde Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmesi dışında Müslümanların fetihten önce burayı ziyaret etmeye gittiklerine dair herhangi bir rivayet ile karşılaşmadık.

Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethedip Mescid-i Aksâ denilen Harem bölgesi'ne mescit inşa etmesiyle birlikte burası Müslüman hacıların uğrak yeri olmaya başlamıştır. Allah'ın Kur'an'ı Kerim'de İsra Sûresi 1. ayette: *"Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah'ın şanı yücedir..."* Buyurması ve Hz. Peygamber'in Mescid-i Aksâ'nın faziletiyle ilgili hadisleri Müslümanların burayı ziyaret etmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Hz. Peygamber'in isra ve miraç hatırası, Hz. İbrahim, Hz. Davud, Hz. Süleyman ve Hz. İsa gibi nice peygamberin buradaki hatıraları da mescidin ziyaret edilmesinde teşvik edici birer faktör olmuştur. Râşid Halifeler döneminde burada görev yapan muallimler hem bölgedeki yeni Müslüman olan yöre halkına hem de çevre şehir ve ülkelerden yeni Müslüman olup Mescid-i Aksâ'yı ziyarete gelen ziyaretçilere dini eğitim vermişlerdir. Ayrıca Mekânın kutsiyetinden dolayı burayı ziyaret edenlerin dini kimlik ve aidiyet duyguları da pekişip gelişmiştir.

2.1.3. Camilerin dini fonksiyonlarında yaşanan bazı değişiklikler

Bu konuda Hz. Peygamber zamanında olmayıp da Râşid Halifeler zamanında başlatılan iki uygulamayı örnek olarak vereceğiz. Birincisi teravih namazının cemaatle kılınması, ikincisi ise cuma namazında okunan ezan sayısının üçe çıkartılması uygulamasıdır. Teravih Ramazan ayına has nafîle bir namaz olup Hz. Peygamber zamanında birkaç kez cemaatle kılınmış ama daha sonra cemaatle kılınması

⁴²⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabü-l Emval*, s. 202-203.

terkedilmiştir.⁴²⁷ Ancak teravîh namazı Râşid Halifeler döneminde Hz. Ömer'in talimatıyla düzenli bir şekilde cemaatle kılınmaya başlanmıştır.⁴²⁸ Hz. Ömer'in başlattığı bu uygulama günümüze kadar gelmiş ve halen de devam etmektedir.

Cuma namazında ezanın üç kez okunmasına gelince, bu uygulama da Hz. Osman döneminde başlamıştır. Daha önce Hz. Peygamber döneminde, cuma namazında sadece iç ezan ve kamet okunuyordu. Hz. Osman döneminde Müslümanların kalabalıklaşması üzerine, Hz. Osman'ın talimatıyla dış ezan uygulaması başlatılmıştır. Bu sayede cemaat daha erken cumadan haberdar olmuş ve hazırlanıp düzenli bir şekilde camiye gelebilmiştir. Bu uygulamada günümüze kadar gelmiş ve halen devam eden bir uygulamadır.⁴²⁹

Râşid Halifeler dönemi'nde kadınların camiye gelmelerinde durumun yavaş yavaş negatif yönde geliştiğini görmekteyiz. Örneğin Hz. Ömer döneminde bazı kısıtlamalar getirilmeye başlanmış fakat kadınların beş vakit camiye gelmelerine engel olunmamıştır.⁴³⁰ Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ömer'in, kadınların camiye gelmesine sıkı bir disiplin getirdiğini anlıyoruz lakin fiili olarak kadınların beş vakit camiye gelmelerine engel olunmamıştır. Örneğin Hz. Ömer'in eşi Atike'nin (ö. 40/660) sabah ve yatsı namazları dahil bütün vakit namazlarını camide cemaatle kıldığını anlıyoruz.⁴³¹

Kaynaklara baktığımızda Râşid Halifeler döneminde kadınların camilere gelmesi meselesinde halk arasında bir huzursuzluk olduğunu anlıyoruz.⁴³² Bu konuda Hz. Aişe'nin (ö. 58/678) Peygamber efendimizin vefatından sonra söylediği sözleri örnek gösterebiliriz.⁴³³ Hz. Aişe: *"Resulullah şimdiki kadınların yeni ortaya çıkarttıkları (fazla süslenme gibi) şeylere yetişmiş olsaydı, İsrail oğulları kadınlarının dışarıya çıkmaktan (yahut mescide gitmekten) men' olundukları gibi bu kadınları da*

⁴²⁷ Buhârî, **Sahîh**, c. 3, s. 131

⁴²⁸ Buhârî, **Sahîh**, c. 3, s. 130.

⁴²⁹ İbni Kesir, **Tefsir**, c. 14, s. 7888-89.

⁴³⁰ İbni Sa 'd, **Tabakât**, c. 10, s. 318-319.

⁴³¹ İbni Sa 'd, **Tabakât**, c. 10, s. 289; Sütçü, **Kadınların Camide Cemaate Katılımı**, s. 56; Buhârî, **Sahîh**, c. 2, s. 16.

⁴³² Ebu Abdullah Muhammed b Ahmed el-Kurtubi, **el-Cami' Li Ahkâmi'l-Kur'ân**. çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 2005), c. 12, s. 431.

⁴³³ Ebu Cafer Tahavi, **Ahkâmu'l-Kur'ân**. ed. Faik Akçakocaoğlu. çev. Mustafa Genç (İstanbul: Beka Yayınları, 2012), c. 2, s. 205.

mescide gitmekten men' ederdi."⁴³⁴ demiştir. Konumuzla alakalı başka bir rivayette ise İbn-i Ömer bu konuda oğluyla tartışmıştır. İbn-i Ömer oğluna Hz. Peygamber'in şu hadisini söylemiştir: "*Sizden birinizin hanımı, camiye (gitmek için) sizden izin istediği zaman onu menetmeyin.*"⁴³⁵ İbn-i Ömer'in oğlu babasının bu hadisi zikretmesine rağmen yemin edip eşinin camiye gelmesine izin vermeyeceğini söyleyince, babası onun göğsüne bir yumruk vurmuş ve kendisiyle uzun bir süre küsmüştür.⁴³⁶ İbn-i Ömer'in oğlu kadınlar camiye gelirse camiye ifsat ederler diye kendince karşı çıkıyordu.⁴³⁷

Kaynaklara baktığımızda Râşid Halifeler döneminde kadınların camiye gelmelerinin giderek zorlaştığını görmekteyiz. Örneğin siyasi çatışmaların arttığı Hz. Ali dönemiyle ilgili bazı rivayetlere göre bu dönemde artık bayram namazları hariç kadınların camiye gelmeleri tamamen yasaklanmıştır. Hz. Ali dönemiyle ilgili bu rivayeti nakzeden rivayetlerde vardır. Örneğin bazı rivayetlerde o dönemde de kadınların camilere geldiklerinden hatta camide uzlete çekilebildiklerinden bahsedilmektedir.⁴³⁸

Yaptığımız araştırmaların neticesinde edindiğimiz kanaat, Râşid Halifeler döneminde, kadınların tıpkı Hz. Peygamber dönemindeki gibi rahat bir şekilde camiye gelemelikleri yönündedir.⁴³⁹ Burada iki önemli faktör olduğunu düşünüyoruz. Birincisi kadınların yükselen refah seviyesiyle birlikte adab-ı muaşerete daha az dikkat etmeleri, ikincisi de Allah Resulü'nün vefatından sonra kadınlarla ilgili eski örf ve adetlerin az da olsa tekrar canlanmış olmasıdır.⁴⁴⁰ Ama bütün bu zorluklara rağmen

⁴³⁴ Buhârî, **Sahih**, c. 1, s. 724-725; Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir, **el-Muvatta** (Beyrut: Er-Risale Vakfı, h. 1412/m. 1991) c. 1, s. 213.

⁴³⁵ İbni Mace, **Sünen**, c. 1, s. 29; Muhyiddin Nevevi, **Müslim Şerhi el-Minhac ve Sahih-i Müslim**. çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2012), c. 3, s. 256.

⁴³⁶ Dârimî, **Sünen**, c. 1, s. 184.

⁴³⁷ Rudani, **Cem'ul-Fevaid**, c. 1, s. 148.

⁴³⁸ Öztürk, **İslam Hukukunun Teşekkülü**, s. 53-54; İbni Hanbel, **Sahabenin Faziletleri**, s. 407; İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 512.

⁴³⁹ Sütçü, **Kadınların Camide Cemaate Katılımı**, s. 68-72.

⁴⁴⁰ Ebu Hamid Muhammed bin Muhammed el-Gazali el-Tusi, **İhya-u Ulumi'd-Din**, (Beyrut: Daru-l Ma'rife, 1431) c. 2, s. 47; Sütçü, **Kadınların Camide Cemaate Katılımı**, s. 22-24; Geniş bilgi için bkz. Sütçü, **Kadınların Camide Cemaate Katılımı**, s. 72-77; Murat Yılmaz, **Hadisler Işığında Kadınların Cami Âdâbı** (Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), s. 36-43; Recep Gözelceoğlu, "**Kadınların Mescide Gelmelerini Yasaklayan Rivayetlerin Sosyolojik Arka Planı**". (*Diyanet İlmi Dergi*, 19 Haziran 2023), s. 565-569.

Râşid Halifeler dönemi kadın cami ilişkisi ile ilgili, günümüzdeki gibi kadınların camilerden uzak kaldıklarını asla söyleyemeyiz.⁴⁴¹

Bu dönemde çocukların camiye gelebilmeleriyle ilgili de çelişkili rivayetler vardır. Hz. Peygamber döneminde çocukların camiye gelmeleriyle ilgili fiili bir yasak olduğuna dair bir delil yoktur fakat bu fiili durum ile çelişen bazı sözlü rivayetler vardır.⁴⁴² Râşid Halifeler dönemi'yle ilgili rivayetlerde de çocukların camilere gelmeye devam ettiklerini anlıyoruz.⁴⁴³

2.1.4. Camilerin tebliğ fonksiyonu

Râşid Halifeler döneminde camilerin, dinin yayılması ve tebliğ edilmesinde önemli bir fonksiyon icra ettiğini düşünüyoruz. İnsanların tapınmak için neredeyse bulduğu her şeye taptığı ve dağ, tepe, kaya, göl, vadi vb. birçok yeri kutsal mekân kabul ettiği bir çağda, camiler hem Müslümanların ibadet ihtiyacını gidermiştir hem de yakaladığı şöhret ve popülerlik sayesinde gayrı Müslimlerin hidayet olup müslümanlaşmasında işlev görmüştür.⁴⁴⁴

Râşid Halifeler döneminde Müslümanlar çok sayıda ülkeyi hızlı bir şekilde fethetmişti. Bu fetihlerle birlikte Müslüman nüfus bir hayli artmıştır. Bundan dolayı, yeni Müslüman olanların hızlı ve yoğun bir dini eğitime ihtiyaçları ortaya çıkmaktaydı. Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra binlerce belki de on binlerce kişinin irtidat etmesi kanaatimizce yeterli dini eğitim verilememesinden kaynaklanıyordu.⁴⁴⁵ Hâlbuki bu irtidat edenlerin birçoğu bizzat Hz. Peygamber'in Mescidine gelerek onun yanında iman etmişlerdi. İşte böyle bir durumda camilerin dini eğitim ve dini bağlılık açısından gördüğü işlev ehemmiyet kazanmaktadır.⁴⁴⁶ Bundan dolayı Râşid Halifelerden Hz. Ömer döneminde, adeta cami yapma seferberliğinin başlatılıp çok

⁴⁴¹ Yılmaz, **Kadınların Cami Âdâbı**, s. 21-36; Yılmaz, **Kadınların Cami Âdâbı**, s. 49-51.

⁴⁴² Ali Muhammed Sallabi, **Halife Hz. Hasan (ra)**. ed. Mustafa Kasadar. çev. Harun Ünal vd. (İstanbul: Ravza Yayınları, 2006), s. 75-76; Suyûti, **Dürrü'l-Mensûr**, c. 15, s. 381.

⁴⁴³ Şener Boztaş, ed. **Hiz. Ali İlk Üç Halifeyle Kavga mıydı?** (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), s. 218-219; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 405; Belâzurî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, c. 2, s. 415.

⁴⁴⁴ İpek, **Azerbaycan**, s. 92.

⁴⁴⁵ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 314-353.

⁴⁴⁶ İpek, **Azerbaycan**, s. 92.

sayıda caminin yapılmış olmasının nedenlerinden birinin de yeni ulaşılan insanlara dini eğitim vermek ve İslam'ın mesajını ulaştırmak olduğu kanaatindeyiz.⁴⁴⁷

Allah Resulü'nün rahle-i tedrisinden geçmiş Râşid Halifeler ve sahâbilerin pratik yaşamları ve uygulamaları da İslam'ın hızlı bir şekilde yayılmasına katkı sağlamıştır. Râşid Halifelerin bizzat kendileri ve tayin ettikleri yöneticiler ile Müslüman halkın, belli bir disipli içerisinde sürekli camilerde olmaları ve buraları hem manevi hem de maddi ihtiyaçları için kullanmaları, bize göre gayr-ı müslimlerin dikkatini çekmiş ve onların hidayet olup Müslüman olmalarında etkili olmuştur.⁴⁴⁸ Bu durum aynı zamanda yeni ihtida edip Müslüman olmuş halkın da cami ve cemaate önem verip İslam'ı bağlarını pekiştirmelerine vesile olmuştur.⁴⁴⁹ Bu konuda Râşid Halifelerin bizzat kendileri ve atadıkları vali, komutan, kadı, amil, hazinekar, öğretmen gibi görevlilerin sözlü ve fiili teşvikleri halkın camileri mesken edinip ihya etmelerine vesile olmuş ve bu sayede halk yavaş yavaş kabile kimliğinden soyutlanıp din şemsiyesi altında ümmet olmaya doğru yol almıştır.

2.1.5. Camilerin dini fonksiyonunun suistimal edilmeye çalışılması

Mescidin dini fonksiyonunu, dini konumunu ve önemini iyi bilen münafıklar, bunu suistimal etmeye kalkışmışlardır. Bilindiği gibi Allah Resulü zamanında münafıklar Müslümanların arasına tefrika koymak ve daha birçok nedenle Medine'de bir mescit yapmışlardı. Tebuk seferinin yapıldığı yıl münafıklardan bir kısmı bazı yalan bahaneler uydurarak sefere katılmamışlar ve Allah Resulü seferden dönünce kendisini bu mescitlerine davet etmişlerdi. Onların amacı Hz. Peygamber'in gelip orda namaz kılmasını sağlayıp yaptıkları mescide bir meşruiyet kazandırmaktı.⁴⁵⁰ Râşid Halifeler döneminde de mescit olarak bilinen ama başka bir dine hizmet için kullanılan bir mekân, daha sonra sahâbiler tarafından fark edilip yıktırılmıştır.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ Rahman, **Sind Bölgesinin Fethi ve İslâmlaşması**, s. 177; Gök, **İskenderiye**, s. 66-67; Duman, **Azerbaycan'ın Fethi**, s. 51.

⁴⁴⁸ Corci Zeydan-Nejdet Gök, **İslam Uygarlıkları Tarihi** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), c. 1, s. 102.

⁴⁴⁹ Gök, **İskenderiye**, s. 204-207.

⁴⁵⁰ Yılmaz, **Camilerin Eğitim Fonksiyonu**, s. 18-26.

⁴⁵¹ Mehmet Ali Kapar, "**HANİFE (Benî Hanîfe)**", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), c. 16, s. 42; Rudani, **Cem'ul-Fevaid**, c. 2, s. 210-211; Aksu, **H. Ömer**, c. 2, s. 216-217.

Bu olay bazı kaynaklarda biraz farklı anlatılsa da, olayın özü bütün kaynaklarda aynıdır. İbn Mi'yer es-Sâdi olayı şöyle anlatmaktadır: Bir gün akşama doğru atımı otlatmak için çıkmıştım. O sırada Hanife oğulları mescitlerinden birine uğradım. Ben onların yalancı peygamber Müseylime'nin Allah'ın Resulü olduğuna şahitlik ettiklerini işittim. Derhal meseleyi Abdullah b. Mes'ud'a (ö. 32/652-53) haber vermek için geri döndüm. Abdullah da şurtayı yani güvenlik görevlilerini gönderdi. Şurta'da (polis) gelip mescittekileri aldı ve Abdullah'ın yanına götürdü. Abdullah b. Mes'ud bunları sorgulayınca, yaptıklarını itiraf ederek tevbe ettiler. Abdullah da onları salıverdi. İçlerinden sadece Abdullah b. Nuvaha adlı bir adamı öne çıkartıp infaz etti.

Bunun üzerine orada bulunanlar Abdullah b. Mes'ud'a: 'Bu topluluğu affedip bıraktın, bu adamı ise infaz ettin.' Deyip niye böyle yaptığını sordular. Abdullah onlara şöyle cevap verdi: 'Açıkçası ben bir gün Hz. Peygamber'in yanındaydım. Bu öldürttüğüm adam ve başka bir arkadaşı Müseylime'nin yanından elçi olarak, Hz. Peygamber'in yanına gelmişlerdi. Hz. Peygamber onlara: '*Benim Allah'ın Elçisi olduğuma şahitlik ediyor musunuz?*' demişti. Onlar da Hz. Peygamber'e: 'Biz Müseylime'nin Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik ediyoruz!' demişlerdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle demişti: '*Ben Allah'a ve Peygamberlerine iman ettim. Şayet ben elçileri öldüren biri olsaydım, sizi öldürürdüm!*' Abdullah b. Mes'ud konuşmasına devam ederek dedi ki: 'İşte ben o adamı bu yüzden infaz ettim.' Daha sonra Abdullah o mescidin yıkılmasını emretti."⁴⁵²

2.2. RAŞİD HALİFELER DÖNEMİ CAMİLERİN SİYASİ FONKSİYONU

Kâmûsu'l-Muhîr Tercümesi adlı sözlükte 'siyaset' kelimesinin hirasat vezninde vali ve hâkim anlamına geldiği belirtilmiştir. Bir şeyi, düzgün ve iyi durumda bulunması için özenle gözetip korumak anlamında vali, idareci veya hâkimin kendi gözetimi altındakileri muhafaza etmesi anlamında kullanılmıştır. Yine aynı sözlüğe göre siyaset, at bakıcısı veya eğiticisi (seyis) ile şehzade eğiticisi (müeddip) gibi anlamlara da gelir.⁴⁵³ Kur'an'ı Kerim'de siyasetle ilgili daha çok imamet ve hilafet

⁴⁵² Dârimî, *Sünen*, c. 2, s. 821; Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed Tahavi, *Hadislerle İslâm Fıkhı Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, çev. Mehmet Haberli-M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Kitabı Yayınevi, 2009), c. 5, s. 491; İbni Hibban, *Zevaid*, c. 2, s. 148; Tahavi, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, c. 5, s. 200-201.

⁴⁵³ Asım Efendi, *Kâmûsi'l-Muhîr* c. 3, s. 2637-38.

gibi kavramlar kullanılmıştır.⁴⁵⁴ Siyaset ile dine, şeriata, hukuka uygun anlamındaki şer'iyye sözcüklerinden oluşan siyâset-i şer'iyye kavramı ise yönetenlerin yönetilen topluluğun yararına olan ve dinin genel ilkeleriyle ters düşmeyen düzenleme ve uygulama yapmalarını ifade eder.⁴⁵⁵

İslam tarihine özellikle Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemi'ne baktığımız zaman, din ve devlet işlerinin, tabiri caizse etle tırnak gibi birbirine bağlı olduğunu görmekteyiz.⁴⁵⁶ İslam dininde din ve dünya işleri diye seküler bir ayırım yoktur.⁴⁵⁷ Bunun yerine maddi ve manevi tabirleri kullanılır ki oda çok keskin bir şekilde ayırmıyor. İnsanların işlerini ve durumlarını anlamak, anlatmak ve sınıflandırmak için kullanılan, din işleri ve dünya işleri şeklindeki seküler anlayış ile maddi ve manevi şeklindeki İslami anlayış aynı şeyler değildir. Günümüzde kiliseye tepki olarak gelişen seküler batı aklı, bize göre Müslüman toplumları da etkilemiştir. Dolayısıyla cami ve siyaset ilişkisi konusunda yapay ve yanlış bir hassasiyet oluşturulduğunu düşünüyoruz.

Çünkü Asr-ı Saadet ve Râşid Halifeler dönemi'ne baktığımızda İslam dininin pratikteki kurucusu olan Hz. Muhammed s.a.v ve daha sonra gelen halifelerinin siyasetlerinin merkezinde cami ve mescitlerin olduğunu görmekteyiz. Bilindiği gibi İslam dini sadece ferdi olarak yapılan eylemler hakkında hükümler içermez, bununla birlikte muamelat, evlilik, boşanma, savaş hukuku, yönetim ve cezalar gibi genel olarak toplumu ilgilendiren hükümleri de içerir.⁴⁵⁸ Bu hükümler de ancak toplum üzerinde uygulanınca bir anlam ifade edebilir. Müslümanların ana toplanma merkezi olan camiler bu hükümlerin çoğunun icra edildiği mekânlar olmasından dolayı cami ve İslami siyasetin birbiriyle ne kadar da bağlantılı ve iç içe olduğunu buradan

⁴⁵⁴ Hızır Murat Köse, “**Siyaset**”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c. 37/294-299. (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009) c. 37, s. 294; Vecdi Akyüz, **Kur'an'da Siyasi Kavramlar** (İstanbul: Kitabevi, 1998), s. 17-20.

⁴⁵⁵ H. Yunus Apaydın, “**Siyâset-i Şer'iyye**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), c. 37, s. 299.

⁴⁵⁶ Köksal, **H. Muhammed ve İslamiyet**, c. 3, s. 671-672; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 212-213; Maverdi, **Ahkâmı s-Sultaniyye**, s. 109; Mehmet Azimli, **Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)** (Konya: Öykü Yayınları, 2005), s. 26; Muhammed Hamidüllah, **İslam Müesseselerine Giriş**, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), s. 13-16.

⁴⁵⁷ Azimli, **Halifelik Tarihine Giriş** (Başlangıçtan IX. Asra Kadar), s. 27.

⁴⁵⁸ Âdem Çaylak, “**İslam Siyasi Düşüncesine Hâkim Olan Genel ve Temel İlkeler**”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 11/43 (15 Mart 2015), s. 137.

görebiliriz.⁴⁵⁹ Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde cami, siyasetin temel ayaklarından olan sivil, askeri ve ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü bir üs gibiydi.⁴⁶⁰ Devleti ve şehri ilgilendiren meseleler burada halka duyuruluyor, sivil idarenin gerekleri burada yerine getiriliyor, askeri konseyler burada toplanıyor ve askeri birlikler buradan yola çıkartılıyordu.⁴⁶¹ Eyaletlerden merkeze gelen zekât ve sadakalar burada toplanıyor ve buradan dağıtılıyordu.⁴⁶²

Râşid Halifeler döneminde çok sayıda kez siyasi hutbelerin, cuma namazında irad edildiğini kaynaklarda görebilmekteyiz. Aynı zamanda bazı âlimlerinin, devlet başkanının izni olmadan kılınan cuma namazının sahih olmayacağını belirtmeleri de cami ve siyasetin ne kadar iç içe olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁶³ Cuma namazı gibi normalde ilk bakışta sadece dini veya manevi bir ibadet gibi görünen bir işin devlet başkanının iznine bağlanması İslam'da din ve dünya işlerinin ne kadar iç içe geçtiğini gözler önüne sermektedir.⁴⁶⁴

Cuma namazının diğer bir şartı da bilindiği gibi cemaattir.⁴⁶⁵ Cuma namazının kaç kişi ile kılınması gerektiği fıkhi açıdan tartışılmıştır. Ancak bilinen bir şey vardır ki o da Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde, Cuma namazı neredeyse istisnasız bir şekilde kalabalık cemaatlerle kılınmıştır. Kanaatimizce cuma günü bu kalabalık cemaatleri camide toplamanın sadece manevi bir amaç için olduğunu söylemek yetersiz bir açıklama olur. Çünkü bu kalabalığın toplandığı yer yönetim merkezi ve toplayan da devlet başkanıdır.⁴⁶⁶ Haliyle Râşid Halifeler döneminde cari olan bu durum, bize camilerin aynı anda hem maddi/siyasi ve hem de manevi/ibadi işlerin birlikte yürütüldüğü merkezler olduğunu göstermektedir.⁴⁶⁷

⁴⁵⁹ Orhan Baykal, “İslâm İctimaî Hayatında Mescid ve Câmî”, İslam Medeniyeti Dergisi 4/38 (15 Kasım 1979), s. 31.

⁴⁶⁰ Şuayip Kurnaz, **Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü** (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), s. 49.

⁴⁶¹ Numani, **Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 1, s. 194-195.

⁴⁶² Baş, **İslam Kurumları Tarihi**, 264.

⁴⁶³ Mehmet Koç, “Cuma Namazının Sihhat Şartlarından Olan Şehir, Cami ve İzin Konularının Osmanlı Hukukundaki Yeri”, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD) 21/2 (25 Aralık 2021), s. 578.

⁴⁶⁴ Ahmet Akın, “Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15/29 (30 Haziran 2016), s. 189-190.

⁴⁶⁵ Maverdi, **Ahkâmı s-Sultaniyye**, s. 112-114.

⁴⁶⁶ Muhammed Hamidullah, **İslama Giriş**. çev. İbrahim Arif Koytak. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), s. 145.

⁴⁶⁷ Hamidullah, **İslama Giriş**, s. 89.

Cami siyaset ilişkisine bir diğer örnek de cemaatle namaz kıldırma işinin halife ve idarecilerin riyasetinde olmasıdır. Camide cemaate imamlığı idareciler yapmış veya cemaate imamlık yapanlar halkın idarecileri olmuştur. Namaz kıldırmanın siyasetle ilişkisini özellikle Râşid Halifelerin halife seçilmesinde etkili olduğunu görmekteyiz.⁴⁶⁸ Hz. Peygamber vefat etmeden önce, hastalığı ağırlaşp cemaate namaz kıldırılmaz hale geldiğinde Hz. Ebu Bekir’e namazı kıldırmasını emretmişti.⁴⁶⁹ Allah Resul’ünün bu tasarrufları Hz. Ebu Bekir’in Halife olması için birer işaret kabul edilmiştir.⁴⁷⁰ Bu durum bize Müslümanlara namaz kıldırmanın dini\manevi bir mesele olmasının yanında ne kadar da siyasi bir mesele olduğunu göstermektedir.⁴⁷¹

Râşid Halifelerden ikincisi olan Hz. Ömer’in Halife seçilmesinde de yine namaz kıldırmanın siyasi bir tercih olduğunu görmekteyiz.⁴⁷² Hz. Ebu Bekir hastalandığında yerine namaz kıldırması için halife adaylığı açıklanmak üzere olan, Hz. Ömer’e talimat vermiştir.⁴⁷³ Bu durum üçüncü halifenin seçiminde yine tekrarlanmıştır. Hz. Ömer namaz kıldırıldığı esnada, bir suikast sonucu yaralanınca, Abdurrahman b. Avf’ı (ö. 32/652) öne geçirmiş ve ona namazı kıldırmasını söylemişti.⁴⁷⁴ Abdurrahman’ın namazı kıldırması ani gelişen bir olay üzerine, alelacele verilen bir karardı. Buna rağmen Abdurrahman cemaate namaz kıldırmasına binaen Hz. Ömer’in kendisini halife seçtiğini zannetmiştir. Hz. Ömer bundan sonra yeni halife için bir heyet seçmiş fakat Mescid-i Nebevi’de imamlık yapma işini bu heyettekilerden birine değil de Suheyb-i Rumi’ye (ö. 38/659) vermiştir.⁴⁷⁵ Burada namaz kıldırmanın

⁴⁶⁸ Sadettin Yıldırım, **Hiz. Ebû Bekir’in Hayatı ve Tarihi Şahsiyeti** (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Ana Bilim Dalı, 2Yüksek Lisans Tezi, 2021), s. 41-43; Belâzurî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, c. 1, s. 263; Ali Muhammed Sallabi, **Üçüncü Halife Hiz. Osman (ra)**, ed. Mustafa Kasadar, çev. Ayhan Ak (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), s. 359-364.

⁴⁶⁹ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 295; Ebu’l-Hasen Nedvi, **Hiz. Ali el-Murtaza**, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Risale Yayınevi, 2015), s. 182-183; İbni Hibban, **es-Sîretü ’n-Nebeviyye**, s. 308-309.

⁴⁷⁰ Belâzurî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, c. 2, s. 263.

⁴⁷¹ Aksu, **Hiz. Ömer**, c. 1, s. 31-32; İbni Hibban, **Zevaid**, c. 1, s. 229; İbn Şihâb Zühri, **el-Meğâzî İlk Dönem İslam Tarihinde Savaşlar**, ed. Mehmet Azimli, çev. Mehmet Nur Akdoğan. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), s. 123-124; Hasan, **İslâm Tarihi**, c. 3, s. 283; İbni Hibban, **Zevaid**, c. 1, s. 239; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 216; Ebubekir Subaşı, **Allah’ın Kılıcı Hâlid b. Velid** (İstanbul: Aden Yayınevi, 2018), s. 163; Köksal, **Hiz. Muhammed ve İslamiyet**, c. 3, s. 671-672; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 212-213.

⁴⁷² Ali Aksu (ed.), **“Hiz. Ebu Bekir”** (Sivas: Sivas Belediyesi, 2019), s. 187.

⁴⁷³ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 384; İbni Sa’d, **Tabakât**, c. 3, s. 113.

⁴⁷⁴ Zühri, **el-Meğâzî**, s. 161-162.

⁴⁷⁵ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 55-56.

halifelikle ne kadar fazla ilişkili olduğunu görmekteyiz.⁴⁷⁶ Eğer Hz. Ömer heyetten birine namaz kıldırma görevini vermiş olsaydı, hiç şüphesiz bu onun için bir avantaj olacaktı.⁴⁷⁷ Aynı zamanda diğer adaylar içinde bir dezavantaj olacaktı.⁴⁷⁸ Hz. Ali'nin Halife seçilmesinde yine namaz kıldırmanın etkisi olduğunu görmekteyiz. Bu konuda farklı rivayetler olsa da, Hz. Osman'ın muhasara altında olduğu günlerde Hz. Ali cemaate namaz kıldırıştır.⁴⁷⁹

Bu araştırmamızda konumuz gereği Râşid Halifeler dönemindeki camilerin fonksiyonlarını araştırırken, ilginç bir şekilde diğer birçok fonksiyondan ziyade siyasi fonksiyon ile ilgili çok fazla bilgi ve kaynak ile karşılaştık. Bundan dolayı biz bu başlığın başlı başına bir tez konusu olabileceğini düşünüyoruz. Râşid Halifeler dönemine baktığımızda, neredeyse bütün siyasi olaylar camilerin içinde veya etrafında gerçekleşmiştir.⁴⁸⁰ O dönemde çok sayıda siyasi olayın camide gerçekleştiğini ve birçok siyasi mesajın camilerde verildiğini görmekteyiz.⁴⁸¹ Cami bir nevi cumhurbaşkanlığı sarayı, millet meclisi, senato, siyasi konferansların verildiği bir salon ve siyasi oturumların yapıldığı bir toplantı merkezi gibi kullanılmıştır. Râşid Halifeler döneminde camilerin siyasi fonksiyonunun çok daha fazla öne çıkmasından dolayı bizde bu başlığı biraz uzunca ele almışız.

2.2.1. Seçim ve bi'at

Râşid Halifelerin her dördünün halife seçilmelerinin veya halktan bi'at almalarının camide gerçekleşmesi camilerin en önemli siyasi fonksiyonlarındanıdır.⁴⁸² Bilindiği gibi Hz. Peygamber zamanında böyle bir bi'at gerçekleşmiş değildir. Allah

⁴⁷⁶ Abdurrahman Şanverdi, **İlk Üç Halife Döneminde Siyasi, Sosyal ve Dini Etkisi Yönüyle Hz. Ali** (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007), s. 86-87.

⁴⁷⁷ Abdülkerim Öner, **“Hz. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları”**, EKEV Akademi Dergisi 84 (27 Aralık 2020), s. 7.

⁴⁷⁸ Sallabi, **Hz. Ömer**, s. 569; Abdurrahim Şen, **Hulefâ-İ Râşidîn'in Halife Seçilme Şekilleri** (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), s. 98.

⁴⁷⁹ Ekinci, **İslâm Hukuku Tarihi**, s. 41; Mustafa Çelik, **Fıkhu's Sahabe** (İstanbul: Fütüvvet Yayınları, 2006), s. 275-276.

⁴⁸⁰ İbni Hibban, **es-Sîretü 'n-Nebeviyye**, s. 332-333; İbni Esîr, **el-Kâmil fit-Tarih**, c. 3, s. 304; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 75.

⁴⁸¹ Mustafa Fayda-Muhsin Koçak, **“Ömer”**, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007), c. 34, s. 45; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 391; İbni Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 33; İbni Hibban, **es-Sîretü 'n-Nebeviyye**, s. 364-366.

⁴⁸² Azimli, **Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan 1x. Asra kadar)**, s. 54.

Resul'ünün daha önce birçok kez bi'at aldığı doğrudur, fakat bu şekilde, halkın başına geçmek için camide toplu bir şekilde bi'at aldığı vaki değildir. Râşid Halifelerin seçilmesi için, ileri gelenlerin katıldığı özel toplantılar da camide veya camiye yakın bir yerde yapılmıştır.⁴⁸³ Yapılan bu özel toplantılarda halife seçilmiş olsa bile, mutlaka camide tekrar geniş katılımlı bir toplantı yapılmıştır. O toplantılarda halife adayı veya halife seçim heyetinden birisi minbere çıkıp konuyla alakalı halka bir konuşma yapardı ve daha sora da umumi bi'at gerçekleştirilirdi.⁴⁸⁴

İlk halife Hz. Ebu Bekir, öncelikle Beni Saîde gölgeliğinde yapılan dar katılımlı toplantıda seçilmişti. Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra Beni Saîde gölgeliğinde toplanan Ensar kendi aralarında birini seçmek üzereyken, bunu haber alan Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde b. Cerrah gibi az sayıdaki muhacir, vakit kaybetmeden toplantı yerine gelmişler. Allah Resul'ünün vefatından sonra Müslümanların Sakifet-u Beni Saîde'de (Sakifoğulları gölgeliği) toplanıp yeni halifeyi belirlemeleri biraz da spontane gelişmiş bir olaya benziyordu.⁴⁸⁵ Yoksa ashab yönetim ile ilgili istişarenin camide yapıldığına dair Hz. Peygamber'in sünnetini biliyordu.

Toplantıda hararetli bir şekilde geçen tartışmalardan sonra, Hz. Ebu Bekir toplantıdaki ileri gelenleri ikna etmiş ve Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir'e bi'at etmesiyle birlikte, Sa'd b. Ubade (ö. 14/635) hariç orada bulunanların hepsi Hz. Ebu Bekir'e bi'at etmişlerdir.⁴⁸⁶ Ertesi gün halk camiye toplanmış ve Hz. Ömer bir açılış konuşması yapmıştır. Sonra Hz. Ebu Bekir'in Allah Resulü'nün yerine halife seçildiğini ilan ederek halkın ona bi'at etmesini istemiştir. Bunun üzerine camide toplanan ve Ensar ile Muhacirlerden oluşan halk sırayla, Hz. Ebu Bekir'in elini tutup bi'at etmeye başlamıştır.⁴⁸⁷ Umumi bi'at tamamlandıktan sonra Hz. Ebu Bekir minbere çıkıp manifesto niteliğinde kısa ve öz bir hutbe okumuştur.⁴⁸⁸ Bazı nedenlerle bu umumi bi'ata katılamayan Hz. Ali'nin de belli bir süre sonra yine gelip camide Hz. Ebu Bekir'e bi'at ettiğini görmekteyiz. Hatta rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ebu Bekir

⁴⁸³ Sarıcık, **Dört Halife Dönemi**, s. 274-276.

⁴⁸⁴ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 75.

⁴⁸⁵ İbni Hibban, **es-Sîretü 'n-Nebeviyye**, s. 329-330.

⁴⁸⁶ İbni Hibban, **es-Sîretü 'n-Nebeviyye**, s. 331; Taberi, **Tarih**, c. 3, s. 332-334.

⁴⁸⁷ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 304.

⁴⁸⁸ İbni Hibban, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, s. 332-333; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 304; Hasan Keskin-Abdullah Demir, **Kur'an ve Sahâbe Sempozyumu** (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016), s. 280-281.

ile Hz. Ali konu hakkında görüşmüş ve bi'at için öğle namazında camide buluşmak üzere randevulaşmışlardır.⁴⁸⁹ Bu rivayette bi'at için özellikle caminin seçildiğini görmekteyiz.

Râşid Halifelerden ikincisi olan Hz. Ömer'in halife seçilmesinde de caminin icra ettiği siyasi fonksiyonun önemini görebiliriz. Hz. Ebu Bekir Hz. Ömer'in halifeliği için önde gelen sahâbilerle önemli istişareler yapmıştır.⁴⁹⁰ Yaptığı istişarelerden sonra Hz. Ömer'i halife tayin ettiğine dair Hz. Osman'a bir belge yazdırmıştır. Hz. Osman belgeyi yazdıktan sonra Hz. Ebu Bekir belgeyi mühürlemiş ve Hz. Ömer ile Hz. Osman'ı yanına alarak Mescid-i Nebevi'ye gitmiştir. Hz. Ebu Bekir orada toplanan halka: "Sizin için halife seçtiğim kişiye razı olur musunuz? Bir yakınımı tayin etmedim. Allah'a and olsun ki bütün gücümle düşünüp taşındım ve Ömer b. Hattâb'ı uygun buldum; onu dinleyin ve ona uyun." demiş ve orada bulunanların hepsi olumlu cevap vermişlerdir. Camide yapılan bu toplantı ile birlikte Hz. Ömer'in Halife seçilmesi için gereken ön bi'at alınmış oluyordu.⁴⁹¹

Hz. Ebu Bekir'in 22 Cemâziyelâhir 13/23 Ağustos 634 tarihinde vefat etmesinden sonra Hz. Ömer Mescid-i Nebevi'de Ensar, Muhacir ve halktan umumi bi'at almıştır. Daha sonra tıpkı Hz. Ebu Bekir gibi minbere çıkıp, Hilafet hutbesi diyebileceğimiz bir hutbe vermiştir. Fakat Hz. Ebu Bekir'in aksine, Hz. Ömer uzun bir hutbe okumuştur. Hz. Ömer'in hutbeyi uzatmasının sebeplerinden biri, o günlerde Sasanilerle büyük bir savaşın kapıda olmasıydı. Hz. Ömer bu hutbede hilafet meselesine değindikten hemen sonra, konuyu savaşa getirmiş ve halkı cihada teşvik etmiştir. İlk iş olarak da Hz. Ebu Bekir'in vasiyeti gereği kaybettikleri bölgeleri geri almak için harekete geçen Sasaniler'e karşı, halkı Irak cephesindeki mücahitlere yardıma çağırmış ve cihat için toplanan mücahitlerden 1000 kişilik bir birliğin başına Ebû Ubeyd es-Sekafi'yi (ö. 13/634) komutan tayin ederek Irak'a göndermiştir.⁴⁹²

Üçüncü Halife Hz. Osman'ın seçilmesi ve kendisine bi'at edilmesi işi de camide gerçekleşmiştir. Hz. Osman'ı seçilmesinde, ilk iki halifenin seçilmesinden

⁴⁸⁹ Zühri, **el-Meğâzî**, s. 123-124.

⁴⁹⁰ İbni Hibban, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, s. 361.

⁴⁹¹ Aksu, **Hiz. Ömer**, c. 1, s. 31-32.

⁴⁹² Fayda-Koçak, "**Ömer**", c. 34, s. 45; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 391; İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 33; İbni Hibban, **es-Sîretü 'n-Nebeviyye**, s. 364-366.

farklı olarak, daha geniş istişareler yapılmış ve umumi bi'at günü tekrar halkın görüşleri sorulmuştur. Bilindiği gibi Hz. Ömer bir suikast sonucu yaralanınca, yeni halifenin seçilmesi işini 6+1 şeklindeki bir şura heyetine bırakmıştı. Hz. Ömer'in belirlediği heyet ilk toplantılarını Hz. Aişe'nin evinde gerçekleştirmiştir.⁴⁹³ Şura heyeti için belirlenen süre dolunca, heyet üyelerinden Abdurrahman b. Avf sabah namazından sonra heyeti bir araya getirmiş ve arkasından Muhacirleri, Ensarı ve diğer Müslümanların ileri gelenleri ile bölge valilerinden birçok kişiyi, camiye toplanmaları için çağırtmıştır.

Çağırılanların hepsi de büyük camide yani Mecid-i Nebevi'de toplanmışlardı. Abdurrahman b. Avf minbere çıkarak: "Ey insanlar! Herkes burada toplanmış bulunmaktadır. Şu valilerin şehirlerine bir an önce geri gitmesi gerekir. Onun için bana yol gösteriniz ta ki bu işi bitirelim." diyerek oturumu başlatmıştır. Toplantıda görüş alışverişleri ve hararetli tartışmalar yapılmıştır.⁴⁹⁴ Hatta yer yer sözlü sataşmalar dahi olmuştur.⁴⁹⁵ Meselenin ciddiyet ve nezaketini bilen heyet üyelerinden Sa'd b. Ebi Vakkâs, duruma müdahale ederek Abdurrahmân b. Avfa şöyle demiştir: "Ey Abdurrahman! İnsanlar arasında fitne zuhur etmeden bu işi bitir artık." Abdurrahman da: "Ben daha evvel Müslümanların ileri gelenleriyle görüşüp bu işi bir karara bağlamış olduğumu umuyordum. Siz, ey şûra ehli, bu konuda kendinize bir tuzak hazırlamayasınız." dedi. Daha sonra, son kararını vererek başını mescidin tavanına doğru kaldırdı, Hz. Osman'ın elini tutup havaya kaldırarak: "Allah'ım şahit ol! Allah'ım şahit ol! Ben, benim boynumda ve üzerimde olan emaneti Osman'ın boynuna bu şekilde yüklemiş oldum." diyerek Hz. Osman'a bi'at etti.⁴⁹⁶ Abdurrahman'ın bi'at etmesinden sonra halk umumi bi'ate başlamıştır. Bu seferki bi'at toplantısı çok kalabalık olduğu için neredeyse izdiham yaşanacaktı.⁴⁹⁷ Bi'atten sonra Hz. Osman Peygamber minberine çıkarak teamül haline gelen hilafet hutbesini vermiştir.⁴⁹⁸

⁴⁹³ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 71-72; Sarıcık, **Dört Halife Dönemi**, s. 274-276.

⁴⁹⁴ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 75.

⁴⁹⁵ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 76.

⁴⁹⁶ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 76.

⁴⁹⁷ Halil İbrahim Hançabay, "Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi", EKEV Akademi Dergisi 58 (20 Mart 2014), s. 385.

⁴⁹⁸ Sarıcık, **Dört Halife Dönemi**, s. 298.

Hız. Osman bir darbe sonucu şehit edildikten sonra, Müslümanlar Hız. Ali'ye bi'at etmişlerdir. Rivayetlere baktığımızda Hız. Ali'nin bi'at için özellikle camiye seçtiğini görmekteyiz. Bilindiği gibi Hız. Osman bir grup isyancı tarafında şehit edilmiştir. İsyancılar Hız. Osman'ı şehid ettikten sonra kendilerinden birini halife ilan etmediler. Çünkü halkta herhangi bir karşılıklarının olmadığını iyi biliyorlardı. İsyancılar her ne kadar Hız. Zübeyr ve Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656) gibi bazı ileri gelen sahabilere halifelik teklif etmişlerse de daha çok Hız. Ali'de ısrarcı olmuşlardır.⁴⁹⁹ Darbecilerin kendisine bi'at edip bir oldubitti yapmak istediklerini farkedenden Hız. Ali hilafeti bir şartla kabul edebileceğini belirtmiştir. Hız. Ali camide, Medine'nin ileri gelenleri ve halkın geniş katılımıyla bi'at edilmesini şart koşmuştur.⁵⁰⁰

Ondan sonra darbeciler halkın bir kısmını isteyerek bir kısmını da zorla camide toplamış ve Hız. Ali'ye bi'at etmelerini sağlamıştır.⁵⁰¹ Hız. Ali'ye yapılan bi'at öncekilerden farklı olmuştur. Şöyle ki: Bu bi'atte ilk kez darbecilerin eliyle, camide insanlardan zorla bi'at alınmıştır.⁵⁰² Örneğin Talha'yı bi'at etmek üzere Hız. Ali'nin yanına getirdiklerinde Talha: "Ben sana zorla ve kerhen bi'at ediyorum" demiş, arkasından bi'at etmiş ve gitmiştir.⁵⁰³ Sonra Hız. Ali'ye karşı olan bazı kişiler getirilmiş ve onlar da şu şartla bi'at etmişler: "Biz... Herkese Allah'ın kitabının her yönüyle mükemmel olarak uygulanması üzerine bi'at ederiz."

Hız. Ali'ye ilk toplu bi'at perşembe günü gerçekleşmişti. Ertesi gün cuma günü idi, Müslümanlar camide toplanmıştı. Hız. Ali önceki gün darbecilerin bazı kişileri bi'at için zorladıklarını görmüş olmalı ki camide toplananlara minberden şöyle seslenmiştir: "Ey cemaat! Sayısı çok olan bir topluluk olarak, hilâfet için sizin atayacağınız kimseler dışında hiç kimsenin (hilafette) hakkı yoktur. Sizinle dün bir mesele hakkında konuşmuş ve ayrılmıştık. Sizin bana yüklediğiniz bu işi kesinlikle sevmiş değildim,

⁴⁹⁹ Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, c. 3, s. 11.

⁵⁰⁰ Zeynep Kızılyar, *Yakubî'nin Tarihi'ne Göre Hız. Ali Dönemi Siyasi Olayları* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s. 30-31.

⁵⁰¹ Recep Erkocaaslan, *Hız. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Hız. Peygamber Sonrası İslâm Tarihindeki Rolü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016), s. 199-200.

⁵⁰² Kızılyar, *Hız. Ali Dönemi Siyasi Olayları*, s. 32.

⁵⁰³ İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 7, s. 366-367.

fakat siz bu işi bana yükleme konusunda hayli ısrarcı oldunuz. Ben sizin görüşünüz ve rızanız dışında, haberiniz olmadan, anahtarları elimde olan mallarınızdan tek bir dirhemi bile alacak ve sarf edecek değilim. Eğer dilerseniz hemen şu anda bu işten vazgeçerim.” Mescittekiler Hz. Ali’ye şöyle karşılık vermişlerdi: “Dün seninle konuşmamızda ileri sürdüğümüz görüşler aynen devam etmektedir.” Bunun üzerine Hz. Ali: “O halde ey Allah’ım, onların bu dediklerine şahit ol” demiştir.⁵⁰⁴

Hz. Ali’ye yapılan bi’at ile birlikte Râşid Halifeler döneminde ilk kez bi’at işi eksik kalmış ve daha sonra bölünmeler başlamıştır. Medine’de Hz. Ali’ye kerhen bi’at ettikleri anlaşılan Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah Mekke’ye gidip, Hz. Aişe’nin Mescid-i Haram’da verdiği hutbelerin de yardımıyla halktan kendilerine bi’at etmelerini istemişlerdir.⁵⁰⁵ Hz. Osman’ın şehit edilmesi üzerine Mekke’de bulunan Hz. Aişe Mescid-i Haram’daki çadırına gelip halka önemli siyasi konuşmalar yapmıştır. Hz. Aişe konuşmasında Hz. Osman’ı övmüş ve mazlum bir şekilde şehit edildiğini belirtmiştir. Daha sonra insanları Hz. Osman’ın intikamını almaya teşvik etmiştir.⁵⁰⁶ Ayrıca Şam bölgesinin genel valisi olan Hz. Muaviye, Hz. Osman’ın kanını dava ederek Dimaşk Cuma Camisi’nde halktan bi’at almaya başlamıştır.⁵⁰⁷ Hz. Zübeyr, Talha ve Muaviye’nin aldıkları bi’at ilk etapta açık bir hilafet bi’atı değildir ama alınan bu bi’atler bölünmüşlüğü göstergesidir. Râşid Halifeler döneminde Medine’de halifeye bi’at edildikten sonra, diğer şehirlerde de halk camide toplanıp halifeye olan bi’atlerini şehrin valisine sunuyorlardı.⁵⁰⁸ Camide bi’at alma geleneği Hz. Hasan (ö. 49/669) ve Hz. Muaviye’nin halife seçilmesinde de uygulanmıştır.⁵⁰⁹ Daha sonra bu gelenek asırlarca devam etmiştir.

2.2.2. Cuma hutbeleri

Râşid Halifeler döneminde fethedilen ve yeni kurulan şehirlerle birlikte cuma namazı halifenin izniyle, artık birçok merkezde kılınmaya başlanmıştır.⁵¹⁰ Hz. Osman’ın izin vermesiyle bu dönemde ilk defa köylerde de Cuma namazı kılınmaya

⁵⁰⁴ İbni Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 198-199.

⁵⁰⁵ Belâzurî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, c. 6, s. 212-213; İbni Sa’d, *Tabakât*, c. 6, s. 93.

⁵⁰⁶ Belâzurî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, c. 6, s. 212-213; Seyithanoğlu, *Büyük İslam Tarihi*, c. 1, s. 229.

⁵⁰⁷ İlyas Akyüzöğlu, *Hz. Muhammed ve Dört Halife Döneminde İktidarın Meşruiyet Kaynakları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), s. 189.

⁵⁰⁸ Söylemez, *Kûfe’nin Siyasi Tarihi*, s. 55.

⁵⁰⁹ Söylemez, *Kûfe’nin Siyasi Tarihi*, s. 82-84.

⁵¹⁰ Koç, “Cuma Namazının Sıhhat Şartları”, s. 578; Rudani, *Cem’ul-Fevaid*, c. 1, s. 217.

başlanmıştır.⁵¹¹ Bu dönemde fethedilen veya yeni kurulan her şehirde ilk önce mutlaka bir cuma camisi yapılmıştır. Başkentte merkez cuma camisinde halifenin bizzat kendisi, diğer şehirlerde ise o şehrin en üst düzey yetkilisi tarafından kıldırılan cuma namazları devlet/millet bütünleşmesinin pratik bir göstergesi olmuştur.⁵¹² Cuma günleri okunan hutbeler çoğunlukla siyasi veya askeri içerikliydi. Halife ve valiler cuma hutbelerinde İslam orduları hakkında rapor vermişler ve gerek gördükleri zaman cuma hutbeleri vesilesiyle halkı cihada çağırmışlardır.⁵¹³ Râşid Halifeler döneminde her hafta cuma namazı vakti, adeta olağan bir meclis kuruluyordu.⁵¹⁴ Hem namaz öncesi hem hutbede ve hem de namaz sonrası siyasi ve sosyal birçok mesele hakkında istişareler yapılabiliniyordu.⁵¹⁵ Râşid Halifeler bütün cuma namazlarına katılıyor ve cemaati, cuma namazına vaktinde gelmeleri konusunda uyarıyordu.⁵¹⁶

Cuma günleri minberde okunan hutbede halifenin adını anmak da cuma ve siyaset ilişkisi bakımından dikkat çekicidir.⁵¹⁷ Râşid Halifeler döneminde ve sonrasında, asırlar boyunca cuma hutbelerinde bir bağlılık nişanesi olarak halifenin adı zikredilmiştir.⁵¹⁸ Bu uygulama Râşid Halifeler döneminde ilk olarak Hz. Ömer döneminde başlamıştır. Ebu Musa el-Eşari hutbede önce Allah’a hamd eder sonra Resulullah’a salavat getirir, daha sonra da Hz. Ömer’e dua ederdi.⁵¹⁹ Bir dönem Basra Valisi olan, Abdullah b. Abbas cuma günleri hutbede Hz. Ali’nin adını anarak ona dua ediyordu.⁵²⁰ Nihayetinde Râşid Halifeler döneminde başlayan bu uygulama daha sonraları siyasi olarak çok büyü önem taşımaya başlamıştır.

Râşid Halifeler döneminde siyasetin en önemli araçlarından biri de hiç şüphesiz hutbelerdir. Halife Hz. Ömer önemli bir mesele olduğunda hemen camiye

⁵¹¹ Ömer Çıtak, **Hz. Osman ve Fıkıh İlmindeki Yeri** (Amasya: Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023), s. 51-52.

⁵¹² Seyithanoğlu, **Büyük İslam Tarihi**, c. 1, s. 281.

⁵¹³ Fayda-Koçak, “**Ömer**”, c. 34, s. 45; İbni Hibban, **es-Sîretü ’n-Nebeviyye**, s. 364-366; İbni Kesir, **el Bidâye ve’n-Nihâye**, c. 7, s. 33; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 391.

⁵¹⁴ İbni Esîr, **Câmiu’l-Usûl**, c. 9, s. 296.

⁵¹⁵ İbni Hanbel, **Sahabenin Faziletleri**, s. 386.

⁵¹⁶ Buhârî, **Sahih**, c. 2, s. 6; Aksu, **Hz. Ömer**, 2018, c. 2, s. 26.

⁵¹⁷ Akın, “**Cami ve Fonksiyonları**”, s. 197-198.

⁵¹⁸ Baş, **İslam Kurumları Tarihi**, s. 265; Kurnaz, **Camilerin Toplumsal Rolü**, s. 46; Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun, **Mukaddime**, çev. Halil Kendir (Ankara: Yeni Şafak, 2004), c. 2, s. 34-35.

⁵¹⁹ İsmail Altun, **Ebu Musa el-Eş’ari’nin Hayatı ve Kişiliği** (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2002), s. 71-72.

⁵²⁰ Zeydan-Gök, **İslam Uygarıkları Tarihi**, c. 1, s. 180.

gider, iki rekât namaz kılar ve tellallar aracılığıyla halkı camiye toplardı.⁵²¹ Daha sonra minbere çıkıp mesele hakkında hutbe verirdi.⁵²² Bazen de eğer konu umumu ilgilendiriyorsa cumayı bekler ve cuma günü geldiğinde, hutbede konuyu gündeme getirirdi.⁵²³

Bu konuda konumuzu pekiştirecek bir örneği detaylı bir şekilde vereceğiz. Abdullah b. Abbas diyor ki: “Hz. Ömer’le birlikte haccımızı eda ettik. Abdurrahman b. Avf bana şöyle dedi: “Bugün Müminlerin Emirini Minâ’da gördüm. İnsanlardan birisi ‘Ömer ölürse filân kişiye bi’at edeceğim’ demişti. Ben de durumu Ömer’e bildirdim. Bunun üzerine Ömer: İnsanların haklarını gasp etmek isteyen bu kimselere karşı akşam insanları uyuracağım.” dedi. Ben de şöyle söyledim: 'Ey müminlerin emiri, hac mevsimi, insanların sıradan olanlarını, boş boğazlarını bir araya getirir. Eğer sen burada toplantı yaparsan bunlar senin meclisinde çoğunluğu oluşturacaklardır. Ondan dolayı korkarım ki bunlar senin sözlerini yanlış anlarlar. Bu bakımdan Medine’ye gelinceye kadar alttan al. Orada Allah’ın Elçisinin ashabıyla beraber kalırsın. Ne demek istiyorsan onlara söylersin. Onlar da senin sözlerini iyice anlarlar.’ dedim. Hz. Ömer dedi ki: ‘Allah’a yemin ederim o takdirde Medine’de vereceğim ilk hutbede bundan söz edeceğim.”

Abdullah b. Abbâs anlatmaya devam ederek diyor ki: “Medine’ye vardığımda cuma günü Abdurrahman b. Avf bana söyledikleri dolayısıyla erkenden camiye gittim.⁵²⁴ Ömer minbere oturdu, Allah’a hamt-ü sena ettikten sonra şöyle hitap etti: “Aranızdan birisinin: ‘Eğer Emîru’ül-Mü’minîn ölecek olursa filana bi’at ederim’ dediğini haber aldım. Hiç kimse Ebu Bekir’in bi’ati oldubittiye gelmiştir diye düşünmesin. Evet, o gün bir fitne vardı. Fakat Allah o fitnenin kötülüğünden bizleri korudu. Aranızda Ebu Bekir gibi önünde boyunların kıl gibi inceleyeceği hiç kimse yoktur. Rasûlullah (s.a.v.) vefat ettiği zaman bizim en hayırlımız o idi. Ali ile Zübeyr ve onlarla beraber olanlar Fâtıma’nın evinde bizden geri kaldılar. Aynı şekilde Ensâr da bizden geri kalmıştı. Muhâcirler, Ebu Bekir’in yanına gelip toplandı. Ben kendisine, “Haydi seninle birlikte Ensâr kardeşlerimizin yanına gidelim” dedim...⁵²⁵ Hz. Ömer

⁵²¹ Numani, **H. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 29.

⁵²² Öner, “**H. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları**”, s. 11.

⁵²³ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 299-300.

⁵²⁴ Numani, **H. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 353-354.

⁵²⁵ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 299-300.

bu şekilde başladığı hutbesinde bu siyasi meseleyi etraflıca anlatmaya devam etmiştir. Burada dikkat edilirse Abdurrahman b. Avf Hz. Ömer'den açıkça, siyasi olan bir meseleyi Mescid-i Nebev'ide konuşmasını istiyor ve Hz. Ömer'de cemaate uzun uzadıya siyasi bir hutbe veriyor.

Râşid Halifelerin ilk halifelik hutbeleri siyasi açıdan büyük önem taşıyorlar. Bundan dolayı bu başlığımızda Râşid Halifelerin, halife olduklarında okudukları ilk hutbelerine de yer vereceğiz. Öncelikle birinci halife Hz. Ebu Bekir'in hutbesiyle başlayalım. Hz. Ebu Bekir umumi bi'atı aldıktan sonra minbere çıkmış ve şu tarihi hutbesini okumuştur: “Allah’a yemin olsun ki benim asla hilâfet makamında gözüm olmamıştır. Bunu ne gündüz ne de gece asla kendim için istemedim. Emir olmak için ne kendi içimden ne de açıktan Allah’a dua etmedim. Ancak bu görevi kabul etmemem halinde toplumda fitne ve kargaşa çıkacağından endişe ettim. Bu sorumluluk üzerimde iken asla rahat ve huzur içinde olmayacağım. Allah’ın bana vereceği kuvvet ve imkânlar hariç, bu işi eksiksiz bir şekilde yerine getirebilmem için elimde ne bir kuvvet ne de bir imkân vardır. Bugün benim yerime daha iyi birisinin seçilip görevlendirilmiş olmasını isterdim. Ey insanlar! En iyiniz olmadığım halde sizin idareciniz olarak seçilmiş bulunuyorum. Şayet görevimi hakkıyla yaparsam, bana yardımcı olunuz. Yanlış bir iş yaparsam bana doğru yolu gösteriniz.”⁵²⁶ Doğruluk, güven ve emniyet; yalancılık ise hainlik ve güveni kötüye kullanmadır. Güçsüz olanınız şayet haklı ise hakkını alıncaya kadar benim yanımda güçlüdür. Güçlü olanınız haksız ise kendisinden hak sahibinin hakkını alıncaya kadar benim yanımda güçsüzdür. Bir millet Allah yolunda cihadı terk ederse zillete düşer. Bir topluluğun arasında kötülükler yaygınlaşırsa Allah onlara genel bir musibet verir. Allah’a ve Rasûlü’ne itaat ettiğim sürece bana itaat ediniz. Şayet onlara isyan edersem bana itaat etmeyebilirsiniz. Allah’ın rahmeti üzerinize olsun.”⁵²⁷ Hz. Ebu Bekir'in bu ilk halifelik hutbesi, adeta gelecekte yapacaklarının bir özeti olmuştur.

Hilafet hutbesi dediğimiz, halifelerin halife olduktan sonra okudukları ilk hutbelerden bir diğeri de ikinci halife Hz. Ömer'in hutbesidir. Hz. Ebu Bekir vefat edip halk camide Hz. Ömer'e bi'at ettikten sonra, Hz. Ömer minbere çıkıp şöyle hitap

⁵²⁶ Taberi, **Tarih**, c. 2, s. 335.

⁵²⁷ Ali Aksu, **Hazreti Ebu Bekir** (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2019), s. 159-160; Hasan, **İslâm Tarihi**, c. 1, s. 280-281.

etmiştir: “Araplar kendi kendine yürüyüp kendisini sürenin peşinden giden yumuşak huylu develer gibidir. Dolayısıyla bu deve kendisini sürenin kendisini nereye götürdüğüne dikkat etsin. Bana gelince, Kâbe’nin Rabbine yemin ederim, sizleri doğru yola ileteceğim.⁵²⁸ Ben Müslümanım ve Allah’ın kullarından zayıf bir kulum. Sadece Allah’ın yardım ettiği kişi zayıf değildir. Başınıza yönetici olmam ahlakımdan hiçbir şey değiştirmeyecektir. Sakın biriniz şöyle demesin! ‘Ömer Müslümanların başına geçince değişti’... Sahip olduğum iktidar ve yetki, size karşı büyüklük taslamama, kapımı yüzünüze çarpmama ve size karşı haksızlığı karşılıksız bırakmama sebep olmasın... Aranızda herhangi biri benden davacı olursa hakkımızda karar verme yetkisini sizden bir kişiye vereceğim ve bu kişinin de hükmüne boyun eğeceğim... Başkasına vermesi gereken (bir hakkı) alıkoyan ya da Müslümanların kanını, namusunu ve nefsinin (izzet ve şerefini) helal sayan kişiye akrabalık hatırımını da araya koysa ceza uygulayacağım... Ben bana verilen emanetten ve içinde bulunduğum yetkiden dolayı sorumluyum... Vazifeyi sadece Müslümanlara (halka) saygı gösterenlere vereceğim. Bu kişiler diğerlerinden daha fazla bu göreve layıktır... Bu işte başa tayin edilen kimse hata ve fitneye düşme konusundan diğerlerinden daha öndedir. Allah korursa o başka...”⁵²⁹

Hiz. Osman’ın hilafet hutbesine gelince, Hiz. Osman genel bi’atten sonra minbere çıkmış ve şöyle hitap etmiştir: “Siz geçici bir memlekettesiniz ve son demlerinizi yaşıyorsunuz. Yapabildiğinizin en hayırlısını yaparak ahiret için hazırlık yapınız. Bilesiniz ki dünyaya geldiniz, sabahladınız, akşamladınız ve ömrünüz gelip geçti. Dikkat ediniz; dünya aldanma üzerine dörölmüştür. Dolayısıyla dünya hayatı sizi aldatmasın. O çok aldatıcı dünya hayatı Allah hakkında sizi aldatmasın. Öncekilerden ders alınız, sonra da gayret gösteriniz. Sakın ha gaflete düşmeyin; çünkü Allah yaptığınız işlerden gafil değildir. Dünyaya ilgi gösterip, onu seçerek imar eden ve ondan uzun boylu faydalanan dünya halkı nerede? Dünya onları atmadı mı? Dünyayı Allah’ın attığı yere atınız ve ahireti isteyiniz.”⁵³⁰ Hiz. Osman’ın hutbesinde en çok dikkat çeken şey hutbenin siyasi bir nutuktan ziyade bir dini vaazı andırıyor olmasıdır. Kanaatimizce Hiz. Osman insanların refah seviyelerinin yükseldiği ve

⁵²⁸ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 391.

⁵²⁹ Murat Akarsu, “**Hiz. Ömer Döneminde Yönetim ve Yöneticilerin Uygulamalarından Kesitler**” (İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi 4. 2018), s. 71.

⁵³⁰ Sarıcık, **Dört Halife Dönemi**, s. 298.

dünyevileşme tehlikesinin arttığı bir dönemde başa geçmişti ve ondan dolayı da ilk hutbesinde daha çok Allah'ı, ahireti ve ölümü hatırlatmıştır.

Hiz. Osman'ın kendisine darbe teşebbüsü yapılmasından sonraki hutbeleri de önemli siyasi hutbelerdendir.⁵³¹ Burada öneminden dolayı Hiz. Osman'ın Mescid-i Nebevi'deki son hutbesine yer vereceğiz. Hiz. Osman kuşatmanın iyice ağırlaştığı günlerde insanları camiye çağırmişti. Cemaat Medine halkı ile isyancılardan oluşuyordu. Hiz. Osman minbere çıkıp şöyle hitap etmişti: “Muhakkak ki Allah size dünyayı, ahireti isteyin diye vermiştir. Ölmeyecekmişsiniz gibi sarılın diye vermemiştir. Dünya fani, ahiret ise bakidir. Fani olan, sizi meşgul edip bakî olandan alıkoymasın. Sonlu olana karşılık, sonsuz olanı tercih edin. Dünya hayatı sona erer. Dönüş Allah'adır. Allah'tan sakının, takva ile ona bağlanın. Çünkü takva onun azap ve intikamına karşı kalkandır. Ümmetten ayrılmayın, bölünmeyin, parçalanmayın. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Hep birlikte Allah'ın ipine (kitabına, dinine) sınıksız sarılın. Parçalanıp ayrılmayın...” Daha sonra Medinelilere hitap ederek şöyle demiştir: “Ey Medineliler! Sizleri Allah'a emanet ediyorum. Benden sonra size iyi bir halife takdir etmesini Allah'tan diliyorum. Allah'a yemin olsun ki; bugünden sonra, Allah hakkımda hükmünü verene kadar hiç kimsenin yanına girmeyeceğim. Bu haricileri kapımın ardında bırakacağım, kendilerine din ve dünya meselelerinden size karşı kullanacakları hiçbir şey vermeyeceğim. Bu konuda Allah istediğini yapana kadar bekleyeceğim. Medinelilere evlerine dönmelerini emrediyorum.”⁵³²

Son olarak Hiz. Ali'nin hilafet hutbesine yer verelim. Hiz. Ali'nin seçilmesi ve bi'at alması maalesef biraz sıkıntılı olmuştu. Nihayet halk camide kendisine bi'at ettikten sonra, Hiz. Ali minbere çıkmış ve halka şöyle hitap etmiştir: “Cenâb-ı Allah insanlara doğru yolu gösteren, her türlü hayrı ve şerri açıklayan bir kitap indirmiştir. Sizler bu kitapta yazılı olan hayırları alınız ve bahsedilen kötülüklerden uzak durunuz. Allah'ın size farz kılmış olduğu emirleri ifa ediniz ki onlar sizi cennete ulaştırsın. Cenâb-ı Allah sizlere bilinen bazı şeyleri haram kılmıştır. Müslümanın kanının haram kılınmasını da diğer bütün haramların üzerinde üstün tutmuştur. Müslümanların haklarını da bir arada kenetlenmek ve samimiyetle İslâm'a sarılmakla düzenlemiştir.

⁵³¹ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 166-167.

⁵³² Sallabi, **Hiz. Osman**, s. 364-365; Kaya, **Hiz. Osman**, s. 86.

Müslüman, Müslümanların elinden ve dilinden emniyette olduğu kimsedir. Müslümanın kanı gerekli hâller dışında hiçbir şekilde dökülemez. İnsanların hukukuna riayet ediniz, özellikle ölümü iyi hatırlayınız. İnsanlar sizin önünüzde duruyorlar, fakat sizin arkanızda sizi tehdit eden bir kıyamet saati vardır... Şu dünyada Allah'ın kullarının hakları meselesinde Allah'tan korkunuz. Her türlü küçük şeylerden, hayvanlara karşı olan davranışlarınızdan bile sorumlu olacaksınız. Her konuda Allah'a itaat ediniz ve ona isyan etmeyiniz. Bir yerde iyilik gördüğünüz zaman onu mutlaka alınız, kötülük gördüğünüz zaman da ondan uzak olmaya çalışınız. Düşünün ki siz bir zamanlar az idiniz, yeryüzünde müstazaflar idiniz.”⁵³³

Râşid Halifeler zamanında camilerde irad edilmiş yüzlerce, belki de binlerce hutbe vardır.⁵³⁴ Bunlardan azımsanmayacak kadarı, belki de çoğunluğu siyasi hutbelerdir.⁵³⁵ Bizim burada hepsine yer verme şansımız yok. Onun için önemli birkaç örnekle iktifa ettik. Aslında Râşid Halifelerin verdikleri hutbeler başlı başına bir çalışmanın konusudur desek abartmış olmayız belki de.

2.2.3. Şura toplantıları

Şura kelime olarak Arapça şevr kökünden türemiştir. “Danışma, görüş alışverişinde bulunma, danışan kimseye fikrini söyleyip onu yönlendirme” anlamına gelmektedir.⁵³⁶ Râşid Halifeler döneminde şura meclisleri camilerde toplanıyordu.⁵³⁷ Bu dönemde siyasi toplantıların hemen hemen hepsi camilerde yapılıyordu.⁵³⁸ Bu toplantılarda çeşitli konuları istişare ediliyordu.⁵³⁹ Mesela Hz. Ömer camide yapılan bu tür istişare toplantılarına azami derecede önem vermiştir. Neredeyse her iş için danışma meclislerine danışıp öyle karar vermiştir.⁵⁴⁰ Hz. Ömer döneminde ilk defa camideki toplantılar sistemli bir hale getirilmiştir.⁵⁴¹ Örneğin Hz. Ömer devletin bazı

⁵³³ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 199-200.

⁵³⁴ Sallabi, **H. Ali**, s. 283-284.

⁵³⁵ Boztaş, **H. Ali İlk Üç Halifeyle Kavgalı mıydı**, s. 289.

⁵³⁶ Talib Turcan, “**Şûra**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), c. 39, s. 230.

⁵³⁷ Öner, “**H. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları**”, s. 10-11.

⁵³⁸ Geniş bilgi için bkz. Tuğrul Tezcan, “**Sünnet’te İstişare ve H. Peygamber’in İstişare Anlayışının Hulefâ-yi Râşidîn’in Hayatına Yansımaları (İstişare Uygulamaları)**”, *Dini Araştırmalar* 13/37 (01 Haziran 2010), 93-122.

⁵³⁹ Aksu, **H. Ömer**, c. 1, s. 412.

⁵⁴⁰ Öner, “**H. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları**”, s. 6-7.

⁵⁴¹ Öner, “**H. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları**”, s. 10-11.

özel işlerini Ensar, Muhacir ve Kureyş'in yaşlılarından oluşan bir heyetle görüşüyordu.⁵⁴² Bazı meselelerde sadece Ensar ve Muhacirleri toplayıp onlarla görüş alışverişinde bulunuyordu. Bazen de Ensar veya Muhacirlerle ayrı ayrı toplantılar yapıyordu.⁵⁴³ Hatta camide bu meclislerin düzenli toplandığı belli yerleri bile vardı.⁵⁴⁴ Mesele savaş vb. umumu ilgilendiren bir mesele olduğunda, bu kez bütün halka çağrı yapıp herkesi camide topluyordu. Daha sonra minbere çıkıp meseleyi halk ile istişare etmeye başlıyordu.⁵⁴⁵

Camilerde yapılan birçok siyasi toplantıdan belki de en önemlileri halife seçimi için yapılan toplantılardır. Biz burada Hz. Osman'ın seçilme sürecinde caminin siyasi fonksiyonuna dikkat çekmek için konu hakkındaki bazı rivayetleri sunmaya çalışacağız. Mescid-i Nebevi'de suikasta uğrayan Hz. Ömer suikasttan bir gün sonra altı kişilik şura heyetini toplayıp onlara bazı nasihatlerde bulunmuştu. Daha sonra Hz. Aişe'den izin alıp onun odasında istişare için toplanmalarını istemiştir.⁵⁴⁶ Sonra Ebu Talha el-Ensari'yi çağırıp ona bu istişare heyetinin toplanacağı evin kapısında nöbet tutmasını ve kimsenin içeriye girmesine izin vermemesini emretmiştir.

Hz. Aişe'nin odası camiye bitişik bir yerdi ve bir tane kapısı da camiye açılıyordu. Hz. Ömer daha yaralıyken bu heyet toplanmaya başlamış fakat Abdullah b. Ömer'in rahatsızlığını belirtmesi üzerine Hz. Ömer duruma müdahale etmiş ve şayet 'ölecek olursam toplanın' diyerek toplantıyı erteletmiştir. Hz. Ömer'in şehadeti üzerine heyet bu kritik karar için Hz. Aişe'nin Mescid-i Nebevi'ye bitişik olan odasında toplantılarına devam etmiştir.⁵⁴⁷ Hz. Ömer şura heyetine ültimatom gibi üç günlük süre belirlemişti şura heyeti gece gündüz demeden hararetle bir istişare süreci geçirmiştir. Abdurrahman b. Avf'ın geniş kamuoyu yoklaması ve camide yaptığı geniş katılımlı toplantıdan sonra halife olarak Hz. Osman seçilmiştir.

Camide yapılan toplantıda zaman zaman tansiyon yükselmiştir. Abdurrahman b. Avf bir yerden sonra, şura heyetinde adaylıktan çekilip hakem konumuna yükselmişti. Dolayısıyla son gece yoğun bir istişare sürecini yönetmiştir. Sabah

⁵⁴² Seyithanoğlu, **Büyük İslam Tarihi**, c. 1, s. 270.

⁵⁴³ Numani, **H. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 31; Aksu, **H. Ömer**, c. 1, s. 412.

⁵⁴⁴ Belâzurî, **Fütühül-Buldan**, s. 304.

⁵⁴⁵ Aksu, **H. Ömer**, c. 1, s. 412.

⁵⁴⁶ Sarıcık, **Dört Halife Dönemi**, s. 274-276.

⁵⁴⁷ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 71.

namazından sonra şûra heyetini tekrar bir araya getirmiştir. Daha sonra Muhacir, Ensar ve bölge valilerinden birçok kişiyi toplantıya çağırması ve hepsini Mecd-i Nebvi’de toplamıştır. Camideki bu siyasi mecliste toplananlar karşılıklı konuşup tartışmaya başlamışlar. Ammar b. Yasir Abdurrahman b. Avf’a hitaben: “Müslümanların ihtilâfa düşmesini istemiyorsan Hz. Ali’ye bi’at et.” dedi. Mikdâd b. Esved de kalkıp: “Ammâr doğru söyledi, eğer Ali’ye bi’at edecek olursan biz de işittik ve itaat ettik.” dedi.⁵⁴⁸

Buna karşılık Hz. Osman’ı destekleyenlerden Abdullah b. Sa’d b. Ebi Serh kalkıp Abdurrahman b. Avf’a hitaben şöyle demiştir: “Eğer Kureyş’in ihtilâfa düşmesini istemiyorsan Osman’a bi’at et.” Abdullah b. Ebi Rabîa da çıkıp dedi ki: “Evet, doğru söyledin; eğer Osman’a bi’at edecek olursan biz de işittik ve itaat ettik.” dedi. Bu sözleri duyan Ammâr, Abdullah b. Sa’d b. Ebi Serh’e hakaret ederek ona: “Sen ne zamandan beri Müslümanlara nasihat etmeye başladın? demiştir. Arkasından Hâşim Oğulları ile Ümeyye Oğulları karşılıklı konuşmaya başlamışlar. Ammar tekrar söz alarak: “Ey insanlar! Allah size Nebisiyle şeref verdi, diniyle sizi yüceltti, siz bu işi nasıl olur da Nebi’nizin ev halkından uzak tutarsınız?” Bunun üzerine Mahzûm oğullarından bir adam: “Ey ibni Sümeyye! Sen sınırını aştın, sen kimsin ki Kureyş’in seçeceği başkanı belirlemeye kalkışıyorsun?” diyerek Ammâr’a bağırmıştır.⁵⁴⁹

Daha sonra Abdurrahman b. Avf Hz. Ali’yi çağırması ve ona şöyle demiştir: “Ey Ali! Sen bu işi yüklendikten sonra Allah’ın kitabı, Hz. Peygamber’in ve onun halifelerinin sünnetini takip edeceğine söz verir misin?” Hz. Ali de: “İlmim ve gücüm oranında bu yolu takip edeceğimi umarım inşallah.” diye karşılık vermiştir. Daha sonra Abdurrahman Hz. Osman’ı çağırarak ona da aynı şeyleri söylemiş ve aynı soruyu ona da sormuştur. Bu soruya Hz. Osman’ın cevabı daha net olmuştur. Hz. Osman dedi ki: “Evet, bu yolu takip edeceğim.” Hz. Osman’ın bu cevabını duyan Abdurrahman b. Avf, Hz. Osman’a bi’at edip onu halife ilan ettiğini açıklamıştır. Daha sonra insanlar Hz. Osman’a bi’at edip onu tebrik etmeye başlamışlardır. Böylece umumi bi’at da camide gerçekleşmiş olup nihayete ermiştir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ İbni Esîr, **el-Kamil**, c. 3, s. 75.

⁵⁴⁹ İbni Esîr, **el-Kamil**, c. 3, s. 76.

⁵⁵⁰ İbni Esîr, **el-Kamil**, c. 3, s. 76.

2.2.4. Mescid-i Haram ve haccın siyasi fonksiyonu

Burada hac vesilesiyle Mescid-i Haram'ın siyasi konumundan da kısaca bahsetmemiz yerinde olacaktır. Râşid Halifeler döneminde hac mevsimlerinde, özellikle halifenin hac ettiği yıllarda siyasi meclisler kurulur, hem vali ve komutanlarla hem de halk ile geniş katılımlı toplantılar yapılırdı. Halife valileriyle İslam beldelerinin işlerini istişare edip ona göre yeni talimatlar verirdi. Valilerde görev bölgeleriyle ilgili raporlar verir ve halife ile birlikte yeni plan ve projeler hazırlarlardı. Bir de hac mevsiminde her memlekettten gelen halk kitleleri Mescid-i Haram'da halife ile buluşup şikâyet ve dileklerini iletirlerdi.⁵⁵¹ Bazen de halife hem valilere hem de halka mektuplar göndermiş ve onların bu adli, idari ve siyasi toplantılara katılmasını istemişlerdir.⁵⁵² Bu şekilde Mescid-i Haram ve Kâbe'ye daha farklı bir siyasi misyon yüklenmiş oluyordu.⁵⁵³ Burada, Râşid Halifeler döneminde hac ve Mescid-i Haram algısının günümüzden çok farklı olduğunu görmekteyiz. Günümüzde daha çok manevi fonksiyonu ön plana çıkartılan Mescid-i Haram'ın, bu siyasi fonksiyonu neredeyse unutulmuştur.

2.2.5. Camilerde siyasi propaganda, kavga ve çatışmalar

Yaptığımız araştırmalar sonucunda edindiğimiz kanaat Râşid Halifeler döneminde, camilerde işlevsel açıdan yaşanan en önemli değişim belki de camilerin daha fazla siyasallaşmış olmasıdır. Hz. Peygamber zamanında camilerde dikkate değer bir siyasi çekişme ve çatışma yaşanmamıştır. Râşid Halifeler döneminde özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde camilerin çok fazla siyasi çekişme ve çatışmaya sahne olduğunu görmekteyiz. O dönemlerde cami içinde yaşanan bu kavga ve çatışmalar bazen savaş denebilecek seviyelere kadar tırmanabilmiştir.⁵⁵⁴

Hz. Peygamber dönemi ile Râşid Halifelerin ilk dönemlerinde camilerde yapılan siyasi konuşmalara, siyasi propaganda demek pek de doğru olmaz. Çünkü bu dönemde siyasi bir rekabet ve çekişme olmadığı için, camilerdeki siyasi konuşmalar genellikle tek taraflı yapılmış birer nutuk şeklindedir. Ama Hz. Osman döneminin sonları ile Hz. Ali döneminde camilerde çok fazlasıyla siyasi propaganda örneğiyle

⁵⁵¹ Bozkurt, *Asr-ı Saadet'te Mescid*, s. 54-56.

⁵⁵² İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 7, s. 351; İbni Esîr, *el-Kamil*, c. 3, s. 189.

⁵⁵³ Öner, “Hz. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları”, s. 15.

⁵⁵⁴ Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, c. 3, s. 26.

karşılaşmaktayız.⁵⁵⁵ Örneğin: Hz. Osman döneminde Kûfe halkı yine valilerinden şikâyetçi olmuşlar ve Hz. Osman'da Kûfe Valisi Velid b. Ukbe'yi (ö. 61/680-81) görevden alıp yerine Saîd b. As'ı Kûfe'ye yeni vali olarak tayin etmişti.⁵⁵⁶ Saîd b. As döneminde Kûfe'de adeta yerel bir darbe yaşanmıştır. Bu darbe bir açıdan sanki daha sonra Medine'de gerçekleşecek olan büyük darbenin provasası gibiydi.⁵⁵⁷ Buradaki olaylarda özellikle isyancıların Kûfe Cuma Camisi'ni ele geçirip burada halka yoğun bir şekilde siyasi propaganda yaptıklarına şahit olmaktayız.

Râşid Halifeler döneminin önemli kırılma noktalarından birini oluşturan bu olay şöyle gerçekleşmiştir: Hz. Osman Kûfe'de durmadan fitne çıkaran bir grup muhalifi Şam'a sürgüne göndermişti. Bir süre sonra bu sürgün edilenler affedilmiştir. Affedilen bu muhaliflerden biri olan Yezid b. Kays, Vali Saîd b. As ve diğer ileri gelenlerin şehir dışında olduğu bir sırada, fırsattan istifade ederek isyanı organize etmeye başlamıştır. Kûfe'de ortamın isyana müsait olduğunu gören Yezid b. Kays hemen diğer arkadaşlarına haber verip Kûfe'ye gelmelerini söylemiştir. Yazid'in arkadaşlarından biri olan Malik el-Eşter (ö.37/657) bir cuma günü gizlice Kûfe Cami'sine girmiş ve caminin kapısında durarak yüksek sesle: "Ey cemaat! Ben Mü'minlerin Emiri Osman'ın yanından geliyorum." diyerek bağırıştır! Malik halkın dikkatini üzerine çektikten sonra, Saîd b. As'ın Hz. Osman ile görüştüğünü, görüşmede Kûfelilerin ganimetlerine el koymaya ve atiyelerini kısmaya karar verildiğini söylemiştir. Camide bulunanlar ilk etepta 'belki de anlamadıkları için' Malik'in konuşmasını pek de önemsememişlerdi. Bu kez camide bulunan isyancılardan Yazid b. Kays tellalına şöyle bağırmasını söylemiştir: "Saîd'in bu yaptıklarını engellemek isteyenler Yezîd'e katılsın." Bunun üzerine cemaatin bir kısmı Yezid'e katılmış ve vali Saîd'in yolunu kesmeye gitmişlerdir.

Bu olaylar karşısında Saîd b. As'ın vekili olan Amr b. Hureys (ö. 85/704) minbere çıkarak, Müslümanları itaate çağırıp isyandan menetmeye çalışmıştır. O sırada camide hazır bulunan ferasetli komutan Ka'ka b. Amr (ö. 40/660) vali vekiline

⁵⁵⁵ Ramazan Deniz, **Hz. Ali'nin Mısır Valisi Kays b. Sa'd'ın Hayatı ve Siyasi Kişiliği** (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2007), s. 37-39.

⁵⁵⁶ Saîd b. As ile ilgili geniş bilgi için bkz. Recep Tayip Gedikli, **Hz. Osman Taraftarı Saîd b. el-Âs: Hayatı, Kişiliği ve İslâm Tarihindeki Yeri** (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁵⁵⁷ İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 276-277.

şunları söylemiştir: “Sen başını almış giden bir selin önüne mi geçmek istiyorsun? Heyhat! Vallahi bu kavga, ancak kılıçla son bulur, bu da yakındır. Bu kılıçlar bir hayli şakırdayacaktır. İçinde bulundukları bugünü çok arayacaklar, ancak Allah onlara bu günleri nasip etmeyecektir.” demiş, sonra da: “Sana düşen sadece sabretmektir” diye eklemiştir.

İsyancılar Vali Said b. As’ın azledilip yerine ‘daha yumuşak buldukları’ Ebu Musa el-Eşari’nin (ö. 42/662-63) vali olmasını istemişlerdi. Hz. Osman’da bu isteklerini kabul etmiştir. Böylece isyancılar şiddete başvurarak istediklerini elde edebileceklerini deneyimlemiş oluyorlardı. Yeni atanan Vali Ebu Musa, camide Kûfelilere nasihatlerde bulunmuş ve onları tekrar itaate davet etmiştir. Hatta kendisine haydi bize namaz kıldır dediklerinde, Ebu Musa kabul etmemiş ve ancak Hz. Osman’a olan bi’atlerini yenilemeleri durumunda kendilerine namazı kıldırabileceğini söylemiştir. Daha sonra camide bulunan Kûfeliler, Hz. Osman’a bağlılıklarını ilan etmişler ve Ebu Musa da onlara namazlarını kıldırmıştır.⁵⁵⁸

Kûfe’de yaşanan bu yerel darbe girişimi ve isyan bir süre sonra büyüüp Medine’ye kadar sıçramıştır. Hz. Osman’a karşı başlatılan bu fitnenin elebaşları bir hac mevsiminde Mescid-i Haram’da buluşmuşlar ve bir sonraki yıl yapacakları darbenin planını, burada yapmışlardır. Darbeciler bu meşûm planları için, neden acaba kutsal topraklardaki Mescid-i Haram’ı seçmişlerdi? Kanaatimizce bu şekilde daha rahat gizlenebileceklerini düşünmüşlerdir. Kalabalık hac kabilelerinin içinde kimsenin onları fark etme şansı yoktu. Nitekim bir sonraki yıl darbe yapacakları zaman yine hac mevsimini seçmişlerdi. Ta ki insanlar onların da diğer hacılar gibi ibadet niyetiyle geldiklerini zannetsinler.

Nihayet gizli bir yahudi olduğuna inandığımız İbni Sebe’nin rol oynadığı isyan büyümüş ve birçok münafık bu isyana destek vermeye başlamıştır.⁵⁵⁹ İbni Sebe ve adamları suret-i haktan göründükleri için olayların iç yüzünü bilmeyen bazı Müslümanlar da bu olaylara katılmıştır. Bu olaylara katılan az sayıdaki Müslüman da genellikle bazı nedenlerle Hz. Osman’a kırgın olan Müslümanlardı. İsyancılar kendi aralarında mektuplaşıp Medine’ye saldırmak için anlaşmışlardı. Nihayet isyancılar

⁵⁵⁸ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 152-154.

⁵⁵⁹ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 159.

Medine'ye girip Mescid-i Nebevi'yi ve mescidin yanındaki Hz. Osman'ın evinin etrafını sarmaya başlamışlar. Hz. Osman bu süreçte bir süreliğine camiye gidip geliyor ve hem isyancılara hem de Medinelilere uzun uzadıya hutbeler veriyordu. Fakat buna rağmen isyancıları ikna edememiştir.⁵⁶⁰

İsyancılar belli bir süre Hz. Osman'ın camiye gelip namazı kıldırmasına ve halka konuşma yapmasına engel olmaya cesaret edememişlerdi. O süreçte Hz. Osman camide verdiği bir hutbesinde şöyle demiştir: “Ey isyancılar, Allah’a sığının Allah’a! Bütün Medine halkı sizin Allah'ın Rasûlü'nün diliyle lânet edildiğinizi biliyor. Hatalarınızı iyiliklerle yok etmeye çalışınız.” Camide hazır bulunan Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663) de ayağa kalkıp: “Vallahi ben Hz. Muhammed'in bunları lanetlediğine şahadet ederim.” demiştir. Bunun üzerine darbecilerden Hâkim b. Cebele Muhammed'i zorla oturtmuştur. Arkasından Zeyd b. Sabit (ö. 45/665 [?]) de konuşmak için ayağa kalkınca başka bir darbeci olan Muhammed b. Ebi Kuteyr'e onu zorla çekip oturtmuştur.⁵⁶¹

İsyancılar insanların hac vesilesiyle Medine'den Mekke'ye gitmeye başlaması, Medine'deki sahâbilerin ihtilaf içinde olmaları gibi nedenlerden dolayı giderek daha da cüretkâr davranmaya başladılar ve bir seferinde hep birlikte ayaklanıp Müslümanları camiden dışarı çıkardılar. Böylece savunmasız kalan Hz. Osman'ı minberdeyken dövmeye başlamışlardır. Elindeki Hz. Peygamber'in hatırası olan çubuğu da kırarak Hz. Osman'ı minberden yere düşürmüşler. Bir rivayete göre Hz. Osman minberin üzerinde bayılıp kalmıştır. Bu olaydan sonra Gâfikî b. Harb el-Akki adındaki isyancı, adeta darbe başarıya ulaştı dercesine namazları kıldırmağa başlamıştır.⁵⁶²

Camide siyasi propaganda ile ilgili olaylar Hz. Ali döneminde artarak devam etmiş diyebiliriz. Örneğin: Hz. Ali Medine'den Basra'ya yürümek istediğinde, asker toplamak ve Kûfelileri kendi tarafına çekmek için Ammar b. Yasir ile oğlu Hasan'ı Kûfe Camisi'ne göndermiştir. Ammar ve Hasan camiye girdikleri gibi halk ve vali Ebu Musa el-Eşari onlarla tartışmış ve Hz. Osman'ı siz mi öldürdünüz, neden öldürdünüz diye hesap sormuşlardır. Ammar: “ben öldürmedim ama öldürülmesi

⁵⁶⁰ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 165-166.

⁵⁶¹ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 166-167.

⁵⁶² İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 166-167; İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 89-98.

benim zoruma da gitmedi” şeklinde bir cevap vermiştir. Daha sonra Ammar ve Hasan, Hz. Ali’ye katılmak isteyenlere engel olmaması için Ebu Musa ile tartışmışlardır.⁵⁶³

Kûfe Camisi’nde Ka’ka b. Amr ve birçok ileri gelen kişinin de hazır bulunduğu bu gayrı nizami mecliste sert siyasi tartışmalar yaşanmıştır. Ebu Musa, Hasan ve Ammar birlikte minberde tartışmaya katılırken diğer ileri gelenler ise caminin muhtelif yerlerinde ayağa kalkıp tartışmaya katılıyorlardı. Her kim çıkıp insanları Hz. Ali’ye katılmaya teşvik ettiyse Ebu Musa ona karşı çıkmış ve halkı fitneden uzak durmaya çağırmıştır. Sonunda Hasan, Ebu Musa’ya kızıp minberi terk etmesini istemiştir.⁵⁶⁴ Ebu Musa Hicaz’da fitneden uzak kalıp iki tarafa da katılmayan sahabileri destekliyordu. Bu olaydan kısa bir süre sonra Hz. Ali Malik el-Eşter’i göndererek Ebu Musa’yı zorla valilikten azlettirmiştir.⁵⁶⁵

Bu konudaki bir diğer örneğimiz de yine Hz. Ali döneminden, fakat Hz. Ali’nin hâkimiyetinde olmayan bir camiden. Dımaşk Cuma Camisi Hz. Ali’ye karşı yapılan muhalefetin merkezlerinden biri haline gelmişti. Rivayetlere göre bir gün Hz. Muâviye Kubeysa adında bir elçiye, üstü mühürlü ama içi boş bir mektub vererek onu Hz. Ali’ye göndermiştir. Kubeysa Hz. Ali’nin huzuruna çıkarak mektubu kendisine takdim eder. Hz. Ali mektubu aldıktan sonra elçiye “Geldiğin yerde neler olup bitiyor?” diye sorar. Elçi: “Ben geldiğim yerde kısıstan başka hiçbir şeye razı olmayan bir topluluk bırakıp geldim.” Hz. Ali ona: “Hangi kısas, kimin kısası?” diye sorunca o da: “Senin boynunun ipi... Ben Dımaşk’ta Şamlıların cami minberine astığı ve altmış bin kişiyi ağlatan Hz. Osman’ın kanlı gömleğini bırakıp geldim.” der.⁵⁶⁶

Hz. Muaviye’nin bu mektubundan sonra bu kez Hz. Ali Şam’a bir mektup göndermiştir. Hz. Muaviye mektubu getiren Hz. Ali’nin elçisini ağırlayıp, Amr b. As ile konu hakkında istişarede bulunmuş ve Amr b. As Hz. Muaviye’ye şu teklifte bulunmuştur: “Bütün Şam halkını camiye topla. Sonra minbere çık. Kanlı gömleği de minbere çıkar. Daha sonra Hz. Osman’ın kanından Hz. Ali’yi mes’ul tut.” dedi. Hz. Muaviye de bu şekilde minbere çıkıp halkı Hz. Ali ve ordusundaki Hz. Osman

⁵⁶³ Taberi, **Tarih**, c. 4, s. 18-21.

⁵⁶⁴ Taberi, **Tarih**, c. 4, s. 18-21.

⁵⁶⁵ Taberi, **Tarih**, c. 4, s. 21-23; İbni Kesir, **el Bidâye ve’n-Nihâye**, c. 7, s. 381-383.

⁵⁶⁶ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 207; Taberi, **Tarih**, c. 4, s. 7-8; İbni Kesir, **el Bidâye ve’n-Nihâye**, c. 7, s. 370-371.

katillerine karşı kıskırttı. Yapılan bu etkili propagandadan sonra Şam ehlinen çok sayıda kişi toplanıp: “Biz Ali ile savaşacağız. Çünkü o Hz. Osman’ın katillerine arka çıkmıştır.” demeye başladılar.⁵⁶⁷ Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hz. Peygamber ve Raşit Halifelerin ilk dönemlerinde camilerde, bu şekilde yapılmış siyasi propaganda örnekleri neredeyse hiç yoktur. Ama Müslümanların arasında siyasi ihtilaflar patlak verince camilerdeki siyasi faaliyetler yoğunlaşmış ve camiler çok sayıda siyasi propagandanın mekânı olmuştur.

Râşid Halifeler döneminin son demlerinde, camilerde, ilk iki Halife ve Hz. Peygamber döneminde pek de örneğine rastlamadığımız siyasi kavga ve çatışmalar da yaşanmıştır. Siyasi olarak İslam devletinin bölünmesi camilere de yansımıştır. Hatta tersten baktığımızda camilerde yaşanan siyasi kavga ve çatışmalar bölünmeyi derinleştirmiştir. Durum öyle bir hal almıştır ki Müslümanlar artık birbirlerini camilerde rahatlıkla öldürecek seviyeye kadar gelmişlerdir. Örneğin: Kûfe Camisi’nde Hz. Ali ile hariciler arasında çok kez tartışma yaşanmış daha sonra hariciler Hz. Ali’ye Kufe Camisinin içinde suikast düzenlemiş ve Hz. Ali burada aldığı yaralar sonucunda şehit olmuştur.⁵⁶⁸

Hz. Ali döneminde Medine’deki Mescid-i Nebevi’de ve Basra Cuma Camisinde yaşanan kavga ve çatışmalar, durumun vehametini ortaya koymaktadır. Hz. Ayşe, Zübeyr ve Talha, taraftarları ile birlikte Hz. Osman’ın intikamını almak için Basra’ya geldiklerinde, Hz. Ali’nin Basra valisi Osman b. Huneyf (ö. 41/661 [?]) ve taraftarları Talha ve Zübeyr’e: “Siz Hz. Ali’ye bi’at ettiğiniz halde neden bi’atınızı bozdunuz.” diye karşı çıkmışlardı. Bu konuda kendilerini savunan Hz. Zübeyr ve Talha, kendilerinin zorla bi’at ettirildiklerini söylemişlerdi. Taraflar bu konuda tartışıp anlaşamayınca Medine’ye Mescidi Nebevi’ye bir elçi göndermeye karar verdiler. Elçi Medine’deki Mescidi Nebevi’ye gidip oradaki sahabilere ve halka bu meseleyi soracak eğer bi’at zorla alınmışsa Osman b. Huneyf Basra’yı terk edecek yok eğer kendi rızalarıyla bi’at etmişlerse o zaman Talha ve Zübeyr şehri terk edeceklerdi. Aralarında yazılı bir anlaşma yaparak Ka’b b. Süver’i (ö. 36/656) durumu tahkik etmek üzere Medine’ye Mescid-i Nebevi’ye gönderdiler.

⁵⁶⁷ Taberi, **Tarih**, c. 4, s. 36-37.

⁵⁶⁸ İbni Esîr, **Câmiu’l-Usûl**, c. 6, s. 191-192; Taberi, **Tarih**, c. 3, s. 562-564; Taberi, **Tarih**, c. 4, s. 65-67; İbni Esîr, **el-Kamil**, c. 3, s. 366-367.

Ka'b b. Süver Medine'ye Mescid-i Nebevi'ye ulaşınca insanlar onun etrafına toplandılar. O gün günlerden Cuma idi. Ka'b camidekilere şöyle seslenmiştir: "Ey Medineliler! Ben Basra halkının elçisiyim. Buraya Talha ve Zübeyr'in Hz. Ali'ye kendi rızalarıyla mı yoksa kılıç zoruyla mı bi'at ettiklerini öğrenmeye geldim." Cemaatten ses çıkmadı. Korkudan kimse konuşamıyordu. Çünkü Mescid-i Nebevi halen darbecilerin hâkimiyeti altındaydı. Ka'b'ın çağrısına sadece Usame b. Zeyd (ö. 54/674) cevap verebildi. Usâme ayağa kalkıp: "Her ikisi de gerçekten zorla getirtilip bi'at ettirildiler." dedi. Onun böyle demesi üzerine Temmâm b. el-Abbâs, Sehl b. Huneyf'den (ö. 38/658-59) Usame'nin üzerine atılmasını istemiştir. Sehl de Üsâme'nin üzerine atılınca Süheyb ve Ebû Eyyûb el-Ensârî ile Rasulüllah'ın ashabından bazıları seslerini yükseltmeye başladılar. Bağırانlar arasında Râşid Halifeler döneminin meşhur müfettişi Muhammed b. Mesleme de vardı. Bunlar baktılar ki darbeciler ve Hz. Ali'nin taraftarları Usâme'yi öldürecekler, hep birlikte: "Evet, vallahi doğrudur, Usame doğru söylüyor." diye bağırmışlar. Bu sahâbilerin Usame'ye destek vermeleri üzerine isyancılar Usame'yi serbest bırakmışlardır.⁵⁶⁹

Yapılan bu girişimden bir netice alınamayınca Hz. Ayşe, Zübeyr ve Talha ile Basra Valisi Osman b. Huneyf arasında yaşanan gerginlik ve çatışmalar daha da alevlenmeye başlamıştır. Bir süre sonra çatışmalar Basra Cuma Camisi'ne sıçramış ve Müslümanlar caminin içinde kavga etmeye başlamışlardır. Karşı tarafın askerleri Vali Osman b. Huneyf'i caminin içinde yakalayıp öldüresiye dövmüş, sakal ve bıyıklarını yolmuşlardır.⁵⁷⁰ Daha sonra cami içindeki bu kavga çatışmaya, hatta savaşa dönüşmüştür. Yaşanan bu çatışmada bir rivayete göre 40 başka bir rivayete göre ise 70 kişi camide katledilmiştir.⁵⁷¹

Hz. Ali döneminde camilerde alevlenen bu siyasi tefrika, kavga ve çatışmalar camilerin herkese açık olma ve herkesi bir araya getirme özelliğine zarar verdiğine inanıyoruz.⁵⁷² Camilerin siyasi etkinliğinin böyle artmasının, dini fonksiyon için negatif bir durum oluşturmuş olabileceğine kanaatindeyiz. Nitekim Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra, durum öyle bir hal aldı ki, bazı önde gelen sahâbiler minberden

⁵⁶⁹ İbni Esîr, **el-Kamil**, c. 3, s. 219-220.

⁵⁷⁰ Belâzurî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, c. 3, s. 26.

⁵⁷¹ İbni Esîr, **el-Kamil**, c. 3, s. 219-220.

⁵⁷² Rudani, **Cem'ul-Fevaid**, c. 2, s. 452.

camii cemaatine: “Evlerinize gidin fitneden uzak durun.” demeye başlamışlardır.⁵⁷³ Bu süreçte Hz. Peygamber’in “...*fitne zamanında evlere sığın...*” şeklindeki tavsiyesinin, böyle konuşan sahabiler için gerekçe olduğunu düşünüyoruz.⁵⁷⁴

İslam tarihinde var olan ve günümüze kadar bazı ülkelerde halen devam eden şunların camisi, bunların camisi şeklindeki camiler arası tefrikanın köklerinin bu dönemdeki cami içi çatışmalara dayandığını tahmin ediyoruz. Bizim edindiğimiz kanaat bu dönemden sonra camilerin bazı işlevlerinin zarar gördüğü yönündedir. Bu dönem İslam tarihinde ümmet ve birlik adına bir kırılma noktası olmuştur. Belki de biraz bundan dolayı zamanla camiler ile siyasetin arasına yavaş yavaş mesafe girmiştir. Örneğin bundan sonra gelen İslam devletlerinde giderek dar’ül imara veya saraylar camilerden uzak yapılmaya başlanmış ve camilerin gördüğü siyasi işlev saray salonlarına geçmeye başlamıştır. Emevîler döneminin sonlarına doğru, camilerde aktif siyasetin azalmaya başladığını tahmin etmekteyiz. Abbasiler dönemi’ne geldiğimizde artık halife ve valilerin camiye daha az uğradıklarını görüyoruz. Bu dönemde bazı halifeler cemaate namaz kıldırmaı bırakıp yerlerine vekiller tayin etmeye başlamışlardır.⁵⁷⁵

Râşid Halifeler döneminde özellikle Hz. Aişe sayesinde kadınların da camideki siyasi rolleri artmıştır.⁵⁷⁶ Hz. Aişe’nin Peygamber eşi olması, odasının camiye bitişik olması ve odanın camiye açılan bir kapısının olması bu rolün artmasında etkili olmuştur diye düşünüyoruz.⁵⁷⁷ Bilindiği gibi Râşid Halifeler zamanında neredeyse bütün siyasi meseleler camide konuşulup tartışılıyordu. Hz. Aişe’de doğal olarak bütün bunlara şahitlik ediyor ve yeri gelince bu meselelere kendisi de müdâhil oluyordu.⁵⁷⁸

Hatta bazen siyasi toplantılar bizzat Hz. Aişe’nin evinde icra ediliyordu. Örneğin üçüncü halifeyi belirleyen şura heyeti, toplantılarını Hz. Aişe’nin evinde icra etmişlerdir. Hz. Peygamber’in hanımları arasında siyasi olarak her ne kadar Hz. Aişe’nin ismi ön planda olsa da Ümmü Seleme (ö. 62/681), Ümmü Habibe (ö. 44/664)

⁵⁷³ Abdülbâki Gölpınarlı, **Mü’minlerin Emiri Hz. Ali (r.a)** (İstanbul: Der Yayınları, 1990), s. 97-98.

⁵⁷⁴ Canan, **Kütüb-i Sitt**e, c. 13, s. 195-196.

⁵⁷⁵ Tekin Balta, **Mescidlerin Kuruluşu ve İdaresi**, s. 33-36.

⁵⁷⁶ Geniş bilgi için bkz. Erkocaaslan, **Hz. Âişe’nin Hayatı**.

⁵⁷⁷ Buhârî, **Sahih**, c. 5, s. 361-362.

⁵⁷⁸ İbni Sa’d, **Tabakât**, c. 6, s. 49-50; Akarsu, **Hz. Osman ve Hilafeti**, s. 238.

vd. nin de siyasi bir ağırlıkları vardı. Mesela kaynaklarda anlatıldığına göre Hz. Osman'a darbe yapıldığı süreçte, Zübeyr b. Avvam Hz. Osman'a isyancıları Hz. Peygamber'in eşlerinin yanına getirmesini ve mü'minlerin Annelerini aracı yapmasını teklif etmişti. Bu teklifi kabul edip isyancılara doğru giden Hz. Osman, saldırıya uğramış ve bu hakemlik gerçekleşmemiştir.⁵⁷⁹

2.3. RAŞİD HALİFELER DÖNEMİ CAMİLERİN ASKERİ FONKSİYONU

İslam tarihine baktığımızda, Râşid Halifeler döneminde çok sayıda farklı fonksiyon icra eden camilerin önemli bazı askeri fonksiyonları da icra ettiğini anlamaktayız.⁵⁸⁰ O dönemde Müslümanların çoğu aynı zamanda birer askerdi. Halifeler de ordu üzerinde mutlak yetkiye sahip oldukları için aynı zamanda birer ordu komutanıydılar. Camilerde halife, vali ve komutanlar tarafından günde beş vakit, namazlarda okunan cihad ayetleri insanların cihad ruhlarını coşturuyor ve savaş için her zaman hazır kıta olmalarını sağlıyordu. Bu dönemde camilerde verilen hutbelerde, yapılan askeri şura toplantıları ve askerlerin camide yaptıkları ferdi görüş alışverişlerinde askeri meseleler konuşulduğu için aynı zamanda askeri bir eğitim de verilmiş olunuyordu. Râşid Halifeler döneminde cami ve mescitlerin askeri fonksiyonlarını üç başlık altında ele alabiliriz. Birincisi camilerin ordugâh ve kale fonksiyonu, ikincisi camilerin askeri şura fonksiyonu, üçüncüsü ise camilerin asker toplama ve askere (cihada) çağırma fonksiyonu.⁵⁸¹

2.3.1. Camilerin ordugâh ve kale fonksiyonu

Râşid Halifeler döneminde gerek ordugâh şehirlerde yapılan camilerin gerekse de diğer camilerin, ihtiyaç olduğunda ordugâh olarak kullanıldıklarına inanıyoruz.⁵⁸² Askerler caminin etrafında yaptıkları evlerde kaldıkları gibi gerektiğinde camide de kalıyorlardı. Camiler yeri geldiğinde kale veya askeri garnizon işlevini de görmüştür.⁵⁸³ Yaptığımız araştırmalardan edindiğimiz kanaate göre, camilerin kale

⁵⁷⁹ Belâzurî, *Ensâbü'l-Esrâf*, c. 6, s. 195; Aksu, *Hazreti Osman*, s. 238.

⁵⁸⁰ Aksu, *Hiz. Ömer*, 2018, c. 2, s. 233.

⁵⁸¹ Aksu, *Hiz. Ömer*, 2018, c. 2, s. 30.

⁵⁸² Aksu, *Hiz. Ömer*, 2018, c. 2, s. 233.

⁵⁸³ Ali Muhammed Sallabi, *Birinci Halife Hiz. Ebubekir (ra)*, ed. Mustafa Kasadar, çev. Şerefettin Şenaslan (İstanbul: Ravza Yayınları, 2006), s. 372.

veya garnizon şeklinde kullanımı sürekli değildi. İhtiyaç olduğu zaman bu şekilde kullanılmıştır.⁵⁸⁴

Camilerin askeri amaçlar için kullanıldığının en somut delili Hz. Ebu Bekir zamanında yaşanan bir olaydır. Olay kaynaklarda şöyle anlatılmaktadır: Hz. Ebu Bekir zamanında irtidat etmek niyetinde olan veya irtidat eden kabilelerin elçileri Medine'ye gelip zekât vermemek için Hz. Ebu Bekir'le görüşmeye başlamışlar. Hz. Ebu Bekir onların bu isteklerini reddedince bu kabileler, Usame ordusunun sefere çıkmış olmasını da fırsat bilerek Medine'ye saldırmak istemişlerdi. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir Medine'nin stratejik açıdan önemli noktalarına nöbetçiler koymuş ve geriye kalan askerleri Mescid-i Nebevi'ye toplamıştır.⁵⁸⁵ Düşman Medine'ye saldırmaya başlayınca nöbetçiler Mescid-i Nebevi'de beklemekte olan Hz. Ebu Bekir'e haber vermişler. O da beraberindeki askerlerle birlikte çıkıp mürtedleri püskürtmüştür.⁵⁸⁶ Rivayetlere göre Hz. Ebu Bekir'in Mescid-i Nebevi'ye yerleştirdiği askerler, düşman püskürtülünceye kadar birkaç gün Mescid-i Nebevi'de yatıp kalkmışlar ve burayı hem korunmak hem de düşmana karşı hazır kıta beklemek için adeta bir garnizon gibi kullanmışlardır.⁵⁸⁷

2.3.2. Camilerin askeri şura fonksiyonu

Râşid Halifeler döneminde askeri şura toplantıları genellikle Mescid-i Nebevi'de yapılmıştır. Bu dönemin sonlarına doğru Kûfe, Basra, Dımaşk ve Fustat gibi şehirlerde de yerel bazda askeri şura toplantıları yapılmıştır.⁵⁸⁸ Bu şehirlerden Kûfe, Hz. Ali döneminde başkent olduktan sonra şehirdeki merkez camide yapılan askeri toplantılar artık yerel değil bütün ülkeyi ilgilendirir hale gelmiştir.⁵⁸⁹ Biz bu başlık altında Mescid-i Nebevi'de yapılmış birkaç tane askeri şura toplantısından örnekler vereceğiz. Birinci örneğimizi Hz. Ebu Bekir döneminden vereceğiz. Rivayetlere göre Allah Resul'ünün vefatından sonra Mekke, Medine ve bir iki yer dışında neredeyse bütün kabileler irtidat edip dinden çıkmıştı. Hz. Peygamberden sonra Halife olarak yerine geçen Hz. Ebu Bekir bu zorlu durum karşısında nasıl bir

⁵⁸⁴ İbni Hibban, *es-Sîretü 'n-Nebeviyye*, s. 447.

⁵⁸⁵ Aksu, *Hız. Ömer*, 2018, c. 1, s. 312.

⁵⁸⁶ Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, c. 1, s. 246.

⁵⁸⁷ İbni Esîr, *el-Kamil*, c. 2, s. 316-317; Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 90-91.

⁵⁸⁸ İbni Esîr, *el-Kamil*, c. 2, s. 232-238.

⁵⁸⁹ İbni Hibban, *es-Sîretü 'n-Nebeviyye*, s. 447.

strateji yürüteceğine karar vermek için Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali gibi sahâbilerin içinde bulunduğu bir heyeti camide toplamıştır. Toplantıda genel eğilim savaşmamak yönündeydi. Çünkü irtidat eden kabilelerden bazıları açıkça İslam'ı terk ettiklerini söylemiyorlardı. Sadece zekât vermeyeceklerini iddia ediyorlardı. Hz. Ebu Bekir bu toplantıda genel görüşü kabul etmemiş ve sadece zekât vermemek şeklinde de olsa irtidat eden bütün kabilelerle mücadele etmeye karar vermiştir.⁵⁹⁰

Râşid Halifeler döneminde en çok savaş ve fetih Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiş desek yanlış olmaz. Dolayısıyla bu dönemde camide çok sayıda askeri toplantı yapılmıştır. Hz. Ömer askeri kararlar almak istediğinde işin ehli olan herkesle istişare yapabiliyordu. Örneğin İran'ın fethiyle ilgili daha yeni esir alınmış İranlı bir komutan olan Hürmüzan ile bile görüş alışverişinde bulunabilmiştir. Hz. Ömer Hürmüzan'a İran'ı fethetmeye nereden başlayalım diye sormuş, Hürmüzan da şu cevabı vermişti: “İsfahan baştır, Faris ve Azerbaycan iki kanattır. Şayet kanatlardan birini koparırsan baş, diğer kanata doğru eğilim gösterir. Ama eğer önce başı kesersen, iki kanatta birden düşer.”⁵⁹¹

Hz. Ömer döneminde İran Kırsası Müslümanlara karşı üst üste aldığı yenilgilerden sonra, son çare olarak çok sayıda şehre aynı anda fermanlar göndererek onları savaşa çağırmıştı. Bu sayede İranlılar yaklaşık 150 bin kişilik büyük bir ordu hazırlamışlardı. O zamanlar Kûfe'de vali olan Ammar b. Yasir bu durumu halife Hz. Ömer'e bildirmiştir.

Bu tehlikeli durumu haber alan Hz. Ömer, Ammar'ın mektubunu alıp Mescid-i Nebevi'ye gelmiş ve bu sefer mesele büyük bir savaş olup herkesi ilgilendirdiği için özel bir toplantı yerine meseleyi bütün halkla istişare etmek istemiştir. Hz. Ömer gelen mektubu camide toplanan halka okumuş ve camidekilere şöyle seslenmiştir: “Ey Arabistan halkı, bu kez yediden yetmişe kadar bütün İranlılar toplanmış ve Müslümanları yeryüzünden silip süpürmek için silahlanmışlardır. Şimdi ne yapmak istiyorsunuz ve bu konuda niyetiniz (görüşünüz) nedir?” Talha b. Ubeydullah söz alarak dedi ki: “Ey Emir-ül-Mü'minin, tecrübe seni ferasetli kılmıştır. Bize ne emredersen onu yapmaktan öte bir şey bilmeyiz.” Daha sonra Hz. Osman söz alıp şu

⁵⁹⁰ Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 171-172; Aksu, *Hz. Ömer*, 2018, c. 2, s. 233.

⁵⁹¹ Basri, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s. 148.

öneride bulunmuştur: “Kanaatimizce, askerlerinin başına geçip Irak’a hareket etmeleri için Suriye, Yemen ve Basra valilerine emir vermelisin, siz de kendiniz bizzat Medinelilerin başına geçerek buradan hareket etmelisiniz. Bütün askeri birlikler Kûfe’de senin sancağın altında toplanmalı. Kûfe’den de Nihavend’e doğru hareket etmelisiniz.”

Hiz. Osman’ın bu önerisi herkes tarafından makul görölmüştü. Fakat Hiz. Ali bu görüşte değildi. Hiz. Ömer onun da görüş belirtmesini isteyince Hiz. Ali şöyle demiştir: “Suriye ve Basra’daki askerlerin tümü seferber edilecek olursa, sınırdaki düşmanlar bu toprakları işgal edebilir. Eğer siz Medine’yi terk edecek olursanız bütün Arabistan karışır, o zaman kendi memleketimizi dahi idare etmek zor bir mesele haline gelir. Senin bizzat Medine’yi terk etmeden Suriye, Yemen, Basra ve diğer bölge valiliklerine, güçlerinin üçte birini göndermeleri yönünde talimat vermeni uygun buluyorum.” Hiz. Ömer bu toplantının sonunda Hiz. Ali’nin önerisini kabul etmiş ve kendisinin de aynı görüşte olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra iş komutan seçmeye gelmiş ve bu önemli savaşa Numan b. Mukarrin komutan olarak tayin edilmiştir.⁵⁹²

2.3.3. Camilerin asker toplama ve askere (cihada) çağırma fonksiyonu

Râşid Halifeler döneminde Müslümanları cihada dolayısıyla askere çağırma ve asker toplamak için camilerden yararlanılmıştır. Bu tür durumlarda öncelikle önemli bir mesele olduğuna dair duyuru yapılır ve halk camiye davet edilirdi.⁵⁹³ Daha sonra camide verilen tesirli hutbelerle insanlar askere teşvik edilirdi. Râşid Halifeler döneminin tamamında camiler askeri amaçlarla kullanılmıştır lakin Hiz. Ali dönemi’ne geldiğimizde, iç çatışmalardan dolayı camilerin daha fazla askeri amaçlar için kullanıldığını görmekteyiz.⁵⁹⁴ O dönemde yaşanan siyasi ihtilaflar askeri çatışmalara dönüşmüş ve taraflar özellikle asker toplamak için camileri adres bilmişlerdir.⁵⁹⁵

Hiz. Ali Basra’nın üzerine yürümek istediğinde askere çağrı yapmak ve asker toplamak için Hiz. Hasan, Ammar ve Malik el-Eşter gibi bazı önemli adamlarını Kûfe Camisi’ne göndermiştir.⁵⁹⁶ Camide Vali Ebu Musa el-Eşari başta olmak üzere birçok

⁵⁹² İbni Kesir, *el Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 7, s. 177-180; Numani, *Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, c. 1, s. 262-263; Aksu, *Hiz. Ömer*, c. 2, s. 30; İbni Hibban, *es-Sîretü ’n-Nebeviyye*, s. 387-389.

⁵⁹³ Öner, “*Hiz. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları*”, s. 10-11.

⁵⁹⁴ Taberi, *Tarih*, c. 4, s. 18-21.

⁵⁹⁵ İbni Kesir, *el Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 7, s. 381-384.

⁵⁹⁶ Buhârî, *Sahîh*, c. 9, s. 156.

kişi, iç çatışma daha da alevlenmesin diye asker toplamaya karşı çıkmış ve çok hararetli tartışmalar yaşanmıştır.⁵⁹⁷ Bu olay Taberi’de şöyle geçmektedir: Hz. Ali Kûfelilere mektup gönderip onlardan ellerinden geldikleri kadar asker toplamalarını söyledi. Kûfe valisi Ebu Musa Hz. Ali’den yana değildi. Hz. Ali ise Ebu Musa’nın kendisiyle olduğunu sanıyordu. Hz. Ali Kûfelilere mektup gönderdikten hemen sonra, bu kez asker toplamaları için Muhammed b. Ebu Bekir (ö. 38/658) ve Muhammed b. Cafer’i Ebu Musa’ya gönderdi. Hz. Ali’nin elçileri ile Hz. Zübeyr ve Talha’nın elçileri birlikte Kûfe’ye varmışlardı.

Ebu Musa Hz. Ali’nin elçilerine: “Biz ancak Hz. Osman’ın katilleriyle savaşırız.” dedi. Elçiler: “Ey Ebu Musa! Ali’nin bi’ati üzerindeyken böyle konuşmaya utanmıyor musun? diyerek tepki gösterdiler. Ebu Musa da şöyle cevap vermiştir:” Hz. Osman’ın bi’ati sizin üzerinizde değil miydi? Onu niçin öldürdünüz.” Onlar da: “Kim öldürdü.” dediler. Ebu Musa cevap vererek: “Önce sen öldürdün ki adın Muhammed b. Ebu Bekir’dir.” demiştir.

Kûfe Camisindeki bu ilk asker toplama içinde başarısız olan elçiler geri dönüp durumu Hz. Ali’ye bildirince Hz. Ali üzüldü ve hemen bir mektup yazıp bu sefer Malik el-Eşter ve Abdullah b. Abbas’ı (ö. 68/687-88) Ebu Musa’ya gönderdi. Yeni elçiler Kûfe’ye gelip cuma camisine geçtiler. Hz. Ali’nin mektubunu camide halka okudular. Bunun üzerine Ebu Musa minbere çıktı ve halka şöyle hitap etti: “Ey Kûfe halkı! Ey bu zamanın insanları! Kureyş’ten iki kişi gelmiş. Mülkü istiyorlar. Onlardan biri Ali birisi de Talha’dır. Her kim bu dünyayı istiyorsa bunlara yetişsin. Her kim de ahireti istiyorsa bunlara yetişmesin. Çünkü asıl olarak Hz. Osman öldürölmeden önce, yetişmemiz gerekiyordu. Bunun üzerine İbni Abbas ona: “Allah’tan kork sen insanları cihattan alıkoyuyorsun.” dedi. Ebu Musa’da: “Ey İbni Abbas! Siz, Hz. Osman’ın bi’atine vefa göstermediniz. Biz de şimdi bu kimseye bi’at etmeyiz. Onun emrinin altına girmeyiz. Önce Hz. Osman’ın kanını isteyiniz. Ondan sonra bizden yardım isteyiniz.”

Kûfe Camisi’ndeki asker toplama içinde bir başarı sağlayamayan Malik el-Eşter ve Abdullah b. Abbas geri döndüler. Hz. Ali bu kez Hz. Hasan ve Ammar bin Yasir’i Kûfe Cuma Camisine gönderdi. Bir sonraki gün Malik el-Eşter, Hz. Ali’ye:

⁵⁹⁷ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 232-238.

“Ey Müminlerin Emiri! Bu halk Ebu Musa ölmeyinceye kadar senin sözüne icabet etmezler. Beni gönder. Gidip Ebu Musa’yı öldüreyim.” şeklinde bir teklifte bulunmuştur.

Hiz. Hasan ve Ammar da Kûfe’ye geldikleri gibi cuma camisine gittiler. Halk etraflarına toplanınca Ebu Musa da geldi, üçü birlikte minbere çıktılar. Ebu Musa Amma’ra: “Ey Ammar Hiz. Osman’ın kanını niçin helal ettiniz?” dedi. Ammar’da: “Ey Ebu Musa! Niçin böyle söylüyorsun? Hiz. Osman’ı şehid edenlerden bizde şikayetçiyiz...dedi.” Mesele karşılıklı sorgulamalarla devam etti. Tartışmaya Kûfe’nin ileri gelenlerinden de birçok kişi dahil oldu. Nihayetinde Malik el-Eşter’in de gelip Ebu Musa’ya karşı zor kullanması, birde Kûfe Camisi’ne asker toplamak için gelen üçüncü heyetteki Hiz. Hasan’ın çabaları netice vermeye başlamış ve çok sayıda kişi Hiz. Ali’nin ordusuna katılmıştır.⁵⁹⁸ Bazı rivayetlere göre Ka’ka b. Amr ve Hucr b. Adiy gibi ileri gelenlerin desteğiyle toplanan kişilerin sayısı dokuz ila on iki bin askere kadar ulaşmıştır.⁵⁹⁹ Bu olayda cami minberlerinin gerektiğinde nasıl da askeri bir işlev görüp askeri faaliyetlere etki ettiğini görmekteyiz.⁶⁰⁰

Bu karışıklıklarla dolu süreçte camilerde asker toplama işini sadece Hiz. Ali ve taraftarları tek yapmıyordu. Hiz. Ali’nin muhalifleri de camilerde asker toplamının telaşı içindeydiler. Hiz. Muaviye Şam’da Dımaşk Camisinde insanları orduya katılmaya teşvik ederken Hiz. Aişe ve taraftarları da Mekke’de Mescid-i Haram’da asker topluyorlardı. Hiz. Osman’ın Sana valisi Abdullah b. Ebu Rebia (ö. 35/656), Hiz. Osman’ın muhasara altına alındığını duyunca yardım etmek için hızla yola çıkmıştı. Ancak yolda bir kaza geçirdiği için gecikmişti. Abdullah Mekke’ye gelip Mescid-i Haram’da Hiz. Aişe ile birlikte Hiz. Osman’ın intikamı için asker toplamaya başladı. Kendisi için Mescid-i Haram’da bir divan (minber) kurulmuştu. Abdullah mescittekilere seslenerek “Ey insanlar! Kim Osman’ın kanını talep etmek için meydana çıkarsa onun masraflarını ben karşılarım.” diyordu. Abdullah mescide gelip

⁵⁹⁸ Taberi, **Tarih**, c. 4, s. 18-13.

⁵⁹⁹ İbni Kesir, **el Bidâye ve’n-Nihâye**, c. 7, s. 381-383.

⁶⁰⁰ İbni Kesir, **el Bidâye ve’n-Nihâye**, c. 7, s. 218-219; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 232-238; Buhârî, **Sahîh**, c. 9, s. 156; Taberi, **Tarih**, c. 4, s. 18-23; İbni Kesir, **el Bidâye ve’n-Nihâye**, c. 7, s. 381-384; Taberi, **Tarih**, c. 3, s. 249-250.

orduya katılmak isteyenlere binek ve teçhizat vererek Hz. Osman'ın katillerinden intikam almak için ordu hazırlamıştır.⁶⁰¹

Râşid Halifeler döneminde camide asker toplamak ile ilgili çok sayıda örnek vardır. Kanaatimizce son bir örnek vererek konu hakkındaki meramımızı ifade etmiş olacağız. İmran b. Husayn (ö. 52/672) ve Ebu Esved ed-Düeli (ö. 69/688) Basra Valisi Osman b. Huneyfın yanına gidip yaklaşan savaş konusunu konuşmuşlardı. Daha sonra Osman kendisine savaşmaması yönünde yapılan tavsiyeleri dinlememiş, adamlar görevlendirerek Basra halkını silahlanmaya çağırmıştır. Yapılan savaş çağrıları neticesinde halk camiye toplanmış ve vali Osman b. Huneyf toplananlara savaşa hazırlanmaları için emirler vermiştir. Daha sonra Kûfeli birisini çağırıp ondan toplanan halkı savaşa teşvik etmesini istemiştir. Adam da kalkıp camidekilere şöyle seslenmiştir: “Ey insanlar! Bu gelenler... eğer Osman'ın kanını talep etmek üzere geliyorlarsa biz zaten Osman'ın katilleri değiliz... Bu adamları geldikleri yere geri çeviriniz ve burada yerleşmelerine izin vermeyiniz.”⁶⁰²

Râşid Halifeler zamanında ordu ile ilgili, ister müjde olsun ister kötü haber olsun, bütün haberler camide duyuruluyordu.⁶⁰³ Mesela Hz Ömer dönemin’de yaşanan Köprü Savaşı’nda, Müslüman askerler büyük bir zayıat vermişlerdi. Komutanlar savaştan sonra neticeyi Halife Hz. Ömer’e bildirmek için Abdullah b. Yezîd el-Hatmî (ö. 69/688-89) görevlendirmişlerdi. Abdullah b. Yezid yola çıkıp Medine’ye gelmişti. Abdullah haberi bildirmek için Mescid-i Nebevi’ye geldiğinde Hz. Ömer minberdeydi. İbn-i Yezid camiye girip konu hakkında konuşmaya başlayınca Hz. Ömer onu susturdu. Bunun üzerine Abdullah, Hz. Ömer’e: “Sana bir haber getirdim ey Emir-el Mü'minin.” dedi. Hz. Ömer'in izin vermesinden sonra Abdullah minberin yanına giderek savaşın neticesini, rapor sunar gibi halife ve camide bulunanlara sunmuştur. Olaya şahit olan Hz. Aişe diyorki: “Kapının eşiğine çıktım ve ona baktım. Abdullah'tan daha sağlam bir şekilde haber ulaştırıncı görmedim.”⁶⁰⁴

⁶⁰¹ İbni Sa ‘d, **Tabakât**, c. 6, s. 93.

⁶⁰² İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 215-216.

⁶⁰³ İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 79; Numani, **Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 1, s. 293-295; Sallabi, **Hiz. Ömer**, s. 531-532.

⁶⁰⁴ İbni Sa ‘d, **Tabakât**, c. 6, s. 590-591.

Yine Hz. Ömer zamanında Horasan, Nişabur ve Merv gibi kentlerin fethi ile kiswa'nın ağır yenilgisinin müjdesi Medine'ye geldiğinde Hz. Ömer halkı camide toplamış ve minbere çıkıp bir hutbe vermişti. Hz. Ömer hutbesinde zaferden dolayı Allah'a hamd ve şükür ettikten sonra, şöyle devam etmiştir: “Sizi haberdar ediyorum ki Mecûsî devleti temelden yıkılmış ve harab olmuştur. Artık onlar kendi memleketlerinde Müslümanlara zarar verebilecek şekilde, bir karış toprağa bile sahip olamayacaklardır. Haberiniz olsun ki Allah onların mülklerini, arazilerini, şehirlerini, mallarını ve halkını sizin idarenize vermiştir. Bunları bildikten sonra Allah nasıl davrandığınızı sınayacaktır. Ben, bu ümmet hakkında çokda endişe etmem, lakin sizin kendi elinizle kendinize zarar vermenizden endişe ediyorum.”⁶⁰⁵

2.4. RAŞİD HALFELER DÖNEMİ CAMİLERİN İDARİ FONKSİYONU

Köken olarak Arapça olan idare kelimesi, bir faaliyeti idare etme, yönetme, yürütme ve bir işi çekip çevirmek anlamında kullanılmaktadır.⁶⁰⁶ Yine Arapça bir kelime olan devlet ise değişmek, bir halden başka bir hale dönmek; nöbetleşe birbiri ardınca gelmek, üstün gelmek ve zafer kazanmak gibi anlamlara gelir. Râşid Halifeler zamanında devlet kelimesi güç ve hâkimiyetin el değiştirmesi ve iktidar süresi anlamında kullanılmışken daha sonraları neredeyse zıt anlamda, iktidarın devamlılığı ve nihai otorite gibi süreklilik ifade eden bir anlam kazanmıştır.⁶⁰⁷

İslam dini hayatın her alanı ile ilgili hüküm beyan eden bir dindir. Müslüman toplumların çoğu, uzun süredir İslam hukukundan mahrum olduğu için İslam dini onlara sadece ilahi ve uhrevi şeyler çağrıştırıyor olabilir ama hakikat odur ki İslam dini dünya işlerini de düzene koyan tam teşekküllü bir dindir. Mesela Kur'an'ı Kerim'de yer alan iktisadi hükümler başka kutsal sayılan hiçbir kitapta geçmemektedir. Hem Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinde hem de Kur'an'ı Kerim'in sûre ve ayetlerinde adalet, idare ve ekonomi ile ilgili çok detaylı bir müktesebat vardır.⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 40-43; İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 79; Sallabi, **H. Ömer**, s. 474-475; Sallabi, **H. Ömer**, s. 531-532.

⁶⁰⁶ “İdare Hukuku Ders Notu” (T.C Adalet Bakanlığı Eğitim Dairesi Başkanlığı) (Erişim 23 Haziran 2024), s. 1.

⁶⁰⁷ Ahmet Davutoğlu, “**Devlet**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), c. 9, s. 234-235.

⁶⁰⁸ Mehmet Başköylü, **H. Ebu Bekir ve H. Ömer Döneminde Devlet-Halk Münasebetleri** (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), s. 154-155;

Râşid Halifeler dönemi'ne baktığımızda cami tam bir idare merkezidir.⁶⁰⁹ Her ne kadar Hz. Peygamber zamanında olmayan darü'l-imaralar yapılmışsa da bu camilerin idari fonksiyonunu zayıflatmamış, tam aksine artırmıştır. Çünkü darü'l-imara'lar camiye bitişik ve kapıları camiye açılacak şekilde inşa ediliyorlardı. darü'l-imara'lar adeta caminin bir parçası gibiydiler. O zamanlar başkentin merkez camisi olan Mescid-i Nebevi aynı zamanda devletin genel hükümet merkezi konumundaydı.⁶¹⁰

Sadece Medine'deki Mescid-i Nebevi değil, yeni kurulan Kûfe, Basra, Fustat (Kahire) vb. şehirler ile yeni fethedilen şehirlerde de idarenin merkezi camilerdi.⁶¹¹ Özellikle Cuma Camileri bölge idare merkezleri konumundaydı.⁶¹² Kûfe Cuma Camisi, Şam (Ümeyye) Cuma Camisi, Basra Cuma Camisi, Fustat Cuma Camisi ve Kudüs'teki Mescid-i Aksâ bunlardan en çok bilinenleridir.⁶¹³ Yine Medain, Musul, Humus, Amid, Ruha, Cizre, Halep, Lazkiye, Rey, Kazvin, Tevvec vb. yerlerde inşa edilen cuma camileri de önemli idari merkezlerdendi. Camilerde o günkü şartlara göre belediye işleri de yürütülmüştür. Râşid Halifeler döneminde devleti ilgilendiren idari kararların neredeyse tamamı bu camilerde alınabiliyordu.⁶¹⁴

Müslümanlar fethettikleri veya yeni kurdukları her şehirde neredeyse istisnasız ilk iş olarak bir cuma camisi inşa etmişlerdir. Bize göre bu acele cuma camisi yapma işinin dini ve siyasi nedenlerinin yanında bir de idari ihtiyaçtan kaynaklanan nedenleri vardır. Yeni şehirleri fetheden veya sıfırdan şehirler inşa eden Müslüman askerler, öncelikle var olan saraylara yerleşmek veya yeni müstakil saraylar inşa etmek yerine ilk iş olarak şehirlerde merkez camileri yapmışlardır. Bu durum ilk Müslümanların din/devlet anlayışını da gözler önüne sermektedir. Daha sonra ihtiyaç duyulan diğer idare binaları da kapıları camiye açılacak şekilde, camilerin yanında

İbni Esîr, **el-Kamil**, c. 2, s. 478; Geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Öner, **Beytülmal Devlet Hazinesi** (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019).

⁶⁰⁹ Aksu, **H. Ömer**, c. 2, s. 233; Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 335; Sivasî, **Menâkıb-ı Çehâr-yâr-ı Güzîn**, s. 97-99; Nedvî, **H. Ali el-Murtaza**, s. 137.

⁶¹⁰ Basrî, **Tarihu Halife b. Hayyat**, s. 148; Belâzurî, **Fütuhül-Buldan**, s. 345; İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 178-179; Sivasî, **Menâkıb-ı Çehâr-yâr-ı Güzîn**, s. 210-211.

⁶¹¹ Fatmanur Pilavcı, **Râşid Halifeler Döneminde Sosyal Değişmeler ve Toplumsal Etkileri** (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), s. 138.

⁶¹² Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 335.

⁶¹³ Razi, **Mefâtihu'l-Gayb**, c. 9, s. 262.

⁶¹⁴ Basrî, **Tarihu Halife b. Hayyat**, s. 148.

yapılmışlardır. İdare binaları da caminin birer parçası kabul edilmiş ve kapısı devamlı açık tutulmuştur. Camilerin yanında yapılan bu idare binalarının ilk başlarda bekçileri yoktu. Sa'd b. Ebi Vakkas Kûfe Camisi'nin yanındaki darü'l-imaraya kapı yaptırınca Hz. Ömer müfettiş görevlendirerek kapıyı yıktırmış ve Sad'a kapı yerine, kapıya güvenlikçi koymasını söylemiştir.⁶¹⁵

Hz. Ömer'in darü'l-imarının kapısını kaldırması meselesinin dikkat çekici bir mesele olduğuna inanıyoruz. Bundan dolayı bu meseleye biraz yer ayırmak istiyoruz. Kûfe valisi Sa'd b. Ebi Vakkas Kûfe Camisi'ne bitişik yapılan darü'l-imaraya kapı yaptırmıştı. Sa'd aslında devlete işi düşecek olan ve idari işler için gelip giden halktan uzaklaşmak için bu kapıyı yaptırmamıştı. Kûfe Camisi'nin ve dolayısıyla darü'l-imarının etrafına Hz. Ömer'in talimatıyla bir çarşı ve pazar yeri kurulmuştu. Her gün binlerce insan gelip burada mal satıp mal alıyordu. Hem çarşı pazar esnafının hem de gelen müşterilerin çıkarttıkları gürültüden dolayı Sa'd ve devlet erkânı işlerini yürütmede zorlanıyorlardı. Bundan dolayı Sa'd darü'l-imaraya bir kapı yaptırmıştı. Bu durumdan haberdar olan Hz. Ömer çok keskin ve radikal diyebileceğimiz bir karar alarak Muhammed b. Mesleme'yi, Kûfe'ye gidip darü'l-imarının kapısını söküp yakmakla görevlendirmiştir.

Bazı rivayetlerde bu darü'l-imaradan saray diye söz edilmiştir ve Hz. Ömer'in Muhammed b. Mesleme'den gidip sarayı ateşe vermesini istediği söylenmiştir. Fakat böyle bir istek olmuşsa da ya Hz. Ömer bu kararından vazgeçmiştir veya başka nedenlerle bu gerçekleşmemiştir. Kûfe'ye varan Muhammed b. Mesleme gidip darü'l-imarının hepsini değil sadece kapsını söküp yakmıştır. Bir anlatıma göre ise Muhammed darü'l-imarının kapısını kırıp delmiş ve Sa'd'a kendi şahsı için beytülmal olarak kullanılan kısımda bir oda edinmesini ve darü'l-imarayı kapatmasını söylemiştir. Sa'd da bunu kabul etmiştir. Kaynaklara baktığımızda Kûfe darü'l-imarası kapanmışsa da geçici bir süreliğine kapanmıştır. Daha sonra tekrar açılıp cami ile ortaklaşa faaliyetlerine devam etmiştir.⁶¹⁶

Bu olay bize Râşid Halifeler döneminde, her gün her saat kapısı açık olan camilerin rastgele değil bilinçli bir şekilde idare merkezi olarak seçildiğini ortaya

⁶¹⁵ İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 7, s. 125.

⁶¹⁶ İbni Esîr, *el-Kamil*, c. 2, s. 484; İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 7, s. 124-125.

koymaktadır.⁶¹⁷ Son rivayeti temel aldığımızda, Hz. Ömer'in darü'l-imarayı kapatmasının sebeplerinden birinin de idare işlerinin camide değil de başka bir yerde görülmesi ve böylelikle insanların camiden uzaklaşması endişesi olduğunu düşünüyoruz. Çünkü istese darü'l-imaranın sadece kapısını açtırıp bırakabilirdi. Ama o darü'l-imarayı kapattırıp Sa'd'ın beytülmal gibi bir yere yerleşmesini istemiştir.

Sa'd'ın yeni yerleştiği bu yer de büyük ihtimalle bir idare merkezi değildi. Burası belki şahsi bir oda veya ev olarak düşünülebilir. Eğer Sad'ın yerleşeceği yer olan beytülmal dairesi, darü'l-imara gibi bir işlev görüyordu dersek o zaman Hz. Ömer'in kapattırdığı darü'l-imaranın ne anlamı kalır. Dolayısıyla Hz. Ömer'in, bu uygulamasıyla camilerin diğer birçok fonksiyonunun yanında özellikle idari fonksiyonunun korunmasını amaçladığını düşünüyoruz.

Râşid Halifeler döneminde camiler idarecilerin halkla bir araya geldiği yerlerdir. Halk her türlü istek ve meselelerini burada dile getiriyordu. Müslümanlar Devlet başkanları olan halifelere ve diğer idarecilere namaz öncesinde ve sonrasında talep ve şikâyetlerini kolayca intikal ettirebiliyorlardı. Hz. Ömer her vakit namazından sonra hemen yerinden kalkmaz belki vatandaşların istek ve şikâyetleri olabilir diye belli bir süre beklerdi.⁶¹⁸ Eğer varsa halkın istek ve şikâyetlerini dinler ve sorunlarını çözmeye çalışıyordu. Yine Hz. Ömer cuma namazlarından önce erkenden camiye gider, minbere geçip halk ile şehrin sorunlarını görüşürdü.⁶¹⁹ Bu görüşme genel bir istişare havasında geçiyordu. Şehrin neredeyse bütün meseleleri bu Cuma toplantılarında halk ile konuşuluyordu. Kısacası Râşid Halifeler döneminde Cuma Camileri, bir hükümet binasında görülebilen bütün işlerin görülebildiği, birer idare merkeziydi diyebiliriz.

2.5. RAŞİD HALFELER DÖNEMİ CAMİLERİN ADLİ FONKSİYONU

Kelime olarak Arapça adl kelimesinden türeyen adalet denge, dengede tutma, her hak edene hakkını vermek, hâkim ve idarecilerin zulmetmeden yönetmesi, doğruluk, istikamet, bir insanı zor durumdan kurtarmak, iki şeyi eşitlemek, ceza ve fidye gibi birçok anlama gelmektedir.⁶²⁰ Adalet kavramının zıt anlamlısı ise zulüm ve

⁶¹⁷ Münir Yıldırım, **İlahiyat Araştırmaları** (Ankara: Akdemisyen Kitabevi, 2019), s. 88.

⁶¹⁸ Numani, **Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 277.

⁶¹⁹ İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 9, s. 296.

⁶²⁰ Asım Efendi, **Kâmûsi'l-Muhît** c. 5, s. 4629-31.

teştit gibi kavramlardır.⁶²¹ Aslen Arpça olan kadâ' kelimesi ise telaffuz farklılığından dolayı Türkçede kazâ şeklinde söylenir. Kazâ kavramı muamelatta insanlar arasında meydana gelen çekişme ve ihtilâfları usulüne uygun olarak sonuçlandırmak, yargılama ve yargı kararı anlamında kullanılmıştır.⁶²²

Allah Resulü'nün “*Benim şu minberimin dibinde kim yalan yere yemin ederse cehennemdeki yerine hazırlansın*” anlamındaki hadisi, davalara Mescid-i Nebevî'nin minberinin yanında bakıldığına delildir. Bu uygulama Râşid Halifeler döneminde de devam etmiştir.⁶²³ Buhârî'nin naklettiğine göre Hz. Ömer İnsanları Mescid-i Nebevî'de minberin yanında yargılıyordu. Aynı rivayette kâdıların camide yargısal faaliyetler icra ettiklerinden bahsedilmiş ve o dönemin ünlü kadıları olan Şüreyh ve Şa'bî gibi isimlerden ve camide yürüttükleri kazai faaliyetlerden de bahsetmiştir.⁶²⁴ Ayrıca çeşitli kaynaklarda Râşid Halifelerin kendilerinin bizzat camilerde davalara baktıkları kaydedilmektedir.⁶²⁵

Râşid Halifeler döneminde camilerin merkezî yerlerde olmaları, kuvvetli-zayıf büyük-küçük her sınıftan insanın rahatlıkla ulaşabildiği mekânlar olması, mekânın saygınlığından dolayı davalı davacıların yalan söyleme ihtimalinin minimize olması beklentisi vb. nedenlerle tercih ediliyordu diye düşünüyoruz.⁶²⁶ Her ne kadar bazı âlimler camilerin saygınlığına hâle gelir endişesiyle camilerde yargı ve mahkeme faaliyetlerine karşı çıkmışlarsa da camilerde kazâî faaliyetler yakın zamana kadar aralıksız bir şekilde sürmüştür.⁶²⁷

2.5.1. Camilerde yargılama ve cezaların infazı

Râşid Halifeler döneminde adalette eşitlik ilkesi önemsenmiş ve makamı ne olursa olsun suç işleyen herkes yargılanmıştır.⁶²⁸ Bu dönemde mahkemeler genellikle

⁶²¹ Asım Efendi, **Kâmûsî'l-Muhîr** c. 4, s. 3145-46.

⁶²² Fahrettin Atar-Fethi Gedikli, “**Kazâ**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022), c. 25, s. 113-114.

⁶²³ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 277; İbni Esîr, **el-Kâmil**, c. 3, s. 329-331; Kettani, **Et-Teratib'ul-İdariyye**, s. 305-307.

⁶²⁴ Buhârî, **Sahih**, c. 9, s. 188; Dârimî, **Sünen**, c. 2, s. 1018-19; Sallabi, **Hiz. Ali**, s. 324.

⁶²⁵ Kettani, **Et-Teratib'ul-İdariyye**, s. 305-307; Ebu Ubeyd, **Kitabü'l Emval**, s. 235; Sallabi, **Hiz. Ali**, s. 278-279.

⁶²⁶ Sallabi, **Hiz. Ali**, s. 324; Kettani, **Et-Teratib'ul-İdariyye**, s. 305-307.

⁶²⁷ Razi, **Mefâtihu'l-Gayb**, 1990, c. 9, s. 262.

⁶²⁸ Cahid Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi** (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), s. 110.

camilerde kurulmuştur. Râşid Halifeler döneminde camilerde hüküm verilmekle birlikte genellikle had cezaları buralarda uygulanmıyordu.⁶²⁹ Bu dönemde had cezaları camilerde nadiren uygulanmıştır.⁶³⁰ Biz burada camilerde yapılan mahkeme örneklerinden birkaçına yer vereceğiz. Örneğin Ridde savaşlarında kendisi hakkında bazı şikâyetler gelen Halid b. Velid Medine'ye geldiğinde, Mescid-i Nebevi'ye gelmiş ve halife Hz. Ebu Bekir ve yardımcısı Hz. Ömer tarafından sorgulanmıştır. Halid'in cezalandırılmasını isteyen Hz. Ömer'in aksine Hz. Ebu Bekir Halid'i affetmiş ve tekrar komutanlık görevine iade etmiştir.⁶³¹

Daha sonra Hz. Ömer halife olduğunda Halid b. Velid tekrar camide mahkeme edilmiştir. Hz. Ömer halife olur olmaz Ebu Ubeyde b. Cerrah'a, Halid b. Velid'i azlettiğine dair bir mektup göndermiştir. Hz. Ömer mektupta Ebu Ubeyde'ye, Halid'e harcamalarıyla ilgili bazı sorular sormasını ve eğer Halid harcamalarıyla ilgili hakkındaki suçlamaları kabul ederse onu yargılamasını emretmişti. Ebu Ubeyde de bu suçlamaları Halid'e sorunca Halid bazı suçlamaları kabul etmiştir. Bunun üzerine Ebu Ubeyde camide askeri bir mahkeme kurmuştur. Daha sonra Halid'i çağırtmıştır. Ebu Ubeyde minbere çıkmış ve Halid'i de minberin karşısında, ayakta durdurmuştur. Hz. Ömer'in mektubunu getiren ulak ve Bilal ayağa kalkmışlar ve Bilal, Hz. Ömer'in mektupta yazdığı emirleri yerine getirmiştir.⁶³²

Râşid Halifeler döneminde, hac mevsiminde Mescid-i Haram'da önemli mahkemeler kuruluyordu. Hemen hemen her sene hac organizasyonlarını kendileri idare eden Hz. Ömer ve Hz. Osman hac mevsimlerinde komutan ve valilerin de Mescid-i Haram'a gelmelerini istiyordu.⁶³³ Komutan ve valilerin Mescid-i Haram'a çağırılmasının birçok nedeni vardı. Bunlardan biri de halktan gelen şikâyetlerle ilgili hesap sormaktı.⁶³⁴ İslam devletinin her tarafından gelen hacılar burada varsa vali ve komutanlarıyla ilgili şikâyetlerini halifeye iletirlerdi. Halife de şikâyetle muhatap olanın kim olduğuna bakmadan mahkeme kurar ve suçlananları yargılardı.⁶³⁵

⁶²⁹ Dârimî, **Sünen**, c. 2, s. 770.

⁶³⁰ Buhârî, **Sahih**, c. 9, s. 189.

⁶³¹ Taberi, **Tarih**, c. 2, s. 378-379; İbni Hibban, **es-Sîretü 'n-Nebeviyye**, s. 344.

⁶³² İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 132-133;

⁶³³ Aksu, **Hiz. Ömer**, c. 2, s. 152-154; Sarıcık, **Dört Halife Dönemi**, s. 329-330.

⁶³⁴ Aksu, **Hiz. Ömer**, c. 2, s. 170-171.

⁶³⁵ Öner, "Hiz. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları", s. 15; Bozkurt, **Asr-ı Saadet'te Mescid**, s. 54-56; Serdar Özlü, **Dört Halife Döneminde İç Güvenlik**. (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal

Raşid Halifeler döneminde camilerde birçok mahkeme kurulmuştur. Bu mahkemelerden bir örnekle ile devam edeceğiz. Hz. Ömer şehit edildikten sonra oğlu Ubeydullah (ö. 37/657) babasının intikamını almak için, suikastın azmettiricisi olarak kabul ettiği İranlı eski bir komutan olan Hürmüzan'ı katletmişti. Burada birinci problem Hürmüzan'ın azmettirici olup olmadığına dair şahit eksikliği idi. İkincisi ve belkide en önemlisi Hürmüzan'ın Müslüman olmuş olmasıydı.

Hz. Osman, halife seçildikten hemen sonra ilk iş olarak bu problemle uğraşmıştır. Kendisine bi'at edildikten hemen sonra Mescid-i Nebevi'de oturmuş ve o sırada Sa'd b. Ebi Vakkas'ın evinde tutuklu bulunan Ubeydullah b. Ömer'i huzuruna getirtmiştir. Ubeydullah mescide getirildikten sonra Hz. Osman camide hazır bulunanlara bu konu hakkındaki görüşlerini sormaya başlamıştır. O sırada Hz. Osman'a bi'at etmek için camide çok sayıda vali, komutan ve ashabın ileri gelenleri hazır bulunuyordu. Dolayısıyla bu sorunun muhatabının genel halk değil de bu ileri gelenler olduğunu anlıyoruz. Hz. Ömer dönemindeki uygulamalardan da anladığımız kadarıyla mahkeme heyeti Hz. Ali, Zübeyr, Talha, Abdürrahman b. Avf vb. ashabın seçkinlerinden oluşuyordu.⁶³⁶ Tabiri caizse burada adeta bir yüce divan kurulu hazır bulunuyordu.

Mahkeme heyetinde bulunan Hz. Ali, Ubeydullah'ın kısas olarak öldürülmesinin gerektiğini söyledi. Muhacirlerden bazıları ise: “Daha dün Ömer şehit edildi. Bugün de biz onun oğlunu mu öldürelim?” dediler. Heyette bulunanlardan Amr b. As ise söz alarak şu teklifte bulundu: “Ey mü'minlerin emiri bu olay sen halife olmadan önce meydana geldi. Daha yeni halife oldun. Allah seni affeder. Bir de halife sensin, sen bu işte karar ver!” Bunun üzerine Hz. Osman, bu konudaki hükmünü şöyle açıkladı: “Suçlunun diyet ödemesi gerektiğine hükmediyorum. Kısası diyete çeviriyorum. Diyet de ne kadar ise kendi malımdan ödüyorum.” Böylece Hz. Osman'ın icra ettiği ilk önemli mahkeme bu şekilde sonuçlanmış oluyordu.⁶³⁷

Râşid Halifeler döneminde, mahkeme öncesinde yapılan teftiş ve tahkik için de camilerden yararlanılmıştır. Örneğin bir gün Kûfe halkı, bazı iddialarla valileri olan

Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2003), s. 112-115.

⁶³⁶ Tahavi, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr* c. 5, s. 55-56; Murat Akarsu, “İlk Dönem İslam Tarihinde Yargının Kurumsallaşmasında Dört Halîfenin Rolü”, *Eskiye*ni 37. (01 Aralık 2018), s. 68.

⁶³⁷ Şeker, *Râşid Halîfeler Dönemi*, c. 2, s. 277.

Sa'd b. Ebi Vakkas'ı Hz. Ömer'e Şikâyet etmişlerdi. Hz. Ömer'de Muhammed b. Mesleme'yi yanına Melîh b. Avf es-Sülemî'yi de vererek Kûfeye müfettiş olarak göndermiştir. Müfettiş Kûfe'ye gelip mescit mescit dolaşarak Sa'd'ın durumunu cemaate sormuştur.⁶³⁸ Beni Abs Mescid'i haricinde diğer mescitlerin hepsinden olumlu yanıt alan Muhammed b. Mesleme durumu Hz. Ömer'e rapor etmiştir.⁶³⁹

Yaptığımız araştırmalarda Hz. Peygamber ve ilk iki Halife döneminde herhangi bir adliye binasının yapıldığına dair bir rivayete denk gelmedik. Bu dönemde mahkemeler camilerde kurulurdu. Eğer bir aciliyet varsa veya mesele önemli bir mesele değilse mahkeme herhangi bir yerde de kurulabiliyordu.⁶⁴⁰ Fakat mahkemelerin evlerde kurulması hoş karşılanmamıştır. Hatta bir rivayete göre Hz. Ömer zamanında Ebu Musa el-Eşari kendi evinde davalara bakmaya başlamıştı. Daha sonra bunu öğrenen Hz. Ömer Ebu Musa'nın evini ateşe vermek istemiştir. Ebu Musa Hz. Ömer'den af dilemiş ve bir daha kendi evinde mahkeme kurmamıştır.⁶⁴¹ Kaynaklarda geçtiğine göre İslam tarihinde ilk darü'l kazayı Hz. Osman yapmıştır.⁶⁴² Hz. Osman'ın yaptığı bu darü'l kazanın nerede yapıldığına dair detaylara ulaşamadık. Hz. Osman büyük ihtimalle darü'l kazayı yaptıktan sonra yine de Mescid-i Nebevi'de davalara bakmaya devam etmiştir. Bundan dolayı darü'l kaza'nın bazı istisna durumlarda kullanıldığını tahmin ediyoruz. Bu arada kadılara maaş bağlanması uygulaması ve kadılık mesleğinin müstakil bir mesleğe dönüşmesi de Râşid Halifeler döneminde başlamıştır.⁶⁴³

2.6.RAŞİD HALFELER DÖNEMİ CAMİLERİN MALİ FONKSİYONU

Râşid Halifeler döneminde camilerin idari fonksiyonlarından biride mali fonksiyondur.⁶⁴⁴ Camiler gerek içlerinde veya yanı başlarında kurulan beytülmal ve hazine binaları, gerekse hemen etraflarında kurulan çarşı ve pazarlardan dolayı mali

⁶³⁸ İbni Esîr, *Câmiu'l-Usûl*, c. 14, s. 80-81.

⁶³⁹ Buhârî, *Sahih*, c. 1, s. 663.

⁶⁴⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. 2, s. 934.

⁶⁴¹ Kettani, *Et-Teratib'ul-İdariyye*, s. 305-307.

⁶⁴² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. 2, s. 934; Kettani, *Et-Teratib'ul-İdariyye*, s. 305-307; Mansur Koçinkağ, "Hicrî İlk İki Asırda Irak'ta Görev Yapan Kadılar". (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11. 31 Aralık 2017), s. 28-29.

⁶⁴³ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), s. 42-43; Ekinci, *İslâm Hukuku Tarihi*, s. 40; Koçinkağ, "Irak'ta Görev Yapan Kadılar", s. 33.

⁶⁴⁴ İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 7, s. 396; Sarıcık, *Dört Halife Dönemi*, s. 245.

açından önemli işlevler görmüştür.⁶⁴⁵ Hz. Peygamber devrinde Mescid-i Nebevi'nin üst katında “meşrebe”, “gurfe” veya “hizâne” adlarıyla anılan bir oda beytülmal olarak kullanılıyordu.⁶⁴⁶ Daha sonra Râşid Halifeler zamanında camilerin yanına veya içine beytülmal binaları yapılmaya başlanmıştır.⁶⁴⁷

Rivayetlerden anladığımız kadarıyla Râşid Halifeler döneminde yapılan beytülmal binalarından bazıları camilerin içinde yapılmıştır. Örneğin Muaviye, Abdullah b. Amr b. el-Hadramî'yi Basra'ya ayaklanma çıkarmak için gönderince, Basra'daki Hz. Ali'nin vali vekili Ziyad b. Ebih durumdan endişelenmiş ve Basra Cuma Camisindeki hazine odasını başka bir yere nakletmek istemiştir. O sırada Basra Valisi olan Abdullah b. Abbas yerine Ziyad b. Ebih'i vekil bırakarak Hz. Ali'nin yanına gitmişti.

Olay kaynaklarda şöyle geçmektedir: Abdullah b. Amr'ın faaliyetlerinden iyice endişelenen Ziyad b. Ebih Basra Camisi'nde namazı kıldırdıktan sonra camide oturmuş ve cemaat etrafına toplanmıştı. Camide bulunanlardan Cabir b. Vehb insanlara şöyle seslendi: “Ey Ezd kabilesi!... İşittiğime göre Temim oğulları üzerinize gelip komşunuz olan Ziyad'ı elinizden alarak onu buradan zorla çıkarmak istiyorlar. Onlar bu şekilde komşu edindiğiniz emiri ve korumanıza aldığınız Müslümanların beytülmalini ele geçirirlerse siz ne yapacaksınız?” diye seslenmiş ve cemaatten bazıları da onu destekleyen açıklamalar yapmıştı. Daha sonra cami ve beytülmalın karşı tarafın eline geçeceğinden korkan Ziyad b. Ebih, Sabra b. Şeymân el-Huddâni el-Ezdi'ye haber göndererek kendisini ve Müslümanların beytülmalini korumasını istemişti. Sabra b. Şeymân: “Beytülmalı benim evime naklettiğiniz takdirde korurum.” diye haber gönderince beytülmal Hüddan denilen yere taşınmıştır. Ziyad güvenlik nedeniyle artık Basra Cuma Camisini kullanamayacağına kanaat getirmiş olmalı ki beytülmal ile birlikte camideki minberi de Hüddan'a nakletmiştir. Daha önce Sabra b. Şeymân el-Huddâni'ye ait bir ev olduğu anlaşılan bu bina, bundan sonra Hüddan Mescidi diye anılmaya başlanmıştır. Ziyâd o günden sonra cuma namazını Hüddân Mescidi'nde kıldırması ve orada halka yemek dağıtmıştır.⁶⁴⁸

⁶⁴⁵ Cevdet Paşa, **Peygamberler ve Halifeler Tarihi**, c. 1, s. 307.

⁶⁴⁶ Öner, **Beytülmal**, s. 31-32.

⁶⁴⁷ Numani, **Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 394-397; Öner, **Beytülmal**, s. 66-73.

⁶⁴⁸ İbni Esîr, **el-Kamil**, c. 3, s. 370-372.

Kûfe gibi bazı yerlerde ise beytülmal caminin hemen yanındaki dâr'ül imâranın içinde yer alıyordu. Kûfe'deki dâr'ül imâranın binası pek de sağlam olmadığı ve camiye tam bitişik olmadığı için hırsızlar hazineye girip bir miktar eşya ve para çalmışlardı. Bu arada yeni yapılan cami ve eklerinin detaylı planları Hz. Ömer'e ulaşınca O, şu talimatları yazıp göndermiştir: "Camiyi idari binanın hemen yanına nakledin. Binayı (Beytûlmali) caminin kible yönünde inşa edin. Çünkü caminin her daim koruyucuları bulunmaktadır. Bunlar hazinelere de en iyi şekilde gözcülük yapacaklardır." Halife'nin mektubunu alan Kûfe valisi Sa'd b. Ebi Vakkas İranlı bir usta olan Rûzbih'i çağırarak, onu yeniden yapılacak olan cami, dar'ül imare ve beytülmal için görevlendirmiştir.⁶⁴⁹

Râşid Halifeler döneminde camilerde bazen devlet malları açık artırımıyla satışa çıkarılırdı. Hz. Ömer döneminde yapılan Nihavent Savaşı'nda Müslümanlar çok büyük bir ganimet ele geçirmişti. Hirbiz adındaki Mecusî tapınağının görevlisi kendisine eman verilirse Kisranın saklı hazinesini kendilerine göstereceğini söylemiş ve Müslümanların eman vermesi üzerine iki sandık dolusu altın ve mücevheri Müslümanlara teslim etmişti. Ardından Sâib b. el-Akra (ö. 36/656'dan sonra [?]) bu hazineleri alıp zafer müjdesiyle birlikte Hz. Ömer'e ulaştırmak için Medine'ye gelmişti. Hz. Ömer de o hazineleri Saib'e geri verip onları Kûfe'de dağıtmasını emretmiştir. Bunun üzerine Saib de o hazineleri alıp Kûfe Camisi'ne götürmüş ve açık artırım usulüyle ile iki milyon dirheme satıp parasını Kûfelilere dağıtmıştır.⁶⁵⁰

Râşid Halifeler döneminde yapılan her caminin yanına bir de çarşı ve pazar yeri yapılmıştır.⁶⁵¹ İslam şehirlerinde ticari faaliyetlerin büyük bir kısmı şehir merkezinde bulunan büyük caminin etrafında toplanmıştır.⁶⁵² Kûfe, Basra ve Fustat şehirleri inşa edilirken şehir planında, merkezde cami ve etrafında çarşı/pazar olacak şekilde planlanmıştır. O dönem yapılan şehirlerde bütün ana yollar camiye dolayısıyla çarşıya çıkacak şekilde planlanıyordu.⁶⁵³

⁶⁴⁹ Korkmaz, **Hemedan Şehri**, s. 99-100.

⁶⁵⁰ İbni Esîr, **el-Kamil**, c. 3, s. 21.

⁶⁵¹ Kayaoğlu, **İslam Kurumları Tarihi**, s. 117; Aksu, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 121-122; Adnan Demircan, **İslam Tarihi ve Medeniyeti-3-Emeviler** (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), s. 468; Demircan, **Emeviler**, s. 521; Şeker, **Râşid Halîfeler Dönemi**, c. 2, s. 451.

⁶⁵² Yılmaz, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, s. 82-88.

⁶⁵³ Şeker, **Râşid Halîfeler Dönemi**, c. 2, s. 451; Söylemez, **Kûfe'nin Siyasi Tarihi**, s. 15-17; Aksu, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 216-217; Şeker, **Râşid Halîfeler Dönemi**, c. 2, s. 530; Cevdet Paşa,

Rivayetlere baktığımızda Raşit Halifeler döneminde çarşı ve pazar yerlerine çok önem verildiği anlaşılmaktadır. Halifeler çarşı ve pazar yerlerini camilerden sonra en temel ihtiyaçlardan kabul etmişlerdir.⁶⁵⁴ Bu konuda Hz. Ömer'in bir uygulamasını örnek verelim. Amr b. As Fustat şehrini kurduğunda merkezdeki camiye yaptırdıktan sonra caminin etrafına evler ve mahalleler inşa ettirmişti. Amr bu inşa sürecinde Hz. Ömer için büyük bir ev de inşa etti ve bunu Hz. Ömer'e bildirdi. Bu haberi alan Hz. Ömer Amr'a talimat göndererek bu evi çarşıya dönüştürmesini emretmiştir. Talimatı alan Amr da bu evi çarşıya dönüştürmüştür.⁶⁵⁵

Camilerin ekonomi ile ilişkisi sadece bu anlattıklarımızla sınırlı değildir. Camilerin inşa ve imar masrafları da cami/ekonomi başlığı altında ele alınabilir. Râşid Halifeler döneminde yapılan camiler önemli bir para ve iş gücü gerektiriyordu. Bu dönemde yapılan camilerin masraflarının bir kısmını hayırseverler karşılarken bir kısmı da beytûlmaldan karşılanıyordu.⁶⁵⁶ Bu hayırseverler genellikle devlet adamları veya kabile reislerindendi. Örneğin Hz. Osman Mescid-i Nebevi'yi restore ettiğinde masraflarını kendisi karşılamıştır.⁶⁵⁷ Kûfe'de inşa edilen Simak Mescidi'nin masraflarını Simak b. Mahreme adında bir kabile reisi karşılamıştır.⁶⁵⁸ Hz. Osman döneminde Basra Valisi olan Abdullah b. Amir'in fethettiği İhtar bölgesinde, Şerik b. Aver tarafından yapılan caminin masrafları yine beytûlmaldan karşılanmıştır.⁶⁵⁹ Aynı şekilde İskenderiye'de yapılan Mescid-i Rahme'nin de masrafları yine beytûlmaldan karşılanmıştır.⁶⁶⁰

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Raşit Halifeler camide verdikleri hutbelerde mali konuları da gündeme getirip konuşuyorlardı.⁶⁶¹ O dönemin halife ve idarecileri, ticarete helal ve haram şeyleri genellikle minberden halka hatırlatmaya çalışmışlardır.

Peygamberler ve Halifeler Tarihi, c. 1, s. 307; Faruk Bal, **Arap Yarımadasında Ticaret Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi** (İstanbul: Beka Yayınları, 2015), s. 117-118.

⁶⁵⁴ Aksu, **H. Ömer**, 2018, c. 2, s. 231.

⁶⁵⁵ Numani, **H. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 131-132; Sallabi, **H. Ömer**, s. 533.

⁶⁵⁶ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 512.

⁶⁵⁷ Dursun Ali Şeker, **H. Osman (ra) Döneminde Devlet Yapısı ve Sosyal Hayat** (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), s. 44-45; Abdülhalik Bakır, **İdari ve İktisadi Yönden H. Ali Dönemi** (Ankara: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990) s. 220; Gezer, **H. Ömer Dönemi Devlet İdaresi**, s. 109.

⁶⁵⁸ Belâzurî, **Fütühül-Buldan**, s. 344-346.

⁶⁵⁹ Şentürk, **Basra ve Kûfe Valileri**, s. 85.

⁶⁶⁰ Öner, **Beytûlmal**, s. 419-421.

⁶⁶¹ Sallabi, **H. Osman**, s. 102.

O günün yöneticileri cami minberlerinde yaptıkları konuşma ve istişarelerde, mali konuların sadece fıkhi boyutuyla ilgilenmemişler, aynı zaman fiyat pahalılığı veya piyasanın durumu hakkında da görüş alışverişinde bulunmuşlardır.⁶⁶² Örneğin kaynaklarda Hz. Osman'ın cuma günleri minberde fiyatlar hakkında cemaatten bilgi aldığından bahsedilmiştir.⁶⁶³

2.7. RAŞİD HALFELER DÖNEMİ CAMİLERİN EĞİTİM/ÖĞRETİM FONKSİYONU

Kelime olarak eğitim Türkçe eğmek kökünden türemiştir. Eğmek eşya için kullanıldığında 'bir şeyi eğmek' anlamında eşyadaki değişimi ifade eder. İnsan için kullanıldığında ise eğmek, inanıp isteyerek veya zorla, insan davranışlarındaki değişimi ifade eder. Tabi ki burada ifade edilen değişim istendik yönde yani olumlu bir değişimdir. Eğitim bir anlamda biyolojik insanı kültür insanı yapmaktır.⁶⁶⁴ Hem kendi hayatımızdan edindiğimiz tecrübe hem de insanlık tarihine baktığımızda, insanın eğitimsiz yetişemeyeceği ve insan için eğitimin olmazsa olmaz olduğunu net bir şekilde söyleyebiliriz. Eğitim kelimesinin genellikle birlikte kullanıldığı öğretim kelimesi ise daha çok eğitim faaliyetlerinin düzenli ve kurumsal bir şekilde yapılması anlamına gelir. İslam tarihinde eğitim kelimesine karşılık terbiye, tedris, te'dip ve siyaset gibi kelimeler kullanılırken, öğretim kelimesinin yerine ise ta'lim ve tahsil gibi kelimeler kullanılmıştır.⁶⁶⁵

İslam dininin eğitim ve öğretime verdiği önem herkesin malumudur.⁶⁶⁶ Hz. Peygamber'in ilme teşvik ile alakalı çok sayıda Hadis-i Şerifi vardır.⁶⁶⁷ Bunlardan birinde şöyle buyurmaktadır: *"Kim bir şey öğrenmek veya öğretmek için camiye giderse, kendisine kabul olunmuş bir hac sevabı vardır."*⁶⁶⁸ Peygamber Efendimiz Mekke'de ashabın eğitimi için bir nevi mescit hükmünde olan Darü'l Erkam'ı

⁶⁶² Tahavi, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, c. 5, s. 571.

⁶⁶³ İnan, *Hiz. Osman Döneminde İktisâdi Hayat*, s. 11; İnan, *Hiz. Osman Döneminde İktisâdi Hayat*, s. 65.

⁶⁶⁴ Kurnaz, *Camilerin Toplumsal Rolü*, s. 13.

⁶⁶⁵ Ziya Kazıcı vd., *"Tâlim ve Terbiye"*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), c. 39/545.

⁶⁶⁶ Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 151; Akşit, *Hiz. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim*, s. 49-51.

⁶⁶⁷ Şeker, *Râşid Halîfeler Dönemi*, c. 2, s. 506-507.

⁶⁶⁸ Rudani, *Cem'ul-Fevaid*, c. 1, s. 50.

kullanmış, Medine'ye hicret ettikten sora Mescid-i Nebevi'yi inşa edip hemen bitişğinde Suffe denilen ve daha çok eğitim için kullanılan bir bölme yapmıştır.⁶⁶⁹ Kelime olarak suffice gölgelik anlamına gelmektedir. Medine'de kalacak yeri olmayan sahâbiler burayı hem yurt hem de eğitim yeri olarak kullanmıştır. Burada kalanlara ashâb-ı suffice veya ehl-i suffice denmiştir. Buradaki sahâbiler ya doğrudan Hz. Muhammed'in riyasetinde ya da kendi aralarında eğitim öğretim işleriyle uğraşıyorlardı. Resulullah (s.a.v) Suffe'de kalanların okuma yazma ve Kur'an'ı Kerim öğrenmeleri için Ubade b. Sâmî gibi hocalar tayin etmişti. Burada çok değerli sahâbiler yetişmiştir. Örneğin Bi'ri Maûne'de şehit olan 70 kurra sahabi, burada yetişen nadide talebe ve tebliğcilerdendir.⁶⁷⁰

Hiz. Peygamber'in kurduğu bir okul olan Suffeyi bir tarlaya benzetirsek, bu tarlayı Hiz. Peygamber oluşturup ekmiştir. Daha sonra bu tarladan biraz ürün de kaldırmıştır. Fakat asıl hasat için, tarlayı yetiştirip olgunlaştırdığı ürünlerle birlikte Râşid Halifelere miras bırakmıştır. Dolayısıyla bu tarla yani Suffe, asıl faydasını Râşid Halifeler döneminde gösterdi desek yanlış olmaz. Râşid Halifeler zamanında kazanılan büyük zaferlerle birlikte fethedilen şehirler de arttı. İslam Devleti Hiz. Peygamber zamanında sahip olunan toprakların belki on katı kadar genişledi. Bu arada fethedilen yerler nüfus yoğunluğu olan yerlerdi. Arabistan gibi çöl ve vahalardan da oluşmuyordu. İşte bu geniş coğrafyanın yoğun nüfuslu şehirlerinde, İslam'ın kalıcı olma hedefinin gerçekleşmesi için camilere ve bu camilerde ders verecek âlim ve müşritlere ihtiyaç vardı.⁶⁷¹ Bu ihtiyacı genel olarak Hiz. Peygamber'in kurduğu ve miras bıraktığı Suffe öğrencileri karşılamıştır.⁶⁷² Yoksa İslam'ın ilk fetihleri Büyük İskender, Hunlar ve Moğolların fetihleri gibi geçici olabilir, saman alevi gibi yanıp sönebilirdi.⁶⁷³

⁶⁶⁹ Baş, **İslam Kurumları Tarihi**, s. 262; Bkz. Yusuf Bahri Gündoğdu, “**Mescidlerin Ayrılmaz Bir Unsuru Olarak Eğitim**”, The Journal of Academic Social Science Studies 4/Number: 45 (01 Ocak 2016), 313-313.

⁶⁷⁰ Mustafa Baktır, “**Suffe**”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), c. 37, s. 469-470.

⁶⁷¹ Mahmut Dündar, **Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim ve Öğretim** (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), s. 29.

⁶⁷² Ekinci, **İslâm Hukuku Tarihi**, s. 33-34.

⁶⁷³ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 504.

Râşid Halifeler döneminde camilerin asli işlevlerinden birinin de eğitim ve öğretim olduğunu söylesek yanlış olmaz.⁶⁷⁴ O dönemde kişi bir mesele hakkında sağlıklı bir bilgi elde etmek istediğinde gideceği adres camilerdi. Hele hele mesele dini bir mesele ise, çözüm camilerdeki ilim ehli kişilerdi.⁶⁷⁵ Vatandaş camiye gittiğinde orada gerek vali olsun gerekse halifenin kendisi olsun veya orada ilim ve irşatla uğraşan bir öğretmen olsun, mutlaka konu hakkında yetkin birini bulabiliyordu. Râşid Halifeler âlim kişiler olduğu için insanlar birçok soruyu direkt onlara sorabiliyorlardı.⁶⁷⁶

Râşid Halifeler döneminde cami ve mescitlerde yürütülen ilmi çalışmalar, çok değerli âlimlerin yetişmesine vesile olmuştur. Bu dönem Abdullah b. Mes'ud, Ebu Musa el-Eş'a'ri, Kab b. Malik (ö. 50/670), Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85) ve Ebu Derda gibi birçok meşhur âlim sahâbe hem camilerde yetişmiş hem de camilerde hocalık yapmışlardır.⁶⁷⁷ Daha sonra bu hocaların gayretleri ile tabiinden de birçok önemli müfessir ve muhaddis, yine camilerde yetişmişlerdir. Daha sonraki yıllarda bu eğitim ve öğretim seferberliği hiç durmadan devam etmiştir.⁶⁷⁸

Hız. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde başlayıp bugüne kadar azalarak da olsa devam eden camilerdeki ilmi faaliyetlerde neredeyse bilinen bütün ilimlerin ders halkalarında işlendiği anlaşılmaktadır.⁶⁷⁹ Kur'an, Siyer, Arapça, Tarih, Hadis, Fıkıh, Kelam, Cedel ve Mezhepler Tarihi gibi ilimler hicri birinci asırdan itibaren camilerde okunmaya başlanmıştır. Felsefe, Matematik, Tıp, Kimya ve Astronomi gibi derslerinde o tarihlerde camilerde okunduğu muhtemeldir. Zamanla camiler hem dini\manevi hem de tabii\maddi (Tıp, Matematik, Kimya, Astronomi, Mühendislik, Coğrafya, Edebiyat ve Felsefe gibi) ilimlerin okunduğu müstesna yerler

⁶⁷⁴ Akın, “**Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme**”, s. 202; Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 500.

⁶⁷⁵ Muhammed b. İsmail Buhârî, **Edebu'l-Mufred**, çev. Rauf Pehlivan (İstanbul: Motif Yayınları, 2005), s. 362-363.

⁶⁷⁶ Tahavi, **Şerhu Me'âni'l-Âsâr**, c. 2, s.377.

⁶⁷⁷ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 502.

⁶⁷⁸ Baş, **İslam Kurumları Tarihi**, s. 263; Ekinci, **İslâm Hukuku Tarihi**, s. 81-84.

⁶⁷⁹ Cevad Sıddıki, “**Mescitten Medreseye Dönüşümün Kurumsal ve Düşünsel Açından İncelenmesi**”, Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD) 1/2 (05 Aralık 2014), s. 151.

olmuştur.⁶⁸⁰ Aslında birçok alanda eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü ve yürütülebileceği camiler, özellikle dini ve manevi eğitim/öğretim için en uygun mekânlar olmuştur.⁶⁸¹

Râşid Halifeler döneminde camilerde sadece erkekler değil kadınlar da eğitim/öğretim faaliyetlerine katılmışlardır. Hz. Peygamber zamanında kadınlar için özel bir gün belirlenmiş olduğunu biliyoruz. Kadınlar o gün gelip Resulullah'ı (s.a.v) dinleyip ders alıyorlardı.⁶⁸² Râşid Halifeler döneminde Hz. Peygamber'in yetiştirdiği Hz. Aişe adeta Mescid-i Nebevi'nin müderrislerinden biri haline gelmiştir. Hz. Aişe kadın ve erkek çok sayıda kişiye hocalık yapıyordu. Örneğin bir gün Abdullah b. Ömer Hz. Aişe'nin evinin, mescidin içine bakan duvarına yaslanmıştı. Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) Abdullah'a Hz. Peygamber'in kaç kez umre yaptığını sordu. İbn-i Ömer'in soruya cevap vermesi üzerine, Urve aynı zamanda teyzesi olan Hz. Aişe'ye seslenerek bu cevabı teyit etmek istedi. Böylelikle duruma müdahil olan Hz. Aişe cevabın bir kısmını teyit etmiş bir kısmını da düzeltmiştir. Olaya şahit olan kişi Hz. Aişe'nin dişlerini misvaklamasının sesini bile işittiklerini söylemiştir.⁶⁸³

Hz. Peygamber'in eşleri, evlerinin mescitte olmasının verdiği avantajı iyi kullanmışlardır.⁶⁸⁴ Hz. Peygamber'in neredeyse bütün hutbe, vaaz ve toplantılardaki konuşmalarına şahit olmuşlar ve kaçırmadan dinlemeye ehemmiyet vermişlerdir.⁶⁸⁵ Bir gün Allah Resülü: “*Ey insanlar!*” diye seslenince, Mü'minlerin Annelerinden Ümmü Seleme caminin hemen bitişiğindeki evinden sesi duymuştu. Ümmü Seleme o an saçlarını düzenlemek için birini çağırmış ve saçlarını düzenlediği için müsait olmamasına rağmen, yaptığı işi yarıda bırakarak kendisini toparlayıp aceleyle Hz. Peygamber'i dinlemeye gitmiştir. Hatta saçlarıyla ilgilenen genç kadın kendisine “Resulullah erkekleri çağırıyor kadınları değil” demesi üzerine Ümmü Seleme şu

⁶⁸⁰ Mehmet Mecnur Dağ-Mustafa Mücahit, “Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları”, Genç Mütefekkirler Dergisi 2/2 (15 Aralık 2021), s. 416; Geniş bilgi için bkz. Akın, “Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”.

⁶⁸¹ Bünyamin Çalık, “Camilerde ve Mescitlerde Dinlenilen Caiz Olan ve Olmayan Davranışlar”, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/3 (29 Ocak 2015), s. 122.

⁶⁸² Baş, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 263.

⁶⁸³ Buhârî, *Sahih*, c. 5, s. 361-362.

⁶⁸⁴ Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı*, s. 130.

⁶⁸⁵ Ali Aksu, *Mü'minlerin Annesi Hz. Aişe* (Sivas: Sivas Belediyesi, 2017), s. 176.

cevabı vermiştir: “Rasulüllah ey insanlar dedi. Bende bir insanım.”⁶⁸⁶ Peygamberimizin hanımlarının, Asr-ı saadet döneminde elde ettikleri bu ilmi birikimi, Râşid Halifeler zamanında cömertçe kullandıklarını görmekteyiz. Camide Hz. Peygamber’in konuşmalarını dinleyen diğer kadın sahâbilerde Râşid Halifeler zamanında Hz. Peygamber’den bizzat aldıkları Hadis-i Şerifleri daha sonraki nesillere aktarmışlardır.⁶⁸⁷

Râşid Halifeler dönemi’nin ünlü muallimi Ebu Derda’nın Eşi Ümmü Derda (ö. 81/701 [?]) öncelikle kocasının Dımaşk Cuma Camisindeki derslerine katılmış ve kendisini yetiştirmiştir. Daha sonra da kendisi bizzat Dımaşk Camisi’nde ders halkasını kurmuştur.⁶⁸⁸ Rivayetlere göre Ümmü Derda camide hem kadınlara hem de erkeklere öğretmenlik yapıyordu.⁶⁸⁹ Kaynaklarda geçen bir rivayet o günlerde Ümmü Derda’nın Camideki konumu ile ilgili bize bazı ipuçları vermektedir.⁶⁹⁰ Haris Bin Ubeydullah el-Ensari diyor ki: “Ümm-i Derda’yı mescit cemaatinden hasta olan bir erkeği ziyarete giderken gördüm. Onun devesinin semerinin üzerinde dallar vardı. Semerin üzerinde herhangi bir örtü yoktu.”⁶⁹¹ Rivayetlere baktığımızda Ümmü Derda adeta ilmi bir otorite gibi davranmıştır. Ümmü Derda bir gün birisini camide başka bir kıssacı ile birlikte kıssa anlatan Nevf el-Bikâli’ye gönderdi ve şöyle dedi: “O ikisine söyle! İnsanlara yaptığınız öğütler kendinizin olsun!”⁶⁹² Ümmü Derda Sadece Dımaşk Camisinde tek değil aynı zamanda Mescid-i Aksâ’da da hocalık yapmıştır.⁶⁹³

Râşid Halifeler döneminde eğitimin camilerde verilmiş olması kadınlar açısından bir avantaj olmuştur.⁶⁹⁴ Birincisi kadınlar beş vakit camiye gelip gittikleri için ortama aşinaydılar. Bundan dolayı kadınlar hiç çekinmeden eğitim amaçlı da camilere gelebiliyorlardı. Kadınların camilerde eğitim almalarının bir diğer avantajı

⁶⁸⁶ Abdullah b. Mübarek, **Müsned-i Mübarek**, çev. İshak Doğan (Konya: Hüner Yayınları, 2012), s. 176; Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, **Kadınların Cami Âdâbı**, s. 21-36.

⁶⁸⁷ Askalani, **el-İsabe**, s. 524.

⁶⁸⁸ Ümmügülsüm Atik, **Ümmü’-d-Derdâ Es-Suğrâ’nın Hayatı ve Rivâyetleri** (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022), s. 10-11; Atik, **Ümmü’-d-Derdâ**, s. 4.

⁶⁸⁹ Atik, **Ümmü’-d-Derdâ**, s. 12-13.

⁶⁹⁰ Buhârî, **Edebu’l-Mufred**, s. 186.

⁶⁹¹ Buhârî, **Edebu’l-Mufred**, s. 186.

⁶⁹² Atik, **Ümmü’-d-Derdâ**, s. 75.

⁶⁹³ Atik, **Ümmü’-d-Derdâ**, s. 108; Atik, **Ümmü’-d-Derdâ**, s. 14.

⁶⁹⁴ Abdullah Önder, “**Erken Dönem Kûfe’de Mescidlerin Fıkıh Tedrisatındaki Yeri ve Önemi**”, Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi 9/1 (30 Haziran 2023), s. 137-139.

da camiler sayesinde hem kadın hocalardan ders alıyor olmaları hem de gerektiğinde alanında yetkin erkek hocalardan ders alabilmiş olmalarıdır. Çünkü o günlerde âlimlerin çoğu erkeklerdendi ve bu âlimlerin eğitim mekânları da camilerdi.

Râşid Halifeler döneminde kadınların camide ilmi çalışmalara katılması bağlamında çarpıcı olduğuna inandığımız bir örnekle konumuza devam edelim. Hz. Ömer zamanında kadınların mehir miktarını artırmaya başlamaları evlenmeyi zorlaştırıyordu. Bunun üzerine Hz. Ömer mehir için bir üst limit belirlemek istedi ve bunu camide verdiği bir hutbede dile getirdi. Hutbesinde kısaca şunları söyledi: “Kadınların mehirlerini fazla artırmayın. Mehirleri yükseltmek bu dünyada bir şeref ve Allah katında takvanın ölçüsü olsaydı, Allah’ın Elçisi buna hepinizden daha layık olurdu. Hâlbuki Allah’ın Elçisinin on iki ûkıyyeden (480 dirhem) fazla mehir karşılığında, kadınlardan herhangi birisini nikâhladığını ve kızlarından herhangi birisini başkalarına nikâhladığını bilmiyorum.”

Hz. Ömer hutbesinin sonunda kararını şu şekilde açıkladı: “Kadınların mehirlerini kırk ûkıyyeden (1600 dirhem) fazla almayın. Bunu yapan olursa fazla olan kısma el koyup beytülmale aktarırım.” Cemaatte hazır bulunan bir kadın: “Bunu yapamazsın ey Ömer!” dedi. Hz. Ömer, “Niçin?” diye sorunca, kadın Nisa suresinin, “Eğer eşinizi boşayıpta yerine başka biriyle evlenmek istiyorsanız, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. Siz iftira ederek ve apaçık günah işleyerek onu geri alır mısınız? Zamanında siz birbirinizle birlikte olduğunuz ve onlar sizden sağlam bir teminat almış olduğu halde onu nasıl geri alırsınız?” ayetlerini okudu. Bunun üzerine Hz. Ömer. “Bir kadın Ömer’le tartıştı ve onu yendi!” mealinde bir söz söyleyerek bu hükmünden vazgeçmiştir.⁶⁹⁵

Râşid Halifeler eğitim faaliyetlerini bizzat denetlerdi.⁶⁹⁶ Örneğin bir gün genel teftiş için Suriye Bölgesi’ne gelen Hz. Ömer oradaki camilerde yapılan eğitim faaliyetleri ile ilgili sorular sormuş ve uyarılar yapmıştır. Hz. Ömer Şam’a geldiğinde Ebu Muaviye el-Kindî’ye: “Camiye gelenler ürkmüş deve gibi kendi kabilesi ve akrabalarıyla mı oturuyor? diye sormuştu.” Ebu Muaviye ise şöyle cevap vermiştir: “

⁶⁹⁵ Aksu, **Hz. Ömer**, c. 1, s. 289.

⁶⁹⁶ Tahavi, **Şerhu Me’âni’l-Âsâr**, c. 2, s. 550-551.

Hayır! Camiye gelenler çeşitli ilim meclisleri oluşturup oturuyorlar ve hayırlı ilimler öğrenip kendi aralarında müzakere ediyorlar.”⁶⁹⁷

Yine bir gün bir camiye giren Hz. Ali camide insanları korkutarak vaaz vermeye çalışan bir kıssacıyla karşılaşmıştır.⁶⁹⁸ Camiye giren Hz. Ali: “Bu kimdir? diye sormuş oradakiler de: “Bu insanları uyaran onlara hatırlatmalarda bulunan biridir.” diye cevap vermişlerdi. Bu cevap üzerine Hz. Ali. “Bu insanlara nasihat edip uyaran veya hatırlatan birisi değildir. Bu ancak, ben falan oğlu falanım demeye çalışan birisidir.” dedi. Sonra o konuşan adamı çağırttı ve ona şöyle sordu: “ Sen nasih’i mensuh’tan ayırt edecek kadar bilgiye sahip misin?” O adam hayır dedi. Hz. Ali bu sefer ona: “Kendin de helak oldun takipçilerini de helak ettin. Çık git camimizden! Bu camide öğüt ve hatırlatmada bulunma.” deyip adamı camide öğretmenlik veya vaizlik yapmaktan menetmiştir.⁶⁹⁹

Kaynaklarda geçtiğine göre bu dönemde, çocuklar da camilerde eğitim ve öğretim görüyorlardı.⁷⁰⁰ Hz. Ömer döneminde çocuklar için hem camilerin etrafında hem de camilerin içinde kütüphaneler açılmıştır. Buralarda eğitim gören çocuklar için perşembe günü öğleden sonra ve cuma günleri tatil yapılmıştır. Hz. Ömer teftiş için gittiği Şam bölgesinden döndüğünde aralarında çocukların da bulunduğu Medineliler onu karşılamışlardı. Hz. Ömer çarşamba günü Medine’ye varmıştı. Çocuklar çarşamba akşamından cuma günü öğleden önceye kadar Hz. Ömer ile birlikte kalmışlardı. Hz. Ömer çocukların eğitimi için talimat yayınlamış ve bu talimatta: “Çocuklarınıza ata binmeyi öğretiniz onlara yaygın halde olan darb-ı meselleri ve güzel şiirleri aktarip öğretiniz.”⁷⁰¹ diye emir buyurmuştur. Bazı kaynaklarda geçtiğine göre Hz. Ömer döneminde şairler için Mescid-i Nebevi’nin avlusunda yapılan “butayha” platformu ve gölgeliğinin, aynı zamanda çocukların şiir ve edebiyat dersleri almaları için de kullanılmıştır.⁷⁰²

⁶⁹⁷ Kettani, *Et-Teratib’ul-İdariyye*, s. 652.

⁶⁹⁸ Suyûti, *Dürrü l-Mensûr*, c. 1, s. 442-443.

⁶⁹⁹ Kurtubi, *el-Cami*, c. 2, s. 160.

⁷⁰⁰ Dündar, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim*, s. 11-14; Aksu, *Hz. Ömer*, c. 1, s. 530; Akşit, *Hz. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim*, s. 21-24; Dündar, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim*, s. 29; İbni Esîr, *Câmiu’l-Usûl*, c. 5, s. 586.

⁷⁰¹ Dündar, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim*, s. 11-12.

⁷⁰² Akşit, *Hz. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim*, s. 45-46.

2.7.1. Harem camilerinde eğitim/öğretim

Râşid Halifeler döneminde, Harem Camileri dediğimiz Mescid-i Nebevi, Mescid-i Aksâ ve Mescid-i Haram'da eğitim faaliyetleri, halifeler valiler ve âlim sahâbilerin nezaretinde yürütülmüştür.⁷⁰³ Müslümanların o dönem en önemli eğitim mekânı olan Mescid-i Nebevi'deki eğitim faaliyetlerinin temeli Allah Resulü tarafından atılmıştır. Fakat Râşid Halifeler döneminde, genel anlamda eğitim/öğretim faaliyetlerinin çok daha geliştiği, yaygınlaştığı ve kurumsallaştığını söyleyebiliriz. Örneğin Allah Resulü zamanında başlayan ders halkaları, yerini daha profesyonel olan ilim meclislerine bırakmıştır.⁷⁰⁴

Allah Resulü'nün Mescid-i Nebevi'de, gerek Suffe Ashabı olsun gerek diğer sahabiler olsun, yetiştirdiği binlerce sahâbi Râşid Halifeler döneminde, gittikleri yeni fethedilmiş yerlerdeki camilerde, ilim halkaları kurup adeta yeni Suffeler oluşturmuşlardır.⁷⁰⁵ Her biri birer hoca ve öğretmen olmuş ve İslam dini ile yeni tanışmış binlerce kişiyi eğitmişlerdir.⁷⁰⁶ Yani bu dönemki eğitim ve öğretim faaliyetlerini dalgalara benzetirsek, dalgalar Mescid-i Nebevi merkezinden başlamış ve oradan da çevreye doğru yayılmıştır.⁷⁰⁷

Râşid Halifeler zamanında Mescid-i Nebevi diğer camilerle kıyaslanamayacak bir ilmi üstünlüğe sahipti.⁷⁰⁸ Hz. Peygamber'in yetiştirdiği ilk âlim nesil buradaydı.⁷⁰⁹ Bu âlim sahâbilerin çoğu zaten önceden Mescid-i Nebevi'de ders halkalarını oluşturmuşlardı. Râşid Halifeler zamanına geldiğimizde artık bu halkalar seviye atlayarak zamanla ilim meclislerine dönüştüler.⁷¹⁰ Mescid-i Nebevi'nin bir diğer avantajı da Hz. Ali döneminin bir kısmı hariç, halifelerin bizzat burada olmalarıydı.⁷¹¹ Râşid Halifeler Mescid-i Nebevi'de hutbeleriyle, konuşmalarıyla, sohbet ve

⁷⁰³ Kettani, *Et-Teratib'ul-İdariyye*, s. 652.

⁷⁰⁴ Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 506-507.

⁷⁰⁵ Baş, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 262; Mahmut Dündar, “Bir Din Eğitim Kurumu Olan Mescidin İslam'ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (25 Haziran 2018), s. 197.

⁷⁰⁶ Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 502.

⁷⁰⁷ Akbaş, *Sahâbenin İslam'ı Tebliği*, s. 195-199.

⁷⁰⁸ Demircan, *Emeviler*, s. 383.

⁷⁰⁹ İbni Esîr, *Câmiu'l-Usûl*, c. 15, s. 187-188.

⁷¹⁰ İbni Sa'd, *Tabakât*, c. 3, s. 285-286.

⁷¹¹ el-Şafii Ebu Abdullah Muhammed bin İdris bin el-Abbas bin Osman bin Şafi' bin Abdul Muttalib bin Abdul Menaf el-Muttalebi el-Kuraşi el-Mekki, *el-Müsned*, (Beyrut: Dar Al-Kütub el-İlmiyye, h. 1400), s. 237.

vaazlarıyla ilmi faaliyetlere katılmışlardır.⁷¹² Halifeler aynı zamanda fetva makamlarıydı.⁷¹³ İnsanlar birçok meseleyi gelip onlara soruyor ve cevabını onlardan alıyordu.⁷¹⁴ Râşid Halifelerin her biri aynı zamanda birer âlimdi.⁷¹⁵

Râşid Halifeler zamanında Mescid-i Nebevi'deki ilim meclislerinde, başta hadis, tefsir ve fıkıh olmak üzere birçok konuda dersler işleniyordu.⁷¹⁶ Örneğin Ukayl (Akil) b. Ebu Talib nesep ilmiyle ilgili dersler veriyordu.⁷¹⁷ Hatta onun oturduğu, hasır serilmiş özel bir yeri vardı. Halkın tamamen kabile kültürüyle yaşadığı bir dönemde nesep ilmi hem siyasi olarak hem de toplumsal ilişkiler açısından büyük bir öneme sahipti.⁷¹⁸ Mescid-i Nebevi'de sadece ilmi çalışmalar yürütülmüyordu. Aynı zamanda edebi çalışmalar da yapılıyordu. Örneğin Hz. Peygamber zamanında şairler için özel bir minber kurulmuştu.⁷¹⁹ Meşhur şair Hassan b. Sabit (ö. 60/680 [?]) şiirlerini bu minberde söylüyordu.⁷²⁰ Bu durum Râşid Halifeler zamanında da devam etmiştir. Hz. Ömer Mescid-i Nebevi'yi restore edip genişlettiğinde şairlerin minberini caminin içinden çıkarıp avlusuna aldı. Hz. Ömer'in şair ve edipler için yaptırdığı üstü revaklı bu minber veya kürsüye Butayha deniliyordu.⁷²¹ Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ömer, bazı nedenlerden dolayı camide şiir söylenmesine soğuk bakıyordu.⁷²²

Mescid-i Nebevi'nin bir diğer ilimi avantajı da Hz. Peygamber'in eşlerinin burada olmasıydı. Râşid Halifeler zamanında savaşlar ve fetihlerle birlikte ashabın âlimlerinin birçoğu peyder pey Mescid-i Nebevi'den, fethedilen veya yeni yapılan şehirlerdeki camilere gitmeye başladılar.⁷²³ Bu durumda başta Hz. Aişe olmak üzere Hz. Peygamber'in eşlerinin ilmi faaliyetlerdeki önemi daha da arttı. Mü'minlerin

⁷¹² Tahavi, **Şerhu Me'âni'l-Âsâr**, c. 6, s. 485; İbni Kesir, **Tefsir**, c. 13/7269-7270.

⁷¹³ İbni Kesir, **Tefsir**, c. 13, s. 7078-79; Numani, **H. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 185; İbni Kesir, **Tefsir**, c. 4, s. 1665; İrem Karakoç, "Hicrî Birinci Yüzyılda Hukukçu Kavramı", Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 16. (01 Temmuz 2014), s. 4249.

⁷¹⁴ Razi, **Mefâtihu'l-Gayb**, c. 19, s. 453; İbni Kayyım Cevzi, **Bedai'ut-tefsir**, ed. Halil Aldemir, çev. Harun Ögmüş-Ahmet Ağırakça (İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2011), c. 4, s. 441-442.

⁷¹⁵ Tahavi, **Şerhu Me'âni'l-Âsâr**, c. 7, s. 275-277.

⁷¹⁶ İbni Esir, **Câmiu'l-Usûl**, c. 19, s. 40-41.

⁷¹⁷ Belâzurî, **Ensâbü'l-Eşraf**, c. 2, s. 333.

⁷¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî el-Kureşî İbni İshak, **Siyer-i İbni İshak Hz. Muhammed'in Hayatı**, ed. Mekki Yassıkaya, çev. Şafi Billik (İstanbul: Düşün Yayınları, 2012), s. 34.

⁷¹⁹ Tahavi, **Şerhu Me'âni'l-Âsâr**, c. 7, s. 275-277.

⁷²⁰ Rudani, **Cem'ul-Fevaid**, c. 3, s. 172.

⁷²¹ Mâlik, **Muvatta**, c. 1, s. 226.

⁷²² Rudani, **Cem'ul-Fevaid**, c. 3, s. 172.

⁷²³ Dündar, "Mescidin İslam'ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları", s. 197.

anneleri Mescid-i Nebevi'ye gelen 'başta kadınlar olmak üzere' hemen hemen herkese ders veriyorlardı.⁷²⁴ Bu muhterem bayan hocaların en önemli avantajları Hz. Peygamber'in hanımları olması ve Mescid-i Nebevi gibi bir ilim merkezinde oturmalarıydı.

Râşid Halifeler döneminde Mescid-i Nebevi'de çok sayıda ilmi faaliyet gerçekleşmiştir. Bu dönemde camide yapılan en önemli ilmi çalışmalardan biri de Kur'an'ı Kerim'in Mushaf haline getirilmesidir. Bilindiği gibi Kur'an'ı Kerim Hz. Peygamber zamanında yazılmış fakat bazı nedenlerle iki kapak arasına alınıp mushaf haline getirilememiştir.

Hız. Ebu Bekir zamanında yapılan Ridde savaşlarında, özellikle Yemâme savaşında çok sayıda hafız sahâbenin şehit olmasından dolayı, Kur'an'ı Kerim'in bütünlüğü riske girmiştir. Bunu gören Hız. Ömer, Halife Hız. Ebu Bekir'i ikna ederek Kur'an'ı Kerim'in toplatılıp mushaf şekline getirilmesine karar vermesini sağlamıştır. Bunun üzerine Hız. Ebu Bekir, Hız. Ömer ve Zeyd b. Sabit'e şu emri vermişti: "Mescid'in kapısında oturun ve dinlediğiniz her âyeti iki şahitle ispat edin. İspat ettiğiniz ayetleri de yazın."⁷²⁵

Burada dikkatimizi çeken hususlardan biri Mescid-i Nebevi'nin cemaatinin nasıl bir ilmi seviyeye sahip olduğudur. Anladığımız kadarıyla o günlerde ilim sadece elit bir kesimin arasında dönüp dolaşan bir şey değildi. Bunun yerine ilmin tabana yayıldığını anlıyoruz. Çünkü eğer böyle olmasaydı Hız. Ebu Bekir Hız. Ömer ve Zeyd b. Sabit'e, caminin kapısına gidin demek yerine şu kişileri camide toplayın ve Kur'an'ı Kerimi yazın diyebilirdi. Kur'an'ı Kerim'in toplatılması için Mescid-i Nebevi'nin kapısına oturan Hız. Ömer ve Zeyd, cami cemaatinden, gelen her kişiye Kur'an'dan ayetler soruyor ve gelenlerin okudukları ayetleri kaydediyorlardı.⁷²⁶ Böylece bazı ayetlerin yüzlerce şahidi olmuş oluyordu. Çünkü her gelen kişi sırayla farklı ayet ve sûre okumuyordu. Birçok ayet tekrar edilmiş oluyordu. Bu önemli faaliyet için

⁷²⁴ Keskin-Demir, **Kur'an ve Sahâbe**, s. 355-356.

⁷²⁵ Suyûti, **Dürrü'l-Mensûr**, c. 7, s. 573; Zeyd b. Sabit hakkında geniş bilgi için bkz. Derya Hasanoğlu, **Zeyd b. Sâbit ve Kiraat İlmindeki Yeri** (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Kur'an Okuma Ve Kiraat İlmi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

⁷²⁶ Rudani, **Cem'ul-Fevaid**, c. 1, s. 147.

Mescid-i Nebevi'nin seçilmesi, bu caminin diğer camilerden ilmi açıdan ne kadar üstün olduğuna da işaret ediyor.

Râşid Halifeler döneminde Hz. Peygamber dönemi'ne nazaran, eğitim ve öğretim faaliyetleri artarak ve daha da kurumsallaşarak devam etmiştir.⁷²⁷ Medine'de camide yapılan eğitim faaliyetleri sadece Mescid-i Nebevi'yle sınırlı değildi.⁷²⁸ Başta Kubâ Mescidi olmak üzere birçok mahalle mescidinde de eğitim ve öğretim faaliyetleri yapıyordu.⁷²⁹ Özellikle Hz. Ömer zamanında, camilerin içinde veya çevresinde küttablar açılmaya başlandı.⁷³⁰ Bundan sonra camilerle birlikte küttablarda da eğitim ve öğretim faaliyetleri yürütülmeye başlanmıştır.⁷³¹ Küttablarda daha çok başlangıç eğitimi verilmiştir. Küttablarda öğrenciler sabahdan duha vaktine kadar Kur'an eğitimi, duha vaktinden öğleye kadar yazı yazma eğitimi alırlardı. Daha sonra öğlen yemek için ara verilir, yemek yiyip öğle namazı kılındıktan sonra öğrenciler tekrar küttablara dönerlerdi. Daha sonra ikindiye kadar matematik, Arap atasözü ve şiiri, Arap tarihi gibi diğer dersleri alırlardı. Hz. Ömer döneminde öksüz, yetim ve kimsesiz öğrencilerin masrafları devlet tarafından karşılanmıştır.⁷³² O dönemde öğrenciler için perşembe günü öğleden sonra başlayacak şekilde cuma günleri tatil edilmiştir.⁷³³ Küttablarda camilerin aksine bazen gayri müslim öğretmenler de istihdam edilmiştir.⁷³⁴

Küttablar ile ilgili kaynaklarda şöyle bir rivayet geçmektedir. Hz. Ömer bir gün rastladığı birine: "Sen Kur'an'ı güzel okuyor musun?" diye sorar. Adam "Evet!" deyince Hz. Ömer: "Öyleyse Ümmü'l-Kur'an'ı oku bakalım." der. Bunun üzerine adam cahilliğini ortaya çıkaran şu cevabı verir: "Vallahi kızı güzel olanın kim bilir

⁷²⁷ Saîd Havva, *el Esas Fi's Sünnne-Siyretü'n-Nebeviyye*. çev. Abdurrahman Ali Ural vd. (İstanbul: Aksa Yayın-Pazarlama, 1991), c. 6, s. 498-499.

⁷²⁸ Dündar, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim*, s. 3.

⁷²⁹ Aksu, *H. Ömer*, c. 1, s. 374.

⁷³⁰ Gezer, *H. Ömer Dönemi Devlet İdaresi*, s. 88; Akşit, *H. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim*, s. 93-95; Dündar, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim*, s. 86-87; Akşit, *H. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim*, s. 45-46; Dündar, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim*, s. 47-50.

⁷³¹ Gök, *İskenderiye*, s. 159-161.

⁷³² Akşit, *H. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim*, s. 24-29; Dündar, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim*, s. 58-59.

⁷³³ Dündar, "Mescidin İslam'ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları", s. 196.

⁷³⁴ Ali Rıza Ayar, *H. Osman ve H. Ali Dönemlerinde Devlet-Halk Münasebetleri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), s. 64.

kendisi ne kadar güzel bir annedir!” deyince, Hz. Ömer onu biraz döver. Sonra da kendisine Kur’an eğitimi verilmesi için onu alıp küttaba teslim eder.⁷³⁵

Rivayetlere göre Abdullah b. Mesud, Mescid-i Nebevi’nin yanındaki evini, öğrencilerine Kur’an’ı Kerim dersleri vermek ve diğer eğitim faaliyetlerini yürütmek için bir daru’l-kurra’ya çevirmişti. Abdullah b. Mes’ud’un vefatından sonra da ilmi faaliyetler için kullanıldığına inandığımız bu daru’l kurra h. 96 yılına Halife Velid b. Abdülmelik tarafından yıkılarak Mescid-i Nebevi’ye dahil edilmiştir.⁷³⁶

Müslümanların üç hareminden diğer ikisindeki camilerde, yani Mescid-i Haram ve Mescid-i Aksâ’daki ilmi faaliyetler, Mescid-i Nebevi’deki ilmi faaliyetler kadar gelişmemiştir desek yanlış olmaz. Bunun sebepleri arasında ilk akla gelenler şunlardır. Biz burada öncelikle Mescid-i Haram-ı ile başlayalım. Birincisi Mescid-i Haram Mescid-i Nebevi’ye göre geç kurulmuştur. Mescid-i Haram hicretin 8. Yılında Müslümanların eline geçmiştir. Yani Mescid-i Nebevi’den sekiz yıl sonra kurulmuştur. Mescid-i Haram hac yeri olma özelliğinden dolayı avantajlı gözükmesine rağmen ilk yıllarda ilmi açıdan fazla öne çıkmamıştır. Artı Mescid-i Haram ilk başlarda bir binadan mahrumdu. İlmi çalışmaların yapılmasına yapı olarak pek de elverişli değildi.

Mescid-i Haram’ın binası ancak Râşid Halifelerden Hz. Ömer’in Kâbe’nin etrafına bir duvar ürmesiyle oluşmaya başlamıştır.⁷³⁷ Daha sonra Hz. Osman bu duvarı genişleterek tekrar duvar ürmüş ve bu duvarlara revaklar eklemiştir.⁷³⁸ Bundan dolayı Râşid Halifeler döneminde Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi’ye göre ilmi açıdan geri kalmıştır diye düşünüyoruz. Fakat buna rağmen Mescid-i Haram, sahâbilerin oluşturdukları ders halkaları ve meclisleri sayesinde geçte olsa ilmi bir şöhrete kavuşmuştur.⁷³⁹ Örneğin âlim sahâbe Abdullah b. Abbas burada çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.⁷⁴⁰ Mescid-i Haram özellikle tabiin döneminde hac yeri olma özelliğinin de katkısıyla en önemli ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Abdullah b. Abbas’ın yetiştirdiği talebeler zamanla kendi zamanlarının ilim otoriteleri haline gelmişler ve

⁷³⁵ Dündar, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim*, s. 30.

⁷³⁶ Dündar, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim*, s. 32.

⁷³⁷ Sarıcık, *Dört Halife Dönemi*, s. 254-255.

⁷³⁸ Belâzurî, *Fütuhül-Buldan*, s. 51-52; Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 503.

⁷³⁹ İbni Kesir, *Tefsir*, c. 4, s. 1744.

⁷⁴⁰ Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 487-488.

İslam ilim tarihinde Mekke Ekolu diye kendi şahsına münhasır bir ekolün ortaya çıkmasına vesile olmuşlardır.⁷⁴¹

Haremlerden üçüncüsü olan Mescid-i Aksâ ise, Hz. Ömer-in Kudüs'ü fethetmesine kadar zaten Müslümanların elinde değildi. Bundan dolayı buradaki ilmi faaliyetler diğer iki harem mescidine göre daha geç başlamıştır. Ama Mescid-i Aksâ geç kurulmasına rağmen, burada hızlı bir şekilde ilmi faaliyetlere başlanmıştır. Fetihden hemen sonra Hz. Ömer buraya Müslümanları yerleştirmiştir. Buraya yerleşen ilk Müslümanlar aynı zamanda mescitteki ilmi faaliyetleri de başlatmıştır. Daha sora âlim sahâbilerden Ubade b. Samit ve Muaz b. Cebel gibi gayretli kişiler burada çok önemli ilmi faaliyetler yürütmüşler.⁷⁴² Örneğin bir rivayete göre Muaz b. Cebel ve arkadaşları başta Mescid-i Aksâ olmak üzere Filistin bölgesinde yaptıkları ilmi çalışmalar sayesinde, bu bölgede eğitim gören öğrenci sayısı 16 bine kadar çıkmıştır. O dönemde öğretmenlere 15 dirhem maaş da verilmeye başlandığı rivayetlerde geçmektedir.⁷⁴³

2.7.2. Irak Bölgesi

Râşid Halifeler zamanında inşa edilen Kûfe şehrinin en merkezinde önce cami kurulmuş ve diğer yapılar buna göre şekillenmişlerdi. Kûfe Camisi kurulduktan hemen sonra, burada ilmi faaliyetler başlamıştır. Kûfe Cuma Camisi'ndeki ilmi faaliyetler oraya gönderilen Abdullah b. Mes'ud gibi bilgin sahâbiler sayesinde kısa bir sürede gelişip bölgede nam salmıştır.⁷⁴⁴ Bu ilmi faaliyetler sadece merkez cuma camisi ile sınırlı kalmamıştır. Mahalle ve kabile mescitleri de birer okul gibi kullanılmıştır. Büyük camiye başkent Medine'den öğretmenler atanmıştır. Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ud, Ebu Musa el-Eşâ'ri, Muğire b. Şube vb. birçok âlim sahâbe burada insanların eğitimiyle ilgilenmiş ve öğretmenlik görevini icra etmişlerdir.⁷⁴⁵

Kûfe'ye gönderilen Abdullah b. Mes'ud burada aynı anda beytülmal sorumluluğu, kadılık ve ders hocalığını birlikte yürütmüştür. Abdullah b. Mes'ud'un

⁷⁴¹ Akşit, **H. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim**, s. 59-76; Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 495.

⁷⁴² Fatih Orta, "**H. Ömer Zamanında Müslümanların Kudüs'ü Fethi**", Yeni Fikir Dergisi 10/21 (23 Aralık 2018), s. 22.

⁷⁴³ Sarıçam-Erşahin, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 170-173.

⁷⁴⁴ İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 3, s. 691-692.

⁷⁴⁵ Nevevi, **Müslim Şerhi**, c. 1, s. 225; Buhârî, **Sahih**, c. 9, s. 263-264.

buraya atanmasıyla ilgili, Hz. Ömer'in Kûfelilere gönderdiği bir mektupta: “Ben size Ammâr'ı emir, Abdullah'ı da öğretmen ve vezir olarak gönderdim. Bu ikisi Resûlullah'ın seçkin sahâbîlerindendir. Onlara kulak verin ve onları rehber edinin. Abdullah'ı size göndermekle sizi nefsim bile tercih ettim.” demiştir. Rivayetin başka bir varyantında ise Hz. Ömer: “Ammâr b. Yâsir'i emir olarak, Abdullah b. Mes'ûd'u da öğretmen ve vezir olarak size gönderdim. Bu ikisi Hz. Peygamber'in Bedir savaşına katılan mümtaz sahâbîlerindendir. Abdullah b. Mes'ûd'u beytûlmalinize atadım. İslâm'ı bu iki sahâbîden öğrenin ve onları rehber edinin. Abdullah'ı size göndermekle sizi nefsim bile tercih ettim.” demiştir.⁷⁴⁶ Abdullah b. Mes'ud Kûfe Camisi'nde hem müezzinlik hem kadılık hem de öğretmenlik yapmıştır.⁷⁴⁷

Hz. Ali döneminde başkent Kûfe'ye taşınmasıyla birlikte buradaki ilmi faaliyetler daha da artmıştır.⁷⁴⁸ Hz. Ali gibi bir bilge sahabinin bizzat kendisinin halife olarak Kûfe'ye gelip yerleşmesinden dolayı Kûfe Cuma Camisi ilmi açıdan diğer camilerin önüne geçmeye başlamıştır.⁷⁴⁹ Hz. Ali halife olması hasebiyle her hafta Cuma günü başta olmak üzere Kûfe Camisi'nde çok sayıda ilmi hutbe irad etmiştir.⁷⁵⁰ Daha önce Abdullah b. Mes'ud'un yaptığı ilmi çalışmalar ve Hz. Ali'nin Kûfe'ye gelip bu ilmi çalışmaların seviyesini yükseltmesinden dolayı zamanla Kûfe Camisi kendine has bir okula (Ekole) dönüşmeye başlamıştır.

Rivayetlere baktığımızda Hz. Ali Kûfe Camisi'nde birçok ilmi faaliyet yürütmüştür.⁷⁵¹ Bilindiği gibi Hz. Ali ilminin yanında, hitabet ve belagatiyle de meşhurdur. Dolayısıyla da Hz. Ali güzel hitabetiyle hem karizmatik bir lider olup bu konuda örnek alınmış hem de kendisi başkalarına hitabet dersleri vermiştir. Bir gün Kûfe Camisi'nde Hz. Hasan'a minbere çıkıp hutbe okumasını istemişti. Hz. Hasan kendisinin orda olması halinde heyecanlanacağını söyleyince, Hz. Ali Hasan'ın kendisini göremeyeceği ama sesini işitebileceği bir yere saklanmıştı. Bunun üzerine Hz. Hasan minbere çıkıp bir hutbe okudu. İnsanlar Hz. Ali'ye bak işte Hasan minberde

⁷⁴⁶ İbni Sa'd, *Tabakât*, c. 8, s. 107.

⁷⁴⁷ Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 487-488.

⁷⁴⁸ Önder, “*Kûfe'de Mescidlerin Fıkıh Tedrisatındaki Yeri*”, s. 125-129.

⁷⁴⁹ İbni Esîr, *Câmiu'l-Usûl*, c. 15, s. 130.

⁷⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî el-Kureşî, *Siyyer-i İbni İshak*. çev. Sezai Özel (İstanbul: Akabe Yayınları, 1988), s. 269.

⁷⁵¹ İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 6, s. 18.

halka hitap ediyor dediler. Hz. Ali’de Hasan’ın hutbesi hakkında şöyle bir değerlendirmede bulundu: “Ezmeyi bilmeyen bir devenin ezmesi gibi... Bugüne kadar hiçbir deve böyle ezmemiştir. Her kavmin bir keleri vardır, bizim kelerimizde Hasan’dır.” dedi.⁷⁵² Bizce rivayetin son kısmı tartışılabilir. Hz. Muaviye ile barışıp hilafeti ona devrettiği için, Hz. Hasan hakkında olumsuz rivayetler uydurulmuş olabilir. Tezimizin amacının dışına çıkmamak için rivayetlerin tahlilini burada yapamayacağız. Fakat bu rivayetin kritiğinin yapılması gerektiğine inanıyoruz.

Râşid Halifeler döneminde önemli ilim merkezlerinden biri de Basra’dır. Hz. Ömer’in izni veya emriyle inşa edilen Basra şehri de tıpkı Kûfe şehri gibi cami merkezli inşa edilmiştir.⁷⁵³ Râşid Halifelerin buraya gönderdikleri bilgili sahâbiler sayesinde Basra Camisi de kısa sürede şöhretli bir ilim merkezine dönüşmüştür.⁷⁵⁴ Basra Camisi’nde, İmran b. Husayn ve Ebu Musa el-Eşari gibi âlim sahâbiler ders halkaları oluşturmuşlardır.⁷⁵⁵

Kaynaklarda geçtiğine göre Ebu Musa’nın öğrencilerinden biri daha sonraları hatıralarını anlatırken şöyle demiştir: “Ebu Musa bizleri mescide doldurur sonra bizi halkalar şeklinde oturtup bize Kur’an okuturdu. Kendisi hala iki beyaz elbise içinde gözlerimin önünde gibidir.”⁷⁵⁶ Ebu Musa Basra Camisi’nde her gün, güneşin doğuşundan başlayarak öğle vaktine kadar Kur’an’ı Kerim dersi yapar ve hafızlık öğrencilerine Kur’an’ı ezberletirdi. Öğrencileri halkalar şeklinde oturtur ve her halkanın başına bir başkan tayin ederdi. Ebu Musa’nın çok sayıda hafız yetiştirdiğinin haberini alan Hz. Ömer kendisine tebrik mektubu dahi göndermiştir.⁷⁵⁷

Ebu Musa Basra Cuma Camisini ilim merkezi haline getirmişti ve zamanının büyük bir kısmını ilmî oturumlara ayırmıştı. Ebu Musa neredeyse her gün insanlara fıkıh ve diğer ilimleri öğretmek için camiye geliyordu. Vakit namazlarından sonra insanlara dönüp onların Kur’an kıraatlerini dinliyor ve doğru okuyup okumadıklarını kontrol ediyordu. İbni Şevzebe bu konu hakkında şöyle demiştir: “Ebu Musa sabah

⁷⁵² İbni Sa’d, **Tabakât**, c. 6, s. 369.

⁷⁵³ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 502.

⁷⁵⁴ Buhârî, **Sahih**, c. 1, s. 618.

⁷⁵⁵ Havva, **Siyretü’n-Nebeviyye**, 1991, c. 6, s. 585; Geniş bilgi için bkz. Altun, **Ebu Musa el-Eş’ari**.

⁷⁵⁶ Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshâk el-İsbehânî, **Hilyetu’l evliyâ ve-tabakâtul-esfiyâ**. çev. Hüseyin Yıldız vd. (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015), c. 10, s. 666; Kurtubi, **el-Cami**, c. 19, s. 214.

⁷⁵⁷ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 487-488.

namazını kıldıktan sonra insanları saf halinde yanına alır ve Kur'an'larını dinlerdi.” Ebu Musa sahabeler arasında ses ve kıraatinin güzelliğiyle meşhur olmuştur. İnsanlar onun Kur'an'ı okuduğunu duyunca, sesinin çekiciliğinden dolayı etrafına toplanırlardı. Ebu Musa Hz. Ömer'in yanına oturduğunda Hz. Ömer ondan Kur'an'dan kolayına gelen bir yeri okumasını isterdi.⁷⁵⁸

Basra Cuma Camisinde yapılan ilmi faaliyetlerle ilgili başka bir rivayette ise Rafî bin Sehban, âlim sahabelerden İmran b. Husayn'ın camide kendisine sorulan sorulara cevap verdiğini anlatmaktadır. Bir gün bir adam camide İmran'a bir mesele hakkında soru sordu ama İmra'nın verdiği cevap adamın hoşuna gitmedi. Adam gidip bu durumu Ebu Musa'ya anlattı. Ebu Musa da İmran'ı överek şöyle dedi: “Allah aramızda. Ebu Nuceyd gibilerinin sayılarını artırsın.”⁷⁵⁹ Rivayetlere baktığımızda Hz. Ömer'in emriyle Basra'da cuma camisinin dışında mahalle mescitleri de yapılmıştır.⁷⁶⁰ Bu mescitler de Kûfe'deki mahalle mescitlerine benzer fonksiyonlara sahipti.⁷⁶¹

Basra'da Hz. Ali döneminde bir ara valilik yapan Abdullah b. Abbas'ın da Basra'daki ilmi çalışmalara katkısı olmuştur.⁷⁶² İbn-i Abbas Ulu Cami'de minbere çıkıp Kur'an'ı Kerim okur ve okuduğu sureleri ayet ayet tefsir ederdi. Bir rivayete göre bir arefe günü akşam minbere çıkıp Bakara ve Al-i İmran Sûrelerini okuyup ayet ayet tefsir etmiştir. Abdullah b. Abbas Basra'ya vali olduktan sonra, şehir halkının dinin emirlerini, İslam'ın iyi ve kötü olarak değerlendirdiği hususları öğrenmeleri için ciddi çaba sarf etmiştir. Rivayetlere göre Abdullah b. Abbas Basra Cuma Camisi'nde ikinci namazından sonra tefsir derslerine başlıyor ve akşam namazına kadar devam ediyordu.

Abdullah b. Abbas, Basra'da valilik yaptığı sıralarda hac emirliği görevi de yapmıştır. Hac için geldiği Mekke'de Mescid-i Haram'da hacılara ilmi hutbeler vermiştir. Hutbelerinde Bakara ve Nûr surelerini tefsir etmişti. Abdullah b. Abbas'ın Mescid-i Haram'daki bu ilmi hutbelerini dinleyenlerden bazıları: “Abdullah Kur'an'ı öyle bir tefsir etti ki bu tefsiri Rumlar, Türkler ve Farslar dinleselerdi Müslüman

⁷⁵⁸ Sallabi, **H. Ömer**, s. 202.

⁷⁵⁹ Havva, **Siyretü'n-Nebeviyye**, 1991, c. 6, s. 585.

⁷⁶⁰ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 502.

⁷⁶¹ Hakan Temir, **Basra Kuruluşundan Emevilerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı** (İstanbul: Siyer Akademi, 2021), s. 144-148.

⁷⁶² İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 7, s. 314-315.

olurlardı.” demişlerdi. Hz. Ali, Basra’dan Medine’ye gelen Sa’saâ b. Sühan’a, Abdullah b. Abbas’ı sormuş, o da şöyle cevap vermiştir: “Ey müminlerin emiri! Abdullah konuştuğunda sözü dinlenen, yanında konuşulduğunda güzelce dinleyen, ihtilaflı durumlarda iki şeyden en kolay olanı tercih eden, münakaşayı ve karakersiz insanlarla tartışmayı terk eden, özür dilemeyi gerektirecek bir iş yapmayan biridir.”⁷⁶³ Hz. Ömer de Abdullah b. Abbas hakkında şu övücü sözleri söylemiştir: “Şu gördüğünüz olgun delikanlı; sorgulayıcı bir dile, akılcı bir kalbe sahiptir”⁷⁶⁴

Medain Cuma Camisi’nde Sa’d b. Ebi Vakkas, Selmani Farisi, Huzeyfe b. Yeman ve Ammar b. Yasir gibi değerli âlim sahâbiler, valilik, imamlık, müderrislik ve vaizlik yapmışlardır.⁷⁶⁵ Örneğin Ebu Nuaym el-Isbehânînin (ö. 430/1038) Hilyetü'l-Evliyâ' ve-Tabakâta'l-asfiyâ adlı eserinde Selman-ı Farisinin Medain Camisi’nde halka verdiği bir vaaz ile ilgili şöyle bir olay anlatılmaktadır: “Medâin’de halk Selman’ın camide olduğunu duyunca yanına gidip onu övmeye başladılar. Selman’ın etrafında bin kişi civarında insan toplandı. Selman, ayağa kalkıp halka: “Oturun, oturun” deyince halk oturdu. Selman da onlara Yûsuf sûresini okumaya başladı. Bir süre sonra insanlar kalkıp gitmeye başladı ve sonunda Selman’ın yanında yüz kişi kadar insan kaldı. Selman kızarak: “Sizler, süslü sözler istediniz. Ben size Allah’ın Kitabını okuyunca gittiniz.” dedi.⁷⁶⁶ Selman’ın bu vaazlarını valilik yaptığı süreçte verdiğini düşünüyoruz.

2.7.3. Şam (Suriye) Bölgesi

Rivayetlere göre Dımaşk, Hz. Ömer döneminde Ebu Ubeyde b. Cerrah ve Halid b. Velid tarafından fethedildikten sonra, buraya çok sayıda sahâbe intikal etmiş ve bu sahâbiler şehri kısa sürede bir İslam şehrine dönüştürmüşlerdir.⁷⁶⁷ Dımaşk şehri fethinden sonra Şam ve Filistin bölgesinin başkenti konumundaydı. Müslüman valiler genelde bölgeyi buradan yönetmişlerdir. Doğal olarak bu durum Dımaşk Camisi’nin bir ilim irfan yuvasına dönüşmesine olumlu etki etmiştir. Özellikle Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra devletin bölünmesi ve Hz. Muaviye’nin şehri bir bölge başkenti

⁷⁶³ Şentürk, **Basra ve Kûfe Valileri**, s. 101.

⁷⁶⁴ İsbehânî, **Hilyetü'l-Evliyâ**, c. 1, s. 359.

⁷⁶⁵ İbni Hibban, **Zevaid**, c. 2, s. 231; İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 12, s. 214-215.

⁷⁶⁶ Yılmaz, **Selman el-Farisi**, s. 64.

⁷⁶⁷ Akbaş, **Sahâbenin İslam’ı Tebliği**, s. 76-77; Tirmizi, **Sünen**, c. 1, s. 24; İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 39.

olarak kullanmasından dolayı, Hz. Ali döneminde Dımaşk Camisi'nin önemi artmıştır.⁷⁶⁸ Yaptığımız araştırmalardan edindiğimiz kanaate göre Dımaşk Camisi, Kûfe ve Basra camileri kadar olmasa da ilmi çalışmalar konusunda onlardan pek de geri kalır yanı yoktu.⁷⁶⁹ Hz. Ali'nin başkenti Medine'den Kûfe'ye taşınmasıyla birlikte Kûfe ve Dımaşk Camileri Mescid-i Nebevi'nin birçok fonksiyonunu paylaşmaya başlamışlardır. Mescid-i Nebevi'nin dini veya manevi fonksiyonu hariç, siyasi, idari ve mali fonksiyonları bu iki camiye geçmiştir diyebiliriz.

Dımaşk Camisi'nde öne çıkan muallimlerden en çok tanınanları Muaz b. Cebel, Ebu Derda ve eşi Ümmü Derda, Muaviye b. Ebu Sufyan, Ubade b. Samit, Sevban (ö. 54/674), Abdurrahman b. Ganm (ö. 78/697), Mekhul Ebu Abdullah ve muhadramundan Ebu Müslim el-Havlani'dir (ö. 62/681-82).⁷⁷⁰ Bazı rivayetlere göre Ebu Hureyre de Dımaşk'a uğradığında camideki ilmi faaliyetlere katılmıştır.⁷⁷¹ Hz. Ömer bu bölgede Dımaşk Camisi dışında da çok sayıda cami inşa ettirmişti. Bunların büyük bir kısmı kiliseden camiye dönüştürülerek inşa edilmiştir.⁷⁷² Dımaşk'ta Râşid Halifeler döneminde, Ulu Caminin dışında mahalle camilerinin de olduğunu söyleyen kaynaklar varsa da haklarında detaylı bilgi bulamadık. Kanaatimizce burada, Kûfe ve Basra gibi, şehir yeni inşa edilen bir şehir olmadığı için, Müslümanlar her mahallede oturmuyorlardı. Bundan dolayı eğer varsa da mahalle mescitleri Kûfe ve Basra gibi fazla değildir.

Biz burada Dımaşk Camisi'ndeki eğitim faaliyetleri hakkında birkaç örnek vermekle yetineceğiz. Mesela Ebu İdris d-Havlani anlatıyor: "Ben Dımaşk Camisi'ne girdiğimde, orada dişleri bembeyaz olan parlak yüzlü bir delikanlı gördüm. Etrafında insanlar vardı. Herhangi bir meselede ihtilaf ettiklerinde, meseleyi o'na getiriyorlar ve o'nun fikrini alıp dönüyorlardı. O'nun kim olduğunu sordum, bana o 'Muaz b. Cebeldir' dediler."⁷⁷³ Ebu İdris el-Havlani daha sonra Muaz b. Cebel ile tanıştığını ve kendisini çok sevdiğinden bahseder.⁷⁷⁴ Muaz b. Cebel o sıralarda Humus Camisi,

⁷⁶⁸ Akyüzöğlü, *Asrı Saadette İktidarın Meşruiyet Kaynakları*, s. 189.

⁷⁶⁹ Sallabi, *Hiz. Ömer*, s. 206-210.

⁷⁷⁰ Akbaş, *Sahâbenin İslam'ı Tebliği*, s. 76-77; Tirmizi, *Sünen*, c. 1, s. 24; Sallabi, *Hiz. Ömer*, s. 206-210; İbni Kesir, *Tefsir*, c. 11, s. 6109-10.

⁷⁷¹ Tahavi, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, c. 1, s. 527.

⁷⁷² Akbaş, *Sahâbenin İslam'ı Tebliği*, s. 195-199.

⁷⁷³ İbni Sa'd, *Tabakât*, c. 3, s. 337; Akşit, *Hiz. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim*, s. 36-37.

⁷⁷⁴ Rudani, *Cem'ul-Fevaid*, c. 3, s. 128.

Dımaşk Camisi ve Filistin bölgesindeki birçok camide eğitim faaliyetlerini yürütüyordu.⁷⁷⁵

Yezid b. Ebu Süfyanın Suriye bölgesine, İslam'a davet etmek ve halkı birçok konuda eğitmek için muallimler istemesi üzerine Hz. Ömer üç bilge sahâbeyi göndermiştir. Bu üç sahâbeden biri de Ebu Derda'ydı.⁷⁷⁶ Bir rivayete göre Hz. Ömer Ebu Derda'yı Şam'a göndermek istediğinde Ebu Derda ilk etapta bunu kabul etmek istememiştir. Ancak Hz. Ömer bu konuda ısrar etmiş, sonuçta Ebu Derda kabul etmek zorunda kalmıştır. Ebu Derda Şam'a gitmeyi kabul ettiğinde Hz. Ömer'e şöyle demiştir: “Şayet gitmemi istiyorsan giderim ve onlara Rablerinin kitabını ve Peygamberin sünnetini öğretir, onlara namaz kıldırırım” demiştir. Hz. Ömer de bunları kabul etmiştir.⁷⁷⁷ Ebu Derda aldığı talimat gereği önce Humus Camisi'ne gitmiş, oradaki görevi bitince de Dımaşk Camisi'ne geçmiştir. Ebu Derda geldiği Dımaşk Camisi'nde hemen ilmi çalışmalarına başlamıştır.⁷⁷⁸ Camide düzenli ders halkaları oluşturmuş ve ders saatlerine de belli bir düzen getirmiştir. Eşi Ümmü Derda ile birlikte camide ders vermeye, halkı bilinçlendirip yetiştirmeye çalışan Ebu Derda'nın o günkü şartlarda uyguladığı eğitim sistemi günümüz örgün eğitim sistemini andırıyordu.⁷⁷⁹

Zehebi'ye göre Ebu Derda bir gün Müslim bin Mişkem'e Dımaşk Camisi'nde, ilim meclislerindeki öğrencileri saymasını söylemişti. Daha sonra yapılan sayımda öğrenci sayısının 1600 kişiden fazla olduğu anlaşılmıştır. Ebu Derda bu öğrencileri onar onar sınıflara ayırmış, her sınıfın başına bir kalfa muallim atamış ve sınıflar arası rekabet oluşturmuştu. Ebu Derda sabah namazını kıldıktan sonra bir cüz kuran okur ve meclisinde olan talebeleri onu dikkatle dinlerlerdi. Rivayetlere göre Ebu Derda sabah namazdan sonra dersini işler ve dersten sonra arkadaşlarına: “Bugün herhangi bir düğün yemeği veya yemek daveti var mı?” diye sorardı. Eğer herhangi bir yemek daveti varsa gider davete icabet ederdi. Yoksa: “Allah'ım seni şahit tutuyorum ki ben oruçluyum.” diyordu.⁷⁸⁰

⁷⁷⁵ İbni Sa'd, **Tabakât**, c. 3, s. 337.

⁷⁷⁶ Buhârî, **Sahîh**, c. 5, s. 60.

⁷⁷⁷ Sallabi, **H. Ömer**, s. 206-210.

⁷⁷⁸ Şeker, **Râşid Halîfeler Dönemi**, c. 2, s. 487-488.

⁷⁷⁹ Akbaş, **Sahâbenin İslam'ı Tebliği**, s. 304-306.

⁷⁸⁰ Akbaş, **Sahâbenin İslam'ı Tebliği**, s. 204-216.

Bazı bilginlere göre camilerde, kıraat dersini sistemli hale getiren ilk kişi Ebu Derda'dır.⁷⁸¹ Rivayetlerden anladığımız kadarıyla Ebu Derda'nın, gerçekten büyük bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁸² Zaman zaman Medine'ye Mescid-i Nebevi'yi ziyarete geldiğinde, Medine halkı adeta bir sultan gelmiş gibi kalabalık bir şekilde etrafını sarar, biri hadisten, biri feraizden, biri anlaşılması zor olan meselelerden, bir başkası şiirden soru soruyorlardı.⁷⁸³ Bazen de kendisinden hadis almak için Medine'den, kendisinin bulunduğu Dımaşk Camisi'ne ziyaretçileri gelirdi.⁷⁸⁴ Ebu Derda Dımaşk Camisi'nde aynı zamanda davalara da bakıyor yani kadılık'ta yapıyordu.⁷⁸⁵ Bir gün Dımaşk halkına ilimle ilgili şu nasihatlerde bulunmuştur: "Ne oluyor da âlimlerinizin öldüğünü gördüğüm halde cahillerinizin ilim öğrenmediğini görüyorum. İlim yok olmadan önce öğrenin. İlmin yok olması âlimlerin ölmesiyle olacaktır." Başka bir nasihatinde ise: "Ya ilim öğrenen veya öğreten ol. Ya âlimlerden ol ya da âlimlere tâbi olan kimselerden ol, beşincisi olma, helâk olursun."⁷⁸⁶

Dımaşk Camisi'nde valiliği ve halifeliği dönemlerinde toplam kırk yıl boyunca halka namaz kıldırıp minberden binlerce kez hutbe okuyan Hz. Muaviye'yi burada zikretmeden geçemeyeceğiz.⁷⁸⁷ Hz. Muaviye Hz. Peygamber ile uzun süre kalıp ondan belki çok fazla ilim almamıştı fakat daha sonraki yıllarda Hz. Peygamber'in yetiştirdiği bilge sahabilerle yaptığı arkadaşlık sayesinde kendisini geliştirmiştir.⁷⁸⁸ Hz. Muaviye idareci olmasına rağmen, mütevazı yapısından dolayı bu sahabilerden azami derecede faydalanmıştır. Örneğin bir gün camide, bir hadis meselesinde Ubade b. Samit ile anlaşamamışlardı. Daha sonra Dımaşk Camisi'nin minberinden inerek: "Ey ahali! Hadis Ubade'nin dediği gibidir. Çünkü o bu konuda, benden daha bilgilidir."⁷⁸⁹ demiştir.

Konumuzla alakalı Ebu Saîd'den gelen bir rivayete göre bir gün Hz. Muaviye camide bir ders halkasına uğradı ve onlara şöyle sordu: "Sizi burada oturtan nedir?"

⁷⁸¹ Havva, **Siyretü'n-Nebeviyye**, c. 6, s. 498-499.

⁷⁸² Kettani, **Et-Teratib'ul-İdariyye**, s. 818.

⁷⁸³ Havva, **Siyretü'n-Nebeviyye**, c. 6, s. 498-499.

⁷⁸⁴ İbni Hibban, **Zevaid**, c. 1, s. 89; Dârimî, **Sünen**, c. 1, s. 160.

⁷⁸⁵ Havva, **Siyretü'n-Nebeviyye**, c. 6, s. 498-499.

⁷⁸⁶ Sallabi, **H. Ömer**, s. 206-210.

⁷⁸⁷ İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 15, s. 55.

⁷⁸⁸ Tirmizi, **Sünen**, c. 3, s. 195.

⁷⁸⁹ Askalani, **el-İsabe**, s. 417.

dedi. Onlarda: “Allah’ı zikretmek için oturduk.” dediler. Bunun üzerine Muaviye şöyle dedi: “Beni yanlış anlamayın. Sizi töhmet altında bırakmak istemediğim için size yemin de ettirmeyeceğim.” deyip Allah Resul’ünden şu hadisi nakletti: “Bir gün Hz. Peygamber Mescid-i Nebevi’de bir halkanın yanına geldi ve onlara şöyle sordu: ‘Sizi burada oturtan nedir?’ Halkadakiler şöyle cevap verdiler: ‘Biz buraya Allah’ı zikretmek için oturduk. Bizi İslam’la müşerref kıldığı için ve bize böylesine büyük bir iyilikte bulunduğu için O’na hamd ediyoruz.’ Sora Hz. Peygamber dedi ki: “Size inanıyorum, rencide edip yemin ettirmeyeceğim. Cebrail gelip bana Allah’ın, meleklerle karşı sizinle iftihar ettiğini bildirdi.”⁷⁹⁰

Bazı kaynaklara göre Hz. Ömer, kendisi de bizzat Dımaşk Camisi’nde hutbe vererek ilmi faaliyetlere katkıda bulunmuştur.⁷⁹¹ Ama bu konuda detaylı bilgilere ulaşamadık. Hz. Ömer’in Şam bölgesine birkaç kez geldiği kaynaklarda geçmektedir. Hz. Ömer’in teftiş amaçlı yaptığı bu ziyaretlerinde, ilmi açıdan önemli olduğu için burada Cabiye’de verdiği hutbeye de değinmek yerinde olacaktır. Hz. Ömer’in Cabiye Camisi’nde okuduğu hutbenin bir kısmı şu şekildedir: “Ey insanlar! Ben şu anda size karşı, tıpkı Rasûlullah’ın bize karşı durduğu gibi duruyor ve O’nun söylediklerini söylüyorum; *“Size ashâbımı, sonra onların arkasından gelenleri, daha sonra da onların peşinden gelenleri tavsiye ediyorum. Ondan sonra ise yalan öyle yayılacak ki, insan, kendisinden yemin istenmediği halde yemin edecek, şahitliği talep edilmediği halde şahitlik yapacaktır. İyi bilin ki, bir erkekle bir kadın baş başa kalırlarsa, onların üçüncüsü mutlaka şeytandır. Cemâate sarılın, ayrılıktan sakının! Çünkü şeytan, tek olanla beraberdir, iki kişiden ise daha uzaktır. Cennetin orta yerinde olmak isteyen, cemâate sarılsın! Kimi yaptığı iyilik sevindirir ve yaptığı kötülük de üzerse, işte o mü’mindir.”*⁷⁹²

Raşid Halifeler döneminde Şam bölgesindeki önemli eğitim merkezlerinden biri de Humus’tur.⁷⁹³ Yukarıda da değindiğimiz gibi Suriye bölgesinin ilk fatihlerinden olan Yezid b. Ebu Süfyan, fethedilen bölgelerdeki eğitim faaliyetleri için Hz. Ömer’den öğretmenler göndermesini istemiştir. Hz. Ömer’de hiç vakit kaybetmeden

⁷⁹⁰ Rudani, **Cem’ul-Fevaid**, c. 3, s. 349-350; Tirmizi, **Sünen**, c. 3, s. 195.

⁷⁹¹ İbni Hanbel, **Sahabenin Faziletleri**, s. 166.

⁷⁹² İbni Kesir, **Tefsir**, c. 10, s. 596-97; Akbaş, **Sahâbenin İslam’ı Tebliği**, s. 195-199; İbni Esîr, **Câmiu’l-Usûl**, c. 11, s. 31.

⁷⁹³ Akbaş, **Sahâbenin İslam’ı Tebliği**, s. 195-199.

davetçi ve öğretmen olarak Ebu Derda, Muâz b. Cebel ve Ubade b. Sâmî't'i göndermiştir.⁷⁹⁴ Hz. Ömer göndereceği muallimlere şu talimatları vermişti: “Faaliyetlerinize Humus’tan başlayın. Orada insanları değişik hallerde bulacaksınız. İçlerinde anlayışlı ve kavrayış sahibi olanlar vardır. Böyle anlayışlı birini gördüğünüzde, insanlardan bir gurubu ona yöneltin. (Yani bir grubun sorumluluğunu ona verin) Onların öğrenmede belli bir seviyeye geldiklerini gördüğünüzde biriniz Humas’ta kalsın, biriniz Şam’a gitsin, biriniz de Filistin’e gitsin.”⁷⁹⁵

Bu üç muallim Allah’ın rızasını umarak insanlara hakkı öğretmek ve onları bilinçlendirmek için ta Medine’den yola çıkıp Humus’a gittiler. Humus’a vardıkları gibi hemen camide ilmi çalışmalara başladılar. Belli bir süre sonra çalışmaları meyve vermeye başladı. Humus’taki öğrencileri belli bir seviyeye geldiklerinde Hz. Ömer’in verdiği talimatlara uyarak, eğitim seviyeleri iyi olan öğrencilerine görev verdiler ve kendilerine yardımcı yaptılar. Daha sora aldıkları talimat gereği, Ebu Derda Dımaşk Camisi’ne gitti. Muaz b. Cebel Filistin Bölgesi’ne (Mescid-i Aksâ olabilir) gitti. Ubade b. Samit ise Humus Camisi’nde kaldı.⁷⁹⁶ Bu muallimler gittikleri camilerde de muazzam bir ilmi çalışma yürütmüşler ve kısa zamanda çok sayıda öğrenci yetiştirmişler.⁷⁹⁷

Hz. Ömer’in davetçi ve öğretmen olarak camilerde görevlendirdiği Muaz b. Cebel çok iyi yetişmiş âlim bir sahabeydi.⁷⁹⁸ Hz. Ömer onun hakkında “Kadınlar Muaz gibisini doğurmaktan acizdirler” demiştir. Yine Cabiye Camisinde verdiği hutbede “Kim fıkha dair soru sormak istiyorsa Muaz b. Cebel’e gitsin!” diyerek onun ilmine dikkat çekmiştir.⁷⁹⁹ Yine başka bir rivayete göre: “Muaz olmasaydı Ömer helak olurdu.” demiştir.⁸⁰⁰ Muaz b. Cebel’in camilerde kurduğu eğitim sistemi sayesinde

⁷⁹⁴ Akbaş, **Sahâbenin İslam’ı Tebliği**, s. 304-306.

⁷⁹⁵ Havva, **Siyretü’n-Nebeviyye**, c. 6, s. 498-499; Sallabi, **Hz. Ömer**, s. 206-210.

⁷⁹⁶ Havva, **Siyretü’n-Nebeviyye**, c. 6, s. 498-499.

⁷⁹⁷ Akbaş, **Sahâbenin İslam’ı Tebliği**, s. 304-306.

⁷⁹⁸ Yunus Emre Sayan, “**Muâz b. Cebel ve Eğitimciliği**”, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/2 (30 Aralık 2021), 1107-1140.

⁷⁹⁹ İbni Kesir, **Tefsir**, c. 10, s. 596-97; Akbaş, **Sahâbenin İslam’ı Tebliği**, s. 195-199.

⁸⁰⁰ Hasan Macit, “**Hz. Ömer Devri Şam Bölgesi’nin (Kudüs ve Dımaşk) Fethi ve Bölgeye Atanan Valiler**”, Tarih ve Tarihçi 2/2 (31 Aralık 2023), s. 180-182; Sallabi, **Hz. Ömer**, s. 206-210; Muaz b. Cebel hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Çiçekana, **Muâz b. Cebel Hayatı ve Şahsiyeti** (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005).

Filistin bölgesinde eğittiği öğrenci sayısının on altı bini bulduğu rivayet edilmektedir.⁸⁰¹

Muaz b. Cebel ilim hakkında şöyle demiştir: “İlim öğreniniz, onu Allah için öğrenmek haşyet, arzu etmek de ibadettir. Müzakerede bulunmak tesbihat, onu araştırmak cihattır. Onu bilmeyene öğretmek sadakadır. Onu ehline vermek Allah’a yaklaşımdır. Çünkü o, helâl ve haramı bildiren işaretlerdir. Cennet ehlinin feneridir. Yalnızlıkta insana yoldaş olur. Gurbette arkadaş olur. Esaret anında da konuşacağın kimse olur. Zorluk ve bolluk anını gösterendir. Düşmanlara karşı emniyet içinde olmaktır. Allah onunla toplumları yüceltir. Onları bunun sayesinde hayırda öncü, faaliyetleri takip edilen, görüşlerine müracaat edilen ve izlerinden gidilen önderler kılar.”⁸⁰²

Halife Hz. Ömer Şam Bölgesi’nde yapılan eğitim faaliyetlerini önemsiyor ve kendisi bizzat takip ediyordu. Şama ara ara teftişe gelen Hz. Ömer camilerdeki eğitim faaliyetleri hakkında bilgi topluyordu.⁸⁰³ Bu arada Şam bölgesindeki ilmi çalışmalar Dımaşk ve Humus Cuma Camileri ile sınırlı değildi. Cabiye Cuma Camisi ve bunun gibi birçok camide ilmi çalışmalar yapılmıştır.⁸⁰⁴

2.7.4. Mısır (Fustat)Amr b. As Camisi’nde eğitim/öğretim

Mısır’da ilmi çalışmaların merkezi Amr b. As Cami’siydi. Bunun dışında İskenderiye ve dimyat gibi bazı şehirlerde de ilmi çalışmalar yapılmışsa da Fustat’taki Amr b. As Camisi kadar şöhret bulmamıştır. Fakat İskenderiye’nin eski bir ilim havzası olması, Fustat’a göre biraz geçte olsa sahabilerden bazılarının buraya yerleşip camilerde ilmi çalışmalar yapması gibi nedenlerle, daha sonra ilmi konularda öne çıkmaya başlamıştır.⁸⁰⁵ Mısır’da daha sonraki asırlarda yapılan İbn Tolun Cami ve Ezher camilerinin ilmi şöhreti çok fazla yayıldığı için, bir yerden sonra Amr b. As Camisi bu camilerin gölgesinde kalmıştır.⁸⁰⁶

⁸⁰¹ Sarıçam-Erşahin, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 170-173.

⁸⁰² Sallabi, **H. Ömer**, s. 206-210.

⁸⁰³ Kettani, **Et-Teratib’ul-İdariye**, s. 652.

⁸⁰⁴ İbni Kesir, **Tefsir**, c. 10, s. 596-97.

⁸⁰⁵ Akşit, **H. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim**, s. 84-87.

⁸⁰⁶ Muhammet Enes Midilli, “**Memlükler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemaya Sunduğu Mansıplar**”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 44 (11 Temmuz 2020), s. 45.

Fustat'taki Amr b. As Camisi Râşid Halifeler döneminde, Kûfe ve Basra Camileri kadar olmasa da birçok açıdan önemli fonksiyonlar icra etmiştir. Rivayetlere göre bu camide onlarca sahâbe namaz kılmıştır.⁸⁰⁷ Mısır'ın fethinden sonra ashaptan çok sayıda kişi, başta Fustat olmak üzere mısırın muhtelif yerlerine yerleştiler. Bu sahabilerden bir kısmı Suffe Ashabındandı. Mısır'a yerleşerek camilerde, eğitimle uğraşan bu sahâbilerden bazıları şunlardır: Ukbe b. Âmir el-Cuheni (ö. 58/678), Harice b. Huzafe (ö. 40/661), Abdullah b. Sa'd b. Ebu Serh, Mâhmiye b. Cez, Abdullah b. Haris b. Cuz ez-Zübeydi, Ebu Basra el-Ğıfari, Ebu Sa'd el-Hayr, Mu'az b. Enes el-Cuheni.⁸⁰⁸ Fustat Cuma Camisinde zamanla ders halkaları oluşmuş ve ders verilen yerlere zaviye denmiştir. Amr b. As Camisi'ndeki ders faaliyetleri sonraki yıllarda da aralıksız bir şekilde devam etmiştir.⁸⁰⁹

2.7.5. İran Bölgesi Camilerinde Eğitim/Öğretim

Râşid Halifeler döneminde Müslümanlar İran'ı fethettikten sonra, ya fethedilen şehirlerdeki bazı ateşgede ve sarayları camilere çevirmişler veya sıfırdan camiler inşa etmişlerdir. Zamanla bu camilerin etrafına yerleşen Müslümanlar, camilerdeki faaliyetler sayesinde yerli halktan çok sayıda kişinin hidayet olmasına vesile olmuşlardır. Bu bölgede kurulan camilerde, ilk başlarda cemaat daha çok dışardan gelen asker Müslümanlardan oluşurken bu ihtidalar sayesinde cami cemaati renklenmeye başlamış ve belli bir süre sonra, cami cemaatinde yerliler çoğunluğu oluşturmuşlardır. İran'da Horasan, Herat, Kirman, Merv, Nişabur, Cündişapur, Rey, İştâr, Fars ve eski başkent Medain gibi birçok şehirde mescitler inşa edilmiş ve bu mescitlerde ilmi faaliyetler icra edilmiştir.⁸¹⁰ Örneğin Horasana yerleşip camide hadis, tefsir ve fıkıh gibi dersler veren sahabilerden bazıları : Adiy b. Amir el-Kindi, Vilbisa b. Ma'bed el-Esedî, Büreyde b. Husayb el-Eslemi (ö. 63/682-83 [?]), Hakem b. Amr el-Ğıfari (ö. 50/670 [?]), Kureyd b. Ebi Ramse, Kusem b. Abbas (ö. 57/676), Kays b. Sa'd b. Ubade (ö. 60/680).⁸¹¹ Râşid Halifeler döneminde Müslümanlar Azerbeycanda

⁸⁰⁷ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 580-583.

⁸⁰⁸ Yasemin Akçakaya, **Tasavvufun Ortaya Çıkışı Bağlamında Ashâb-I Suffe'nin Tasavvuf Düşüncesine Etkisi** (Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022), s. 161.

⁸⁰⁹ Eyice, **"Amr b. Âs Camii"**, c. 3, s. 82.

⁸¹⁰ Noorulhak, **Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci**, s. 10-11.

⁸¹¹ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 498-499.

da ilmi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Azerbaycan'ın o günkü başkenti Erdebil'de Eşas b. Kays tarafından yapılan camide ilmi çalışmalar yapılmıştır.⁸¹²

Râşid Halifeler dönemi öncesi Sasani'ler zamanında önemli bir ilim merkezi olan Cündişapur Hz. Ömer zamanında h. 17/m. 638 yılında Müslümanlar tarafından antlaşmayla fethedilmiştir. Cündişapur'da fetihten sonra şehirdeki ilmi faaliyetler olduğu gibi devam etmiştir. Müslümanlar buradaki fenni eğitim sistemine zarar vermemiş tam tersine bu ilimlerden faydalanmışlardır.⁸¹³ Zamanla İran'ın yukarı kısımları ve Horasan, Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan bölgeleri de fethedilmiştir. Buraları fetheden Müslümanlar, buralarda da camiler yapmış ve ilmi faaliyetler yürütmüşlerdir.⁸¹⁴ İran bölgesinde Râşid Halifeler dönemi de ekilen ilmi tohumlar daha sonraki yıllarda meyvelerini vermiş ve İran bölgesi İslami İlimler açısından önemli bir ilim havzasına dönüşmüştür.⁸¹⁵ İslam Dünyası'nda şöhret bulup tanına çok sayıda Muhaddis, Fakih, Müfessir ve Tarihçi bu bölgede yetişmiştir.⁸¹⁶

2.7.6. Cezire Bölgesi Camilerinde Eğitim/Öğretim

Hz. Ömer döneminde fethedilen Cezire Bölgesi, Amid, Ruha, Ayıntab, Harran, Meyyâfârkın, Dara, Re'sul Ayn, Cizre, Nusaybin ve Musul gibi birçok şehre cami yapılmıştır. İslam devletinin fethettiği diğer diyarlarda olduğu gibi bu bölgeye gelen ve içlerinde azımsanmayacak sayıda sahâbe-i kiram bulunan Müslümanlar, hiç zaman kaybetmeden camilerde ilmi faaliyetlere başlamışlardır.⁸¹⁷

Örneğin Meyyâfârkın'ı (Silvan) fetheden Müslümanlar, ihtida etmiş yerli halkın desteğiyle şehrin büyük kilisesini camiye çevirmişlerdi. Müslümanların içindeki âlim ve bilgili kişilerin bu camide yürüttüğü ilmi tebliğ faaliyetlerinin de katkısıyla şehir halkı çok hızlı bir şekilde İslam'ı kabul etmiştir. Fethin komutanı Hakem ve on tane sahâbe fetihten sonra şehirde kalarak camide halkın eğitimiyle ilgilenmişlerdir.⁸¹⁸

⁸¹² İpek, *Azerbaycan*, s. 92.

⁸¹³ Akşit, *Hz. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim*, s. 84-87.

⁸¹⁴ Noorulhak, *Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci*, s. 22.

⁸¹⁵ Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 498-499.

⁸¹⁶ Tüfenk, *Kazvin*, s. 82-83; Pırlanta, *Nişabur*, s. 355-358.

⁸¹⁷ Öztürk, *Güneydoğu'daki Fetih Hareketleri*, s. 68-69.

⁸¹⁸ Yükselen, *Cezire'nin Fethi*, s. 76-78.

Yine bir rivayete göre Nusaybin'in fethinden sonra şehre yerleşen Usame b. Amir el-Kindi, amca çocuklarından on kişi ile beraber Kinde Mescidi'nde yeni Müslüman olmuş Nusaybin halkına İslam dininin kurallarını öğretmeye çalışmıştır. Burada bahsedilen caminin cuma camisi değil de Kindelilere ait bir mescit olduğu anlaşılmaktadır. Müslümanlar Nusaybin'de büyük ihtimalle asıl ilmi faaliyetleri cuma camisinde yürütüyorlardı. Bu da demektir ki o dönemde Nusaybin'de birden çok camide ilim ve irşad faaliyetleri yürütülüyordu.⁸¹⁹ Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Cezire bölgesinin diğer şehirlerinde de fetihten sonra yapılan camilerde ilmi çalışmalar yapılmıştır. Camilerde yapılan bu ilmi çalışmalar sayesinde, bu memleketlerde İslam dini hızla yayılmış ve taban bulmuştur.

2.7.7. Camilerin edebi mimari ve sanatsal fonksiyonu

Hız. Peygamber zamanında şairlere o kadar önem veriliyordu ki camide onlara hususi bir minber yapılmıştır. Râşid Halifeler döneminde ise sebebini tam olarak tespit edemediğimiz bazı nedenlerle (gürültü olabilir) bu minber caminin içinden kaldırılarak, avluya alınmıştır.⁸²⁰ Hız. Ömer bir gün camide şiir okuyan meşhur şair Hassan b. Sabit'e ters ters bakınca, Hasan ona şöyle demiştir: "Burada senden daha değerlisi varken ben şiir okurdum."⁸²¹ Daha sonra Ebu Hureyre'yi şahit göstererek: "Allah için söyle, sen Peygamberin '*Yâ Hasan, Allah'ın Rasûlü'nden taraf (Kureyş müşriklerine) cevap ver. Allah'ım, sen onu Rûhu'l-Kuds (yanı Cebrail) ile teyit et!*' derken işitmedin mi?' dedi. Ebû Hureyre de: Evet (işittim), demiştir.⁸²² Râşid Halifeler döneminde şiir çok revaçtaydı. Şairler adeta o günün basın mensupları ve tarihçileri gibiydiler. Örneğin birisini yermek veya övmek için genellikle şiirin tesirli etkisinden yararlanılıyordu. Bir rivayette: "O günlerde Ensar'dan olup da şiir okumayan kimse neredeyse yoktu." denilmiştir.⁸²³

Râşid Halifeler döneminde cami ve edebiyat bağlamında ele alabileceğimiz bir diğer konu da kıssacılıktır.⁸²⁴ Rivayetlere göre kıssacılık Hız. Ömer döneminde

⁸¹⁹ Koç, **el-Cezîre'nin Fethi**, s. 86-89.

⁸²⁰ Kettani, **Et-Teratib'ul-İdariyye**, s. 307.

⁸²¹ Buhârî, **Sahîh**, c. 4, s. 293.

⁸²² Buhârî, **Sahîh**, c. 1, s. 494.

⁸²³ İbni Kesir, **Tefsir**, c. 2, s. 412; Kettani, **Et-Teratib'ul-İdariyye**, s. 259; Sallabi, **Hız. Ömer**, s. 206-210.

⁸²⁴ Belâzurî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, c. 2, s. 333.

başlamıştır. İlk kıssa anlatan Temim ed-Dari'dir (ö. 40/661). Bu zat ayakta halka kıssa anlatmak için Hz. Ömer'den izin istemiş o da ona izin vermiştir.⁸²⁵ Daha sonra Hz. Ali dönemine gelindiğinde kıssacılığın arttığını görmekteyiz. Kıssacılar giderek dine zarar verecek şekilde asılsız masal ve hikâyeler anlatmaya başlayınca Hz. Ali bu duruma karşı tedbir almaya başlamıştır. Kaynaklarda geçtiğine göre Hz. Ali Basra'ya geldiğinde Basra camilerinde kıssa anlatanları denetlemiş ve Hasan-ı Basri hariç diğer kıssacıları camilerden kovmuştur.⁸²⁶ Ayrıca bazı kaynaklarda Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Mes'ud'un da kıssacılardan hazzetmediklerinden bahsedilmiştir.⁸²⁷ Cami ve edebiyat ilişkisi bakımından Râşid Halifeler döneminde halife ve diğer idarecilerin camilerde verdikleri hutbeleri de zikredebiliriz. Bu hutbelerden bazıları nutuk şeklinde tek taraflı hitap şeklindeyken bazıları karşılıklı diyalog şeklinde irad edilmişlerdir.

Müslümanların yaptığı ilk camiler sanatsal endişeyle yapılmamıştır. Bu ilk camiler daha çok ihtiyaç odaklı yapıldığı için sanatsal bakımdan basit yapılarıdır.⁸²⁸ Râşid Halifelerden Hz. Osman zamanında gerçekleştirilen Mescid-i Nebevi'nin genişletme faaliyetinde caminin yapı malzemeleri daha sağlam olan yapı malzemeleriyle değiştirilmiştir. Bazı rivayetlerde nakışlı taşların kullanıldığından bahsedilmektedir. Fakat bütüncül olarak meseleye baktığımızda çok da göze batacak şekilde bir süslemeden bahsedemeyiz. Camilerin duvar veya tavanlarına canlı yaratıkların tasvirlerini resmetmek işi ise İslam tarihi boyunca zaten olmamıştır.⁸²⁹

Râşid Halifeler döneminden başlayarak zamanla mescitlerin mimarisinde de Müslümanlar kendine has özgün bir kültür oluşturmuşlardır. Müslümanlar karşılaştıkları kültürlerin öğelerini İslam potasında eriterek kendi inançlarına uygun olanlarını almış ve uygun olmayanlarını ya uygun hale getirmiş veya terk etmişlerdir. Bu öğelerden mescitlerin imarına yönelik olanlarında da aynı durum söz konusudur. Mescitlerde başlangıçta bulunmayan mihrap, mahfil, kubbe, vaaz kürsüsü ve minare

⁸²⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. Eb'i Bekir Nureddin el-Heysemi, **Mecmau'z-Zevaid ve-Menbau'l-Fevaid**, çev. Heyet. (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2011), c. 1, s. 522-523; Kettani, **Et-Teratib'ul-İdariyye**, s. 749.

⁸²⁶ Bayram Demircigil, **Hasan-ı Basrî Kiraati ve Kur'an Tefsirine Katkısı** (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2016), s. 66.

⁸²⁷ İbni Kesir, **Tefsir**, c. 2, s. 412; Kettani, **Et-Teratib'ul-İdariyye**, s. 259; Heysemi, **Mecmau'z-Zevaid**, c. 1, s. 520-521.

⁸²⁸ Aykon, **Anadolu'da Gerçekleştirilen İlk Fetihler**, s. 99; Deniz, **Kays b. Sa'd**, s. 109.

⁸²⁹ Francis Robinson ed. **Cambridge Resimli İslam Dünyası Tarihi**, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), s. 329.

gibi unsurlar, zamanla cami mimarisinde yer almış ve gelişerek günümüze kadar gelmiştir.

Hız. Peygamber döneminde cami sadece Hız. Peygamber'in hanımlarına ait odalar, Suffe ve mescitten oluşuyordu. Daha sonra Râşid Halifeler döneminde Caminin etrafına darü'l-imara, beytülmal binaları, şairlere özel açık platformlar, çarşılar ve hamamlar yapılmıştır.⁸³⁰ Cuma namazlarında cemaat arttığı için var olan camiler genişletilmiş, yeni camiler ise büyük yapılmıştır.⁸³¹ Böylece imaret, külliye veya manzume adları verilen çeşitli vakıf binalardan oluşan bir yapının temelleri atılmıştır. Zamanla oluşan bu külliyeler İslam kültürünün oluşmasında ve yaygınlaşmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur.⁸³²

Râşid Halifeler döneminde camiler mimari bakımdan, genellikle birbirlerine benzer yapılmıştır. Fakat İskenderiye şehrinde yapılan mescitlerden bir tanesi hem mimari ve işlevsel açıdan hem de yapıldığı yer bakımından ilginçtir. Bu mescit İskenderiye Deniz Fenerinin zirvesinde yapılmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu mescit daha çok buradaki murabıt askerler için yapılmıştır. Fakat bayram günleri halktan bazılarının teberrüken burada namaz kıldıkları belirtilmektedir. Halk arasında yapılan bahar bayramı şenlikleri bu mescidin yanında yapılırdı. Halktan bazıları bayram sebebiyle fener'in en üst kısmındaki mescide çıkarak, teberrüken burada namaz kılarlardı. Sabahtan gece yarısına kadar süren kutlamalardan sonra deniz nöbetinin yeni dönemi başlamış oluyordu. Deniz Fenerinin üstünde yapıldığı için bu mescit, Mescid-i Menar diye isimlendirilmiştir. Bayram günlerinde, içinde teberrüken namaz kılanlar olduğu için de mescide Bereket Mescidi denilmiştir.⁸³³

Son olarak camilerde el sanatlarının yapılıp yapılmadığına değinip bu başlığı kapatmaya çalışalım. Bazı rivayetlerde Hız. Peygamber zamanında camide ayakkabı dikmek gibi işler yapılmıştır.⁸³⁴ Kaynaklarda Râşid Halifeler zamanında camilerde el sanatları faaliyetlerinin yapıldığı ama halifelerin buna izin vermediğinden bahsedilmiştir. Örneğin bir gün Hız. Osman camide bir terzi görür ve onun

⁸³⁰ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 530.

⁸³¹ Mustafa Yıldırım, "İlk Dönem İslam Sanatının Oluşumu", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum 4/10 (25 Mayıs 2015), s. 64.

⁸³² Önkall vd. "Cami", c. 7, s. 57.

⁸³³ Gök, **İskenderiye**, s. 202.

⁸³⁴ Tahavi, **Şerhu Me'âni'l-Âsâr**, c. 7, s. 278.

çıkartılmasını ister. Oradakiler Hz. Osman’a: “Ey Emir-el Mü’minin! Bu terzilik yapan şahıs mescidi süpürüyor, kapların ağzını kapatıyor ve bazen de camiye su serpiyor.” dediler. Bunun üzerine Hz. Osman şöyle dedi: “Ben Allah’ın Elçisinden şöyle söylerken duydum: *‘Sanatkârlarınızı mescitlerinizden uzaklaştırınız.’* Hadis bilgileri bu rivayetin bilinmeyen bir rivayet olduğunu dolayısıyla da zayıf bir rivayet olduğunu söylemişler.⁸³⁵

Kadın sahâbilerden Havle bt. Kays bu konu hakkında şöyle demiştir: “ Hz. Peygamber ve Ebû Bekir Dönemleri ile Ömer’in hilafetinin ilk yıllarında biz kadınlar mescitte sohbet eder, (hurma yaprağından) ip eğirirdik.⁸³⁶ Bazılarımız da gözünden rahatsız olan kimseyi tedavi ederdi. Ömer şöyle dedi: “Siz hür kadınları [mescitte oturmaktan] menedeceğim.” Bunun üzerine bizleri mescitten çıkardı. Ondan sonra sadece vakit namazlarına gelebiliyorduk. Ömer yatsı namazını kılınca, sopasıyla mescitte bulunan kimseleri dolaşır, onları kontrol eder ve onları yüzlerinden tanırdı. Onlara akşam yemeği yiyip yemediklerini sorar, yemeyen varsa götürüp onlara akşam yemeği verirdi.⁸³⁷

2.6. RAŞİD HALFELER DÖNEMİ CAMİLERİN SOSYAL FONKSİYONU

2.6.1. Camilerin sosyal\toplumsal değişime etkisi

İslam dininin önemli bir özelliği de bireyseliği reddedip birlikte yaşamayı savunmasıdır. Hatta İslam’ın tebliğinde bile bireysel tebliğ tercih edilmez.⁸³⁸ Raşit Halifeler dönemi’ne baktığımızda fethedilen şehirlerdeki camilere İslam’ı tebliğ amacıyla sadece bir mürşit veya davetçi bırakmak yerine, şehirlerdeki camilerin etrafına toplu yerleştirmeler yapılmıştır. Bu yerleştirilen topluluklardaki kişilerin hepsi profesyonel davetçiydi diyemeyiz ama bu kişiler Müslüman oldukları için yaşadıkları hayat tarzlarıyla yerleştikleri yerlerin inanç ve kültürünü etkilemişlerdir. Ayrıca bu gruplarla birlikte iyi yetişmiş davetçi, mürşit ve öğretmenler de vardı. Bu davetçi ve

⁸³⁵ Kurtubi, *el-Cami*, c. 12, s. 420; İnan, *Hiz. Osman Döneminde İktisâdi Hayat*, s. 64.

⁸³⁶ Kettani, *Et-Teratib’ul-İdariyye*, s. 578-579.

⁸³⁷ İbni Sa’d, *Tabakât*, c. 10, s. 318-319.

⁸³⁸ Duman, *Azerbaycan’ın Fethi*, s. 50.

öğretmenler ya yerleştirilen grubun (kabilenin) içinden seçilirdi veya grubun dışından başka tecrübeli kişilerden seçilip gönderilirdi.

Kaynaklara baktığımızda fethedilen yerlerde kabileler genellikle yeni yapılan caminin etrafına yerleştirilmiştir. Caminin etrafına yerleşen kabile üyeleri bu camilerde her gün beş vakit namazı birlikte kılarak adeta komşuları olan gayri müslimlere topluca İslam'ı tebliğ etmiş oluyorlardı. Şehrin gayri müslim sakinleri Müslümanların nizami ve düzenli ibadet etmelerinden etkilenip Müslümanlara katılabiliyorlardı. Bu iskân edilen ilk kabilelerin genelde sahâbe ve tabiinlerden oluşması da İslami tebliğ faaliyetlerinde etkili oluyordu. Kalpleri İslam'a ısınmaya başlayan gayri müslim tebaa bu gelenlerin Hz. Peygamber'in yakın çevresi olmasından dolayı, onlara daha fazla saygı duyuyorlardı.⁸³⁹ Ayrıca şehirlere yerleştirilen Müslümanların adil kişiler olması ve birer işgalci gibi davranmayıp halka adilane davranmaları da onların sevimlerine ve dolayısıyla örnek alınmalarına sebep olmuştur.⁸⁴⁰

Mescitlerin önemli fonksiyonlarından biri de kültürel fonksiyondur.⁸⁴¹ Râşid Halifeler döneminde mescitler, İslam kültürünün oluşmasında ve korunup yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır.⁸⁴² Kültürün oluşmasında en önemli araçlardan olan eğitim öğretim faaliyetleri mescitlerde yürütülmüştür. Ayrıca çocuk, genç, yaşlı, erkek, kadın bütün Müslümanlar belli vakitlerde, düzenli olarak camilerde buluştukları için İslam kültürü nesilden nesile aktarıla gelmiştir.⁸⁴³ Mescitlerde namaz kılmak dışında nikâh kıymak, hikâye anlatmak, şiir okumak ve şiir yarışmaları gibi farklı etkinlik ve faaliyetler de yapılmıştır.⁸⁴⁴

Râşid Halifeler döneminde Müslümanlar fethettikleri şehirlerde somut olarak da eski kültür öğelerini değiştirmişler ve yavaş yavaş İslami kültür öğelerinin şehre hâkim olmasını sağlamışlardır. Örneğin Müslümanların Hz. Ömer döneminde fethettiği Amid (Diyarbakır) şehrinin en büyük kilisesi camiye çevrilmişti. Burada

⁸³⁹ Duman, *Azerbaycan'ın Fethi*, s. 52.

⁸⁴⁰ Duman, *Azerbaycan'ın Fethi*, s. 51.

⁸⁴¹ Abdullah Dağci, - Tahir Dağci, “*Camiye İlişkin İmgeler: Metaforik Bir Araştırma*”. (Balıkesir İlahiyat Dergisi 4/1. 29 Haziran 2018), s. 98-99.

⁸⁴² Robinson, *İslam Dünyası Tarihi*, s. 224.

⁸⁴³ Bostancı vd., *Cami ve Fonksiyonları*, s. 63-65.

⁸⁴⁴ İbni Kesir, *Tefsir*, c. 2, s. 412; Kettani, *Et-Teratib'ul-İdariyye*, s. 259; Dünder, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim*, s. 55-56; Bostancı vd., *Cami ve Fonksiyonları*, s. 26.

yapılan cuma camisi (Ulu Cami) İslâm fethinin simgesi, Müslümanların Bizans İmparatorluğu'na karşı kazandıkları zaferin bir sembolü, Diyarbakır şehrinin İslam kültürü kimliğini kazanmasında ve sürdürmesinde ilk günden bugüne kadar, en önemli göstergesi olmuştur. Amid Cuma Camisi, fetihten sonra bugüne kadar şehrin dini ihtiyaçlarını görmesinin yanında ticaret, eğitim, kültür ve sosyal hayatına tesir etmiş ve halen bu özelliğini korumaktadır. Bu cami tarih boyunca bir mektep, bir yurt, bir ilim ve kültür merkezi, külliye ve üniversite görevi ifa etmiştir.⁸⁴⁵

2.6.2. Camilerin birlik ve beraberliğe katkısı

Camiler Râşid Halifeler döneminden itibaren tek bir yapıdan ziyade bir yapı topluluğu şeklinde inşa edilmeye başlanmıştır. Hz. Peygamber zamanında cami binası, Peygamber eşlerinin odaları, suffe ve mescit şeklindeydi. Ondan sonra cami binasının yanına öncelikle darü'l-imara, beytülmal, mektep, hamam, çarşı/pazar ve dükkânlar yapılmaya başlandı.⁸⁴⁶ Raşit Halifeler döneminde yapılan yeni şehirlerin planında mutlaka camilerin etrafına çarşı ve pazarlar için yer bırakılmıştır. Camilerin etrafında çarşı yapma fikri öyle alelade bir fikir değildi. Bu işler bizzat Halifelerin emir ve tavsiyeleriyle yapıyordu. Örneğin Hz. Ömer yeni inşa edilen Kûfe, Basra ve Fustat Camilerinin hemen yanına çarşı yapılmasını kendisi emretmiştir.⁸⁴⁷ O dönemde çarşı ve pazarlar sadece alışveriş mekânları olarak kullanılmıyordu. Örneğin bizzat Hz. Ömer'in emriyle yapılan Kûfe Camisi'nin yanındaki pazar yeri, hem alışveriş ve ticaret için kullanılıyordu hem de burada birçok kültürel faaliyet yürütülüyordu.⁸⁴⁸ Burada ilmi tartışma, münazara, şiir ve musiki gibi birçok kültürel faaliyet yürütülmüştür.⁸⁴⁹

⁸⁴⁵ Bostancı vd., **Cami ve Fonksiyonları**, s. 725-726; Pırlanta, **Nişabur**, s. 199-200; Sarkoz, **Gazze**, s. 107.

⁸⁴⁶ Kayaoğlu, **İslam Kurumları Tarihi**, s. 117; Aksu, **H. Ömer**, c. 2, s. 121-122; Demircan, **Emeviler**, s. 468; Demircan, **Emeviler**, s. 521; Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 530.

⁸⁴⁷ Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 451; Söylemez, **Kûfe'nin Siyasi Tarihi**, s. 15-17; Aksu, **H. Ömer**, c. 2, s. 216-217; Şeker, **Râşid Halifeler Dönemi**, c. 2, s. 530; Cevdet Paşa, **Peygamberler ve Halifeler Tarihi**, c. 1, s. 307; Bal, **Ticaret H. Peygamber ve Dört Halife Dönemi**, s. 117-118; Avcı, **"Kûfe"**, c. 26, s. 339.

⁸⁴⁸ Aksu, **H. Ömer**, c. 1, s. 301.

⁸⁴⁹ Yasemin Özsoy, **H. Ömer Dönemi Aile Yapısı ve Kültürdeki Değişim** (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022), s. 71-74.

Hız. Ömer döneminde yeni kurulan şehirlerin planına dikkatlice baktığımızda kişisel zevk ve sanat endişesi yerine tamamen toplumun ihtiyaçlarının ön planda olduğunu görmekteyiz.⁸⁵⁰ Toplumun kalbinin attığı yer olan cami, Darü'l imara ve çarşı en ortada olacak şekilde şehir planlaması yapılmıştır. Daha sonra insanların bu merkeze rahat ulaşabilmeleri için bütün sokaklar ana caddelere, caddeler de merkezdeki camiye çıkacak şekilde planlanmıştır.⁸⁵¹ Kanaatimizce bu yeni kurulan şehirlerde, dairevi planın seçilmesindeki amaç da yine insanların rahat bir şekilde cami ve çarşıya ulaşabilmelerini sağlamaktır.⁸⁵² Yaptığımız araştırmalardan edindiğimiz kanaat, Râşid Halifelerin çarşıları caminin etrafına yapma kararlarının iyi düşünülmüş, birlik ve beraberlik için stratejik kararlar olduğu yönündedir. Çünkü bu sayede insanlar her gün hem maddi hem manevi ihtiyaçları için bir araya gelip tanışıyor ve kaynaşıyorlardı.⁸⁵³

Şimdi de Râşid Halifelerin birlik ve beraberliğin bozulmaması için bir çaba içinde olduklarını ve bunu ne kadar önemsediklerini bir örnekle açıklayıp bu başlığı kapatalım. Mısır'ı fetheden Amr b. As yeni inşa ettiği Fustat şehrinde bir cami ve caminin içinde de halka rahat hitap etmek için bir minber yapmıştı. Bunu haber alan Hız. Ömer bir mektup yazarak Amr'a şu talimatı verdi: "Aldığım habere göre bir minber yaptırmış ve bununla Müslümanların boyunlarına binmişsin (Müslümanlara tepeden bakıyorsun). Senin ayakta olman ve Müslümanların da senin topuklarının altında olması sana yetmiyor mu? Derhal onu kırıp kaldırmanı emrediyorum."⁸⁵⁴ Mektubu alan Amr derhal emri yerine getirir ve ahşaptan olduğu anlaşılan minberi kırıp atar.⁸⁵⁵ Burada dikkat çeken şey camilerdeki minberlerin diğer dinlerin mabetlerindeki minberler gibi sosyal statünün sembolü olmamasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla Hız. Ömer minberlerin sadece ihtiyaçlar için yapılmasını istiyordu. Amr'ın yaptığı minberin çok yüksek ve ihtişamlı yapıldığı için kaldırıldığı kanaatindeyiz.

⁸⁵⁰ Robinson, **İslam Dünyası Tarihi**, s. 224.

⁸⁵¹ Cevdet Paşa, **Peygamberler ve Halifeler Tarihi**, c. 1, s. 307.

⁸⁵² Yıldırım, **İlahiyat Araştırmaları**, s. 90.

⁸⁵³ Zeki Tan, "Kur'an'a Göre Toplumsal Farklılıkları Bir Arada Yaşatmada Mabetlerin Fonksiyonu", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (01 Ekim 2012), s. 25-27.

⁸⁵⁴ S. Muhammed Temmavi, **Hız. Ömer ve Modern Sistemler**, ed. Burhaneddin Kayhan, çev. M. Vesim Taylan (İstanbul: Kayihan Yayınları, 1993), s. 238.

⁸⁵⁵ Numani, **Hız. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 254.

Yoksa neredeyse her gün Mescid'i Nebevi'de minbere çıkan Hz. Ömer'in minbere karşı olduğunu iddia etmek doğru olmaz.

2.6.3. Camilerin manevi sığınma işlevi

Râşid Halifeler döneminde camilerin gördükleri en önemli dini işlevlerden biri de Müslümanların gönül huzuruyla buralarda namazlarını eda edip dua etmeleri ve bu şekilde manevi sığınma ihtiyaçlarını karşılamalarıdır.⁸⁵⁶ O dönemde namaz ibadeti, neredeyse istisnasız bir şekilde camide kılınmıştır. Rivayetlere baktığımızda başta halifeler olmak üzere bütün vali, komutan ve yöneticilerin namazlarını mümkün olduğunca camide kıldıklarını görmekteyiz.⁸⁵⁷ Müslüman halk da aynı şekilde namazlarını camilerde kılmaya özen göstermişlerdir. Tabi burada kastettiğimiz namaz vakit namazlarıdır. Cuma namazının camide kılınmasına ise zaten azami bir şekilde dikkat edilmiştir. O dönemde Müslümanlar vakit namazlarının cemaatle kılınmasına neredeyse cuma namazı kadar dikkat ediyorlardı. Bu şekilde sık sık görüşen Müslümanlar camide, hem dua edip Rableriyle olan manevi bağlarını güçlendiriyor hem de Müslüman kardeşleriyle dertleşebiliyorlardı.⁸⁵⁸

Rivayetlere baktığımızda Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler zamanında güneş tutulması, savaş ve kuraklık gibi toplumu endişelendiren durumlar olduğunda, camilerin manevi sığınma yerlerine dönüştüklerini görmekteyiz.⁸⁵⁹ Bir rivayete göre kıtlık zamanında bir gece camiye gelen Hz. Ömer namaz kılıp şöyle dua etmiştir: “Allah’ım, bizleri, senelerce kıtlıkla baş başa bırakarak helâk etme, üzerimizden bu belayı kaldır!”⁸⁶⁰ Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde camiler sadece toplumsal endişe uyandıran olaylarda değil kişisel sıkıntılar ve istekler için de bir sığınma mekânı işlevi görmüştür. Örneğin Beni Kurayza’ya elçi olarak gönderilip daha sonra Hz. Peygamber’in sırrını koruyamayıp ifşa eden Ebu Lübabe, Allah’ın kendisini affetmesi için Mescid-i Nebevi’de kendini günlerce direğe bağlamıştır.

⁸⁵⁶ İbni Kesir, *Tefsir*, c. 10, s. 5369-70.

⁸⁵⁷ Mekki, *Kûtu'l-Kulûb*, c. 4, s. 515.

⁸⁵⁸ Heysemi, *Mecmau'z-Zevaid*, c. 1, s. 83-84; Dündar, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim*, s. 57-58.

⁸⁵⁹ İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 8, s. 14-17; İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 7, s. 149-150; İbni Kesir, *Tefsir*, c. 14, s. 8116; İbni Hibban, *es-Sîretü 'n-Nebeviyye*, s. 447; Buhârî, *Sahih*, c. 2, s. 84.

⁸⁶⁰ İbni Sa'd, *Tabakât*, c. 3, s. 179; Kaya, *Hz. Ömer (r.a)*, s. 120; Kaya.

Yine Râşid Halifeler döneminde yaşanan iki olay o dönemde Müslümanların camileri Allah'tan yardım dileme ve sığınma yeri olarak kabul ettiklerini ortaya koymaktadır. Kaynaklarımızda geçen olaylardan biri şu şekildedir: Medine'de yaşayan Abdurrahman b. Avf bir ara ağır bir hastalık geçirmiş ve hastalığın acısından bayılmıştı. Yanındakiler Abdurrahman'ın öldüğünü sanıp üzerini örttüler. Hanımı Ümmü Gülsüm bt. Akabe (ö. 32/652'den sonra), başına gelen bu musibetten dolayı, sabretmek ve namazla Allah'tan yardım istemek için Mescid-i Nebevi'ye gitmiştir.⁸⁶¹ Diğer olay ise kaynaklarda şöyle geçmektedir. Bir gün sahâbeye hakaret eden bir kişiye denk gelen Sa'd b. Ebu Vakkas kişiyi uyarmış fakat adam uyarılarına kulak asmamıştır. Sa'd b. Ebu Vakkas'da abdest alıp camiye geçmiş ve adama beddua etmiştir. Rivayetlere göre Sa'd'ın bedduası kabul olmuş ve adam bir deve saldırısına uğrayıp ölmüştür.⁸⁶²

Bu Dönemde cenaze merasimleri için de bazen camilerden yararlanılmıştır.⁸⁶³ Cenaze namazı Müslümanların ölen kişi için Allah'tan af, mağfiret ve yardım dilemesidir. Örneğin Hz. Ebu Bekir vefat ettiğinde onun cenaze namazını, yerine halife olarak seçilen Hz. Ömer Mescid-i Nebevi'de kıldırmıştır.⁸⁶⁴ Rivayetlere baktığımızda o dönemde Müslümanların çoğu kez cenaze namazlarını camide kılmadıklarını görmekteyiz. Ancak cenaze namazını camide kılmadıkları zamanlarda da genellikle musalla denilen cenaze namazı kılma yerlerinde cenaze namazlarını kılmışlardır.⁸⁶⁵

Bilindiği gibi Hz. Peygamber mezar üzerine cami yapmaya karşıydı. Bu durumda şu soru akla gelebilir, Hz. Peygamber bizzat kendisi bu işi yasakladığı halde niye mezarı caminin içindedir. Şöyle ki Hz. Muhammed'in s.a.v kabri aslında mescidin içine kazılmadı. Caminin bitişiğindeki evine kazıldı ve oraya defnedildi. Aslında sahabilerden bazıları Hz. Peygamber'i caminin içine defnetmeyi teklif etmişlerdi. Ancak oradaki sahabilerden biri "Peygamberler öldükleri yere defnedilir"

⁸⁶¹ İbni Sa'd, *Tabakât*, c. 3, s. 75; Havva, *Siyretü'n-Nebeviyye*, c. 5, s. 594.

⁸⁶² Cevzi, *Bedai'ut-tefsir*, c. 3, s. 126.

⁸⁶³ Tahavi, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, c. 3, s. 173.

⁸⁶⁴ Aksu, "*Hz. Ebu Bekir*", s. 196.

⁸⁶⁵ Pilavcı, *Râşid Halifeler Döneminde Sosyal Değişmeler*, s. 84; Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 297-298; Can, "*Ordugâh Şehir Modeli*", s. 227-231; Kettani, *Et-Teratib'ul-İdariyye*, s. 305-307; Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s. 23-24; Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s. 29-32.

şeklindeki hadisi rivayet edince bu diğer teklifler geri çevrilmiştir. Zamanla Mescid-i Nebevi büyütülünce Hz. Peygamber'in mübarek kabri mescidin içinde kalmaya başladı.⁸⁶⁶ Hz. Ömer zamanında insanların kabirlere tapınmasını çağrıştırmaması diye mezarın etrafına duvar inşa edilmiştir.⁸⁶⁷

Râşid Halifeler dönemine geldiğimizde mezarların üzerine mescit yapmama hassasiyetinin devam ettiğini görmekteyiz. Konuyla alakalı Hz. Ömer zamanında yaşanan bir olay bize bu konuda ipucu verir niteliktedir. Rivayete göre Müslümanların Halifesi Hz. Ömer döneminde Müslümanlar İran'ın Sus şehrinde, bozulmamış bir cesed bulmuşlardı. Daha sonra yaptıkları araştırmalarda bu cesedin Peygamber Danyal'a ait olduğuna kanaat ettiler. Bu durum karşısında şaşırان Müslümanlar Durumu Hz. Ömer'e bildirdiler ve ne yapmaları gerektiğini sordular. Hz. Ömer bu cenazenin tekrar olduğu yere gömülmesini ve bu kabrin gizlenmesini emretmiştir. Aynı zamanda olayın halktan da gizli tutulmasını istemiştir. Müslümanlar da Hz. Ömer'in emrine itaat ederek mezarı insanlardan saklamışlardır.⁸⁶⁸

Yine Hz. Ömer Allah Resulü'nün Hudeybiye de, altında ashaptan bi'at aldığı ağacı kestirmiştir. Hz. Ömer bir hac yolculuğunda insanların bu ağacın olduğu yeri kendilerine mescit edinip orada namaz kıldıklarını görmüş ve niye böyle yaptıklarını sormuştu. Onlar da burada Hz. Peygamber'in Rıdvan Bi'atını gerçekleştirdiğini ve bundan dolayı burada namaz kıldıklarını söylemişlerdir. Bazı rivayetlerde insanların bu ağaca bir kutsiyet atfetmeye başladıkları ve bu ağaçtan bereket umdukları aktarılır. Hz. Ömer zamanla insanların bu ağaca tazimde bulunup tapınmalarından çekindiği için Müslümanlara emir vererek bu ağacı kestirmiştir.⁸⁶⁹

2.6.4. Cami ve yardımlaşma

Râşid Halifeler zamanında camiler Müslümanların birbirleriyle yardımlaşması için de önemli bir işlev görüyordu.⁸⁷⁰ İnsanlar her gün beş vakit camide buluştukları için birbirlerinin durumundan haberdar olabiliyorlardı.⁸⁷¹ İslam'da yardımlaşma

⁸⁶⁶ İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 3, s. 323.

⁸⁶⁷ İbni Esir, *Câmiu'l-Usûl*, c. 18, s. 172-173.

⁸⁶⁸ Cevzi, *Bedai'ut-tefsir*, c. 1, s. 686; İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 7, s. 145.

⁸⁶⁹ Cevzi, *Bedai'ut-tefsir*, c. 1, s. 686.

⁸⁷⁰ Baş, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 273-274.

⁸⁷¹ Çelik, *Fıkhu's Sahabe*, s. 442.

konusunda komşulara verilen öncelik herkesin malumudur. Örneğin Hz. Ali komşuluk sınırlarını cami veya mescide göre belirleyip şöyle demiştir: “Mescitte seninle birlikte sabah namazını kılan kimse komşundur”⁸⁷² Camilerde sık sık görüşen Müslümanlar aralarında kimin ne derdi var, ne eksigi var veya borcu var mı yok mu rahatlıkla haberdar olup yardım edebiliyorlardı.⁸⁷³ Örneğin Fadl b. Süveyd’den gelen bir rivayete göre kendisi birkaç gün camide Muaviye ile buluşmuş nihayetinde kendisi derdini söylemediği halde Muaviye’nin kendisinin halinden anladığını ve kendisine yardım ettiğini söylemiştir.⁸⁷⁴

Râşid Halifeler dönemide halifeler, günde beş vakit camide cemaate namaz kıldırarak için sürekli halk ile iç içe olmuşlardır. Halifeler kendileri düzenli olarak cemaate namaz kıldırarak gibi, atadıkları yöneticilere de bunu emrediyorlardı.⁸⁷⁵ Râşid Halifeler devrinde camiler halk ile idareciler arasında bir köprü görevi görmüş, halk sorun ve şikâyetlerini burada dile getirme fırsatı bulmuştur.⁸⁷⁶ Râşid Halifelerden Hz. Ömer camide vakit namazlarından sonra camiye hemen terk etmez, her namazdan sonra halkın bir şikâyet veya bir isteği var mı yok mu diye belli bir süre camide beklerdi.⁸⁷⁷ Hz. Ömer bunun dışında cuma günleri namazdan önce minbere çıkıp halkın işlerini, şehrin durumunu konuşur ve bu konuda halk ile görüş alışverişinde bulunurdu.⁸⁷⁸

Camilerde toplu yemek verme ve yiyecek dağıtma şeklinde toplu yardımlar da yapılıyordu. Örneğin Hz. Osman, halifeliği döneminde her Ramazan ayında camide iftar programları düzenleyip yemek veriyordu.⁸⁷⁹ Bazı rivayetlerde Hz. Osman’ın valilerinden Saîd b. As’ın keselere para koyup camide namaz kılanların arasında muhtaç olanların önüne bıraktığı geçmektedir.⁸⁸⁰ Hz. Ali ile ilgili gelen rivayetlerde, Hz. Alin’in camide bal şerbeti dağıttığından ve mahalle mescitleri dâhil şehrin bütün

⁸⁷² Safiyyürrahman Mübarekfûri, **Hız. Peygamber’in Sireti, Ahlakı ve Daveti**, ed. Faik Akçaoğlu, çev. Mustafa Genç (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018), s. 458.

⁸⁷³ Belâzurî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, c. 5, s. 58-59; Heysemi, **Mecmau’z-Zevaid**, c. 1, s. 83-84; İbni Kesir, **Tefsir**, c. 10, s. 5369-70 Tahavi, **Şerhu Me’âni’l-Âsâr**, c. 2, s. 51.

⁸⁷⁴ Belâzurî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, c. 5, s. 58-59.

⁸⁷⁵ Aksu, **Hız. Ömer**, c. 2, s. 170-171.

⁸⁷⁶ Baş, **İslam Kurumları Tarihi**, s. 266.

⁸⁷⁷ Numani, **Hız. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 277.

⁸⁷⁸ İbni Esîr, **Câmiu’l-Usûl**, c. 9, s. 296.

⁸⁷⁹ Pilavcı, **Râşid Halifeler Döneminde Sosyal Değişmeler**, s. 54; Sallabi, **Hız. Osman**, s. 116-117.

⁸⁸⁰ İbni Kesir, **el Bidâye ve’n-Nihâye**, c. 8, s. 147; Şentürk, **Basra ve Kûfe Valileri**, s. 168-169.

mescitlerine nar dağıttığından bahsedilmiştir.⁸⁸¹ Başka bir rivayette ise yine Hz. Ali'nin Basra valisi Ziyâd b. Ebîh'in Hüddân Mescidi'nde halka yemek dağıttığından bahsedilmiştir.⁸⁸² Hz. Peygamber zamanında misafirler genellikle camide ağırlandı.⁸⁸³ Ama Râşid Halifeler döneminde camide geceleyin misafirlerin kaldığına dair bir bilgiye ulaşamadık. Râşid Halifeler zamanına baktığımızda, misafirler için ya bazı önde gelen kişilerin evleri kullanılmış veya misafirhaneler yapılmıştır.⁸⁸⁴

Râşid Halifeler döneminde camiler sayesinde, isteyen her vatandaş istediği zaman halifeye ve diğer idarecilere ulaşabiliyordu.⁸⁸⁵ Halifeler ve diğer idareciler, her gün beş vakit camide halka namaz kıldırarak için, halkın onlara ulaşması hiç de zor değildi.⁸⁸⁶ Halifeler vatandaşlara resmi ve soğuk davranmıyorlardı. Onları dışlayıp hor görmüyorlardı.⁸⁸⁷ Bir gayr-i müslim bile camilere gelip derdini halifeye veya diğer idarecilere anlatabiliyordu.⁸⁸⁸ Böylece halkın dilek ve şikâyetleri ilk elden halife ve idarecilere ulaşabiliyordu. Kendileri ile halk arasına engeller koymayı uygun görmeyen halifeler, hacibler edinmedikleri gibi vilayetlerdeki valilerden de benzer şekilde hareket etmelerini istemişlerdir.⁸⁸⁹

Konumuzu Râşid Halifeler döneminde camide yardımlaşma ile ilgili güzel bir örnekle bitirelim. Saîd b. Yerbû b. Atike el-Mahzumî anlatıyor: “Ben, çocukken bir gün öğle vakti mescit tarafında bir yere doğru gidiyordum. Elimde bir kuş vardı. Onu mescitte uçurmayı düşünüyordum. Mescit evimizle gideceğim yer arasındaydı. Mescidin yanından geçerken orada, yakışıklı bir ihtiyarın, başını bir kerpiç parçası üzerine koyup uyumakta olduğunu gördüm. Güzelliğini hayranlıkla seyretmeye başladım. Gözlerini açıp: “Sen kimsin ey çocuk? diye sordu. Ben de kendimi tanıttım. O ihtiyarın yakınında uyumakta olan bir çocuk vardı. İhtiyar adam o çocuğa seslendi. Orada uyuyan çocuk onun sesini duymayınca bana: ‘Git onu çağır bakalım.’ dedi. Ben de gidip çocuğu o ihtiyar adamın yanına çağırdım. İhtiyar adam çocuğa bir şeyler

⁸⁸¹ Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, c. 2, s. 373-374.

⁸⁸² İbni Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 370-372.

⁸⁸³ Dünder, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim*, s. 55.

⁸⁸⁴ Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 535-536.

⁸⁸⁵ Kaya, *H. Ömer (r.a)*, s. 133.

⁸⁸⁶ İbni Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 7, s. 347.

⁸⁸⁷ Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, c. 5, s. 55.

⁸⁸⁸ Kaya, *H. Ömer (r.a)*, s. 133.

⁸⁸⁹ Şeker, *Râşid Halifeler Dönemi*, c. 2, s. 369.

yapmasını emretti. Bana da: ‘Otur bakalım.’ dedi. Çocuk gitti ve bir elbise ile bin dirhem para getirdi. İhtiyar adam, üzerimdeki elbisemi çıkardı ve getirilen yeni elbiseyle değiştirdi. O bin dirhemi de, bana giydirdiği yeni elbisenin cebine koydu. Ben de oradan ayrılp, babamın yanına gidip durumu ona anlattım. Babam bana: ‘Ey yavrucuğum, sana bu iyiliği kim yaptı biliyor musun? diye sorunca ben: ‘Bilmiyorum, yalnız mescitte uyumakta olan bir adam vardı. Onun kadar güzel birini asla görmüş değilim.’ diye cevap verdim. Bunun üzerine babam: ‘O, Mü’minlerin Emiri Osman b. Affan’dır.’ dedi.”⁸⁹⁰

2.6.5. Camilerde sosyal faaliyetler

Râşid Halifeler döneminde gerek halifeler gerekse diğer idareciler çoğu kez hutbelerinde sosyal meseleleri dile getirirlerdi.⁸⁹¹ Örneğin bir gün Hz. Ömer Mescid-i Nebevi’nin minberinde evlenme konusunu gündeme getirerek halka şöyle hitap etmişti: “Vallahi eşraftan olan kadınların kendi denkleri dışındaki insanlarla evlenmelerine engel olacağım.”⁸⁹² Bir defasında da gençler Hz. Ömer’in yanına gelerek kadınların mehirlerinin pahalılığından şikâyet ettiler. Kadınların mihrin miktarında adeta yarıştıklarını ve dolayısıyla evlenmekte zorluk çektiklerini söylemişlerdi. Gençler Hz. Ömer’den bu meseleyi özellikle camide dile getirmesini rica ettiler. Gençlerin isteklerini makul bulan Hz. Ömer bir gün bu meseleyi hutbede dile getirdi. Hz. Ömer hutbesinde kadınların mehrini belli bir miktar ile sınırlandırdığını söyledi. Bunu duyan camideki bayanlardan biri kalkıp itiraz etti. Kadın dedi ki: “Ey Emir-el Mü’minin! Sen Allah’ın bize verdiği hakkı nasıl bizden esirgiyorsun. Allah Kur’ân’da: 'Onlara kantar kantar, yüklerle mehir verseniz bile geri almayın... demiyor mu?’” Bunun üzerine Hz. Ömer kadının söylediğini isabetli bulup kararından vazgeçmiştir.⁸⁹³

Hz. Ömer’in halka karşı yaklaşımı samimiydi. Dolayısıyla halk da ona karşı rahat ve samimi idi. Örneğin bir gün Hz. Ömer minberde hutbe irad ederken halka şöyle seslenmiştir: “Eğer ben sapıtıp doğru olmayan bir yola girersem, heva ve

⁸⁹⁰ İbni Kesir, *el Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 7, s. 344.

⁸⁹¹ Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 3, s. 259-261.

⁸⁹² Belâzurî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, c. 8, s. 246.

⁸⁹³ Muhammed Emin Yıldırım, *Sahabe İklimi En Güzel Örneğin En Güzel Örnekleri; 82 İl 82 Sahabi* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2016), c. 1, s. 252.

hevesime uyarsam, beni nasıl düzeltirsiniz.” Camide hazır bulunanlardan biri: “Biz seni kılıçlarımızla düzeltiriz.” deye cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer: “Bunu benim için mi söylüyorsun?” Diye sordu. Konuşan kişi: “Evet bunu senin için söylüyorum.” deyince Hz. Ömer: “ Allah’a şükürler olsun ki ben yoldan çıkarsam, ümmet-i Muhammed’den beni kılıçlarıyla düzeltecek kişiler vardır.” demiştir.⁸⁹⁴ Burada Hz. Ömer’in kişiye sözünü tekrarlatması onun bu cevaba şaşırdığı anlamına gelebileceği gibi, adamın fevri bir çıkış yapıp yapmadığını kontrol etmek amaçlı da olabilir diye düşünüyoruz. Burada dikkat çeken en önemli şey ise Hz. Ömer’in kendisine böyle sert bir şekilde cevap veren kişiye olumsuz bir şey söylememiş olmasıdır.⁸⁹⁵

Râşid Halifeler döneminde faziletinden ve toplumsal bir şölen olmasından dolayı, Müslümanlar cuma günleri sabahın erken saatlerinde camiye gidiyor ve orada birçok konuda Müslüman kardeşleriyle muhabbet ediyorlardı. Râşid Halifeler döneminde camide sadece dini meseleler konuşulmuyordu.⁸⁹⁶ Mesela Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın cuma günleri hutbede halkla birçok konuyu konuştuklarına dair rivayetler vardır.⁸⁹⁷ Örneğin İbni Hambel’in (ö. 241/855) Sahâbenin Faziletleri adlı kitabında geçtiğine göre Musa bin Talha şöyle demiştir: “Osman bin Affan’ı, müezzin kamet getirdiği sırada minber üzerindeyken insanlara işlerinden, hallerinden, durumlarından sorduğunu gördüm.”⁸⁹⁸ Başka bir rivayete göre benzer şekilde Hz. Ömer de cuma günleri namazdan önce minbere çıkıp halkın işlerini, şehrin durumunu konuşuyor ve sosyal meseleler hakkında halk ile görüş alışverişinde bulunuyordu.⁸⁹⁹

Râşid Halifeler döneminde camide uyulması gereken adab-ı muaşeret de vardı, fakat bu durum günümüzdeki gibi camilere aşırı kutsiyet atfetme şeklinde değildi. Camideki adab-ı muaşeretin nasıl olacağını Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemindeki uygulamalara bakarak belirlemek gerekir. Bu minvalde konumuzla alakalı birkaç rivayetle devam edeceğiz. Rivayetlere göre Hz. Peygamber ihtiyaç

⁸⁹⁴ Numani, **H. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. 2, s. 297.

⁸⁹⁵ Aksu, **H. Ömer**, c. 2, s. 481; Akarsu, “**H. Ömer Döneminde Yönetim**”, s. 81.

⁸⁹⁶ Belâzurî, **Fütühül-Buldan**, s. 527.

⁸⁹⁷ İbni Kesir, **el Bidâye ve’n-Nihâye**, c. 7, s. 347;

⁸⁹⁸ İbni Hanbel, **Sahabenin Faziletleri**, s. 386.

⁸⁹⁹ İbni Esîr, **Câmiu’l-Usûl**, c. 9, s. 296.

duyduğunda ayak ayaküstüne atarak camide uzanabiliyordu.⁹⁰⁰ Camide yemek yiyip arkadaşları ile eskilerin şiirlerinden veya başka meselelerden konuşup muhabbet de ediyordu.⁹⁰¹ Raşid Halifelerden Hz. Ömer camideki kumları toplayıp kendine yastık yaparak camide uyuyabiliyordu.⁹⁰² Üçüncü Halife Hz. Osman ramazan aylarında camide toplu iftar yemekleri veriyordu.⁹⁰³ Örneğin Hz. Osman kendi Halifeliği döneminde Mescid-i Nebevi’de yapılan restore çalışmalarını takip ederken çoğu kez camide uyuyordu.⁹⁰⁴

Yaptığımız araştırmalarda kaynaklarda camide dünya kelamı konuşmak caiz midir değil midir meselesinin çokça tartışıldığını gördük. Aslında dünya kelamından kasıt tam olarak nedir bunun sınırları nedir? Öncelikle bunu açıklığa kavuşturmak gerekir. Araştırmalarımızda bu konuda tatmin edici açıklamalara ulaştığımızı söyleyemeyiz. Çünkü sözlü rivayetler ile o dönemde yaşanan pratik hakkındaki rivayetler arasında bazı çelişkiler olduğunu düşünüyoruz. Örneğin bazı rivayetlere baktığımızda camilerde dünya kelamının konuşulmasının caiz olmadığı hatta vebal olduğunu görmekteyiz.⁹⁰⁵ Ama pratiğe baktığımızda hem Hz. Peygamber hem de Râşid Halifeler dünya kelamını (Siyaset, savaş, adli/idari meseleler, vb.) camilerde konuşmuşlardır.⁹⁰⁶ Ayrıca Râşid Halifeler döneminde cami minberi soğuk ve resmi bir kürsü gibi kullanılmıyordu. Minberlerde Halife ve idareciler tarafından dini, siyasi ve idari konular istişare edildiği gibi sosyal meseleler hakkında da halk ile istişareler yapılmıştır.⁹⁰⁷

Râşid Halifeler camide din ve devlet işlerini beraber yürütüyordu. Aslında Hz. Peygamber’in uygulaması da bu şekildeydi. Burada şu soruyu sormak lazım. Acaba din ve dünya derken biz o dönemin Müslümanlarından farklı anlıyor olabilir miyiz? Bizim kanaatimize göre o zamanlar hoş görülmeleyen şey bizim anladığımız anlamda

⁹⁰⁰ Dârimî, **Sünen**, c. 2, s. 875; Malik, **Muvatta**, c. 1, s. 224; Tahavi, **Şerhu Me’âni’l-Âsâr**, c. 7, s. 38.

⁹⁰¹ Rudani, **Cem’ul-Fevaid**, c. 3, s. 172; Askalani, **el-İsabe**, s. 413.

⁹⁰² Basri, **Tarihu Halife b. Hayyat**, s. 148; Sivasî, **Menâkıb-ı Çehâr-yâr-ı Güzîn**, s. 293-294.

⁹⁰³ Pilavcı, **Râşid Halifeler Döneminde Sosyal Değişmeler**, s. 54.

⁹⁰⁴ Belâzurî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, c. 6, s. 103-104; Sallabi, **Hiz. Osman**, s. 101; Ali Aksu, **Hazreti Osman** (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2020), s. 507.

⁹⁰⁵ Kettani, **Et-Teratib’ul-İdariyye**, s. 161.

⁹⁰⁶ Belâzurî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, c. 6, s. 103-104; Tahavi, **Şerhu Me’âni’l-Âsâr**, c. 5, s. 571; Sallabi, **Hiz. Osman**, s. 102.

⁹⁰⁷ İbni Kesir, **el Bidâye ve’n-Nihâye**, c. 7, s. 347; İbni Hanbel, **Sahabenin Faziletleri**, s. 386.

dünya kelamı değil belki de ciddiyetsiz bazı boşboğazlıklardır.⁹⁰⁸ Yoksa Hz. Peygamber ve Râşid Halifelerin uygulamalarını nasıl izah edebiliriz. Yine diğer bir örnekte Hz. Osman'ın minberde insanların durumlarını, işlerini, ticaretlerini ve hastalarını sorup onlarla konuştuğunu görmekteyiz. Hatta iki hutbe arasında dahi bunu yapardı.⁹⁰⁹ Râşid Halifeler zamanında birçok mesele camide ve minberde ilan ediliyordu. Zafer müjdeleri, ordunun durumu ve cihat çağrıları minberden yapılıyordu.⁹¹⁰ Bunlar acaba dünya işleri sayılmıyormuydu veya bunlar hakkında konuşmak dünya kelamı olmuyor mu?

Kadınların cami adabı ile ilgili rivayetler de vardır. O dönemde camide, üst kat veya özel bölme gibi ayrı bir yer olmadığı için namazdan sonra, öncelikle arka saflarda olan kadınlar camiden çıkmaya başlar, daha sonra da erkek cemaat çıkmaya başlardı.⁹¹¹ Daha sonraları Hz. Ömer Mescid-i Nebevi'de altı kapı açtırmış ve bunlardan birisini kadınlara tahsis ederek bu kapıyı erkeklerin kullanımına kapatmıştır.⁹¹² Kaynaklardan Hz. Ömer'in, kadınların cami adabına uyup uymadıklarını bazen denetlediğini anlamaktayız.⁹¹³ Hz. Ömer kadınların camide veya caminin yanında erkeklerle aynı yerde abdest almalarına karşı çıkarak bu konuda da hassasiyet göstermiştir.⁹¹⁴

Camilerde yapılan sosyal faaliyetlerden biri de nikâh kıymak veya nikâh törenidir. Nikâhın camide yapılması gerektiği ile ilgili Hz. Peygamber: *“Evlilikleri ilan edin, onu mescitlerde yapın, düğünlerde def çalın.”*⁹¹⁵ buyurmuştur. Hz. Peygamber bu konuda sadece sözlü tavsiyelerle yetinmemiş pratikte de bunu

⁹⁰⁸ Kettani, **Et-Teratib'ul-İdariyye**, s. 161; Buhârî, **Sahih**, c. 1, s. 504; Kurtubi, **el-Cami'**, c. 12, s. 417-419.

⁹⁰⁹ Belâzurî, **Ensâbü'l-Esrâf**, c. 6, s. 103-104; İbni Hanbel, **Sahabenin Faziletleri**, s. 386; İbni Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 347; Suyuti, **Tarih'ul-Hulefa**, s. 128.

⁹¹⁰ İbni Hanbel, **Sahabenin Faziletleri**, s. 33.

⁹¹¹ Buhârî, **Sahih**, c. 1, s. 715.

⁹¹² İbni Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. 18, s. 158; Fidan Orhan, **Rivayetler Işığında Hz. Peygamber Devrinde Kadın Mescid İlişkisi** (İstanbul: Dua Yayıncılık, 2012), s. 127-129; Orhan, **Kadın Mescid İlişkisi**, s. 73.

⁹¹³ Sütçü, **Kadınların Camide Cemaate Katılımı**, s. 22-24; Yılmaz, **Kadınların Cami Âdâbı**, s. 36-43; Akkuzu, **H. Ömer ve Kadınlar**, s. 51; Rudani, **Cem'ul-Fevaid**, c. 2, s. 271.

⁹¹⁴ Sallabi, **H. Ömer**, s. 131.

⁹¹⁵ Suyûti, **el-Câmiu's-Sağîr**, c. 1, s. 285.

uygulamıştır. Hem kendisi Hz. Aişe ile olan nikâhını hem de kızlarının nikâhlarını camide ilan etmiştir.⁹¹⁶

Yaptığımız araştırmalarda Râşid Halifeler döneminde camilerde nikâh kıyıldığına dair fazla bir malumata ulaşamadık. Sadece Hz. Ömer'in bir evliliğinde, mescitte nikâh kıydığını ve nikâhtan sonra mescitte tebrikleri aldığını, kaynaklarda bulduk.⁹¹⁷ Onun dışında camilerde nikâh kıyıldığına dair açık bir rivayete denk gelmedik.⁹¹⁸ Anlatıldığına göre Râşid Halifeler döneminde düğünü olan bir hanım hazırlıklarından sonra ilk olarak mescidi ziyaret eder burada namaz kılıp dua ederdi. Daha sonra da Hz. Peygamber'in eşlerinin yanına uğrar onların hayır dualarını alırlardı.⁹¹⁹

Burada camilerde sosyal faaliyetler babında Müslümanların haftalık ve yıllık bayramlarından da söz edebiliriz. Bilindiği gibi Müslümanlar için her hafta cuma günü haftalık bayram niteliğindedir. Râşid Halifeler döneminde cuma günü Müslümanlar tıpkı yıllık bayramlarda olduğu gibi erken saatlerde hazırlığını yapar ve camilere giderlerdi. Hafta içinde bazı meşguliyetlerden dolayı veya evleri uzak olduğu için cuma camisine gelemeyenler camilerde buluşup hal hatır sorar ve muhabbet ederlerdi. Ayrıca Hz. Ömer döneminde cuma günü öğrenciler için resmi tatil yapılmıştır.⁹²⁰ Yılda iki sefer yani Ramazan ve Kurban Bayramlarında ise bayram kutlaması bazen camilerde bazen de musalla denilen ve geniş bir meydana dönüşen namaz kılma yerlerinde icra ediliyordu.⁹²¹ Müslümanlar gerek haftalık olsun gerekse yıllık olsun bayramlarda beden temizliklerini yapar, güzel ve temiz elbiselerini giyer ve güzel kokular sürünerek (kadınlarda kokuya izin verilmiyordu) erkenden camilere

⁹¹⁶ Rudani, **Cem'ul-Fevaid**, c. 3, s. 264; Çelik, **Fıkhu's Sahabe**, s. 1354-1355.

⁹¹⁷ İbni Sa'd, **Tabakât**, c. 10, s. 469-470.

⁹¹⁸ Dündar, "**Mescidin İslam'ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları**", s. 200; İbni Hanbel, **Sahabenin Faziletleri**, s. 500.

⁹¹⁹ Kübra Sütçü, **Hadisler Bağlamında Kadınların Camide Cemaatle Namaza Katılımı Meselesi** (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), s. 68-72.

⁹²⁰ Gazali, **İhya**, c. 1, s. 182.

⁹²¹ Ebu Abdullah Muhammed bin İdris bin el-Abbas bin Osman bin Şafi' bin Abdul Muttalib bin Abdul Menaf el-Muttalebi el-Kuraşi el-Mekki Eş-Şafii, **el-Umm**. (Beyrut: Daru'l Fikr, h1410/m. 1983), 2, s. 267-268; Sallabi, **Hiz. Ali**, s. 331; Mehmet Öztürk, **İslam Hukukunun Teşekkülü Sürecinde Hiz. Ali'nin Rolü** (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2012), s. 60.

gidiyorlardı.⁹²² Bir Őenlik havasında geēen bu bayramlar Műslűmanların eēlence kűltűrűnűn önemli bir parēasıydı.

⁹²² Gazali, **İhya**, c. 1, s. 182.

SONUÇ

Camiler Râşid Halifeler döneminde hem yapısal hem de işlevsel bakımdan gelişmiştir. Yapısal olarak yaşanan en önemli değişikliklerden biri, İslam'ın ve Müslümanların en önemli mescitlerinden olan Mescid-i Haram ve Mescid-i Aksâ'nın bu dönemde imar edilmiş olmasıdır. Mescid-i Haram daha önce sadece zemin olarak vardı. Râşid halifelerden ilk olarak Hz. Ömer Mescid-i Haram'ın etrafına bir duvar inşa etmiş ve duvarın üstünde aydınlatma teşkilatı kurmuştur. Bir süre sonra Hz. Osman, Kâbe'nin etrafındaki bu duvarı yıkıp Mescid-i Haram'ı tekrar genişletmiştir. Hz. Osman ilk defa Mescid-i Haram'a revaklar (gölgelikler) inşa etmiştir. Bundan önce mescidin tavanı komple açıktı. Hz. Osman'ın mescidin dış taraflarına koyduğu revaklar sayesinde, Mescid-i Haram'ın tavanı ilk kez kısmen de olsa kapatılmıştır.

Kur'an'ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde övülen faziletinden bahsedilen Mescid-i Aksâ Kudüs'te bulunuyordu ve yeri Hristiyanlar tarafından çöplüğe çevrilmişti. Hz. Ömer Kudüs'ün fethinden sonra ilk iş olarak Mescid-i Aksâ'nın yerini araştırmış ve zaman kaybetmeden Mescid-i Aksâ'yı inşa etmeye başlamıştır. O günden sonra Müslümanların üçüncü ziyaret merkezi olan Beytü'l Makdis haremi, Müslümanların istifadesine açılmıştır.

İslam'ın ve Müslümanların en önemli ikinci haremi olan Medine'deki Mescid-i Nebevi ise Râşid Halifeler döneminde iki kez restore edilerek genişletilmiştir. İlk genişletme faaliyeti Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Hz. Ömer mü'minlerin annelerinin evleri hariç, mescidin etrafındaki evleri istimlak edip Mescid-i Nebevi'ye ekleyerek mescidi genişletmiştir. Bu genişletmede Mescid-i Nebevi'nin yapısında bazı değişiklikler de yapılmıştır. Hz. Ömer'in başlattığı en önemli yeniliklerden biri de mescitlerde aydınlatma teşkilatının kurulmasıdır. Hz. Ömer ayrıca Mescitlerde güzel koku için buhurdanlık yakma geleneğini de başlatmıştır.

Mescid-i Nebevi Hz. Osman zamanında ihtiyaç gereği tekrar genişletilmiştir. Hz. Osman, Mescid-i Nebevi'yi ve etrafındaki evleri yıkıp mescidi adeta yeni baştan inşa etmiş ancak mü'minlerin annelerinin odalarına karışmamıştır. Hz. Osman'ın mescidin yapısında gerçekleştirdiği en önemli yeniliklerden bir tanesi de suikastlara karşı tedbir amaçlı, hünkâr mahfili yani maksureyi yaptırmasıdır.

Râşid Halifeler zamanında camilerle ilgili önemli gelişmelerden bir diğeri de cami merkezli yeni şehirlerin kurulmasıdır. Özellikle Hz. Ömer döneminde kurulan bu yeni şehirler, İslami şehir modeli için örnek olmuş ve daha sonra inşa edilen birçok şehir için ilham kaynağı olmuştur. Bu şehirlerde istisnasız en dikkat çeken ve göze çarpan yapı şehrin merkezinde inşa edilen camiler olmuştur.

Hz. Peygamber zamanında böyle sıfırdan yapılan şehir örneği yoktur. Bundan dolayı diyebiliriz ki cami merkezli, bu yeni İslami şehir modeli Râşid Halifeler döneminde ortaya çıkmış özgün bir modeldir. Hz. Ömer zamanında kurulan Kûfe, Basra, Fustat vb. ordugâh şehirlerin kuruluşunda, önce caminin yeri belirlenmiş daha sonra caminin etrafına devlet daireleri, çarşı/pazar ve en son da mahalle yerleri belirlenmiştir. Yapılan bütün sokaklar caddelere, caddeler de camiye çıkacak şekilde planlanmıştır. Yeni kurulan bu şehirlerin mahallelerinde kabile adlarıyla anılan çok sayıda mahalle mescidi de inşa edilmiştir.

Râşid Halifeler dönemindeki diğeri bir yenilik ise, asker eliyle fethedilen gayr-i müslim şehirlerde fetih camilerinin yapılmış olmasıdır. Müslümanların fethettikleri şehirlerde ilk inşa edilen camilere, genellikle fetih camisi denilmektedir. Müslümanlar bir şehri fethettiklerinde, oranın artık Müslüman şehri olduğu ve şehirdeki hâkimiyetin artık Müslümanlarda olduğu mesajını vermek için, şehrin en merkezi yerinde yeni camiler inşa etmişlerdir. Bazen de şehir sakinleri ile anlaşarak veya şehir halkının ihtida edip destek vermesiyle, şehrin en büyük mabedini camiye dönüştürmüşlerdir. Bu camiye dönüştürülen eski mabetlerin bir kısmı daha önce terkedilmiş haldeydi. Şam ve Humus'ta olduğu gibi bazı mabedler ise aktif olarak kullanıldığı için kısmen camiye dönüştürülmüştür. Müslümanlar fethettikleri şehirlerde istisnai durumlar hariç, gayr-i müslimlerin mabetlerine dokunmamış ve bu mabed dokunulmazlığını garanti altına almak için bazen meseleyi anlaşma maddelerinde dahi zikretmişlerdir.

Râşid Halifeler döneminde camilerin dini, siyasi, idari, adli, eğitsel sosyal, kültürel vb. birçok fonksiyonu vardı? Bu fonksiyonlarda bazı gelişmeler ve yenilikler olmuştur. Örneğin bu dönemde camilerin siyasi ve adli fonksiyonunun daha fazla öne çıktığını görmekteyiz. Hz. Peygamber zamanında mescitlerde dikkate değer bir siyasi çekişme ve çatışma yaşanmamışken, Râşid Halifeler döneminde özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde camiler çok fazla siyasi çekişme ve çatışmaya sahne

olmuştur. Bu siyasi çatışma ve ihtilaflar bazen cami içinde kavga, çatışma ve savaşa dahi dönüşmüştür.

Her sene hac mevsiminde, kalabalık Müslüman topluluklara ev sahipliği yapan Mescid-i Haram, adeta uluslararası bir halk meclisine dönüşmeye başlamıştır. Hac mevsiminde Mescid-i Haram'da halife ve diğer yöneticilerle buluşan tebaa bu buluşmalarda kendi memleketleri ile ilgili dini, siyasi, idari, askeri ve ekonomik birçok dert ve sorununu dile getirebilmişlerdir. Hac mevsimlerinde halifenin emri veya izniyle memleketin neredeyse bütün komutan ve valileri Mescid-i Haram'da buluşuyorlardı. Halifenin Mescid-i Haram'da valilerle yaptığı toplantılar adeta büyük bir kongreye dönüşüyordu. Şehirlerin yöneticileri ve halkın Mescid-i Haram'da bir araya geldiği hac mevsimlerinde, halkın şikâyetleri de dinlenilir ve suçlanan yöneticiler burada yargılanırdı. Bu dönemde yargılamanın camilerde yapılmasına özel bir ehemmiyet verilmiştir.

Râşid Halifeler döneminde camilerin ibadi fonksiyonunda da bazı değişiklikler olmuştur. Örneğin Hz. Peygamber zamanında nizami bir şekilde cemaatle kılınmayan teravih namazı Râşid Halifeler döneminde Hz. Ömer'in talimatıyla düzenli bir şekilde cemaatle kılınmaya başlanmıştır. Cemaatin kalabalıklaşması nedeniyle cuma namazında ezanın üç kez okunması ve müezzinlere maaş bağlanması uygulaması ise Hz. Osman döneminde başlamıştır. Bir de Hz. Peygamber zamanında kadınlar neredeyse sorunsuz diyebileceğimiz şekilde, Cuma namazları dâhil beş vakit camiye gelebiliyorlarken, Râşid Halifeler zamanında bazı nedenlerle bu durum negatif yönde gelişme kaydetmiştir.

Râşid Halifeler döneminde, camilerde yapılan eğitim/öğretim faaliyetleri yoğunlaşarak devam etmiş ve daha da kurumsal bir hale gelmiştir. Camiler, bu dönemde İslam'ı geniş kitlelere tebliğ etme imkânı da sunmuştur. Bu dönemde camilerin hapisane, beytülmal, hastane, aşevi, yurt, misafırhane ve sığınma evi gibi daha birçok fonksiyonu olduğu için adeta bütün yolların kesiştiği bir kavşak konumundaydı. Dindar olan veya olmayan herkesin yolu mutlaka bir şekilde camiye düşüyordu. İslam'ın sembolü olan ve gelenlere Allah'ı hatırlatan camilerde, yapılan tebliğ çalışmaları sayesinde çok sayıda kişi ihtida edip İslam dinine girmiştir.

KAYNAKÇA

- Ablaberdieva, Angela. **H. Süleyman Camii ve 27 Şehit Sahâbe Türbesi**. H. Suleyman-Camii-Sunumu (22 Ekim 2022) <https://www.scribd.com/presentation/668931569/>
- Acar, Cafer. **İlk İslâm Fetihleri Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı**. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.
- Akarsu, Murat. **H. Osman ve Hilafeti**. Ankara: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Akarsu, Murat. **H. Ömer Döneminde Yönetim ve Yöneticilerin Uygulamalarından Kesitler**. İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi 4. (2018), 63-93.
- Akarsu, Murat. **İlk Dönem İslam Tarihinde Yargının Kurumsallaşmasında Dört Halifenin Rolü**. Eskiye 37. (01 Aralık 2018), 57-79.
- Akbaş, Mehmet. **Sahâbenin İslâm'ı Tebliği (Sûriye Bölgesi)**. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2007.
- Akça, Fatih. **Hilafet Kurumu-İlk Dört Halife Döneminde Kültür ve Medeniyet**. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Akçakaya, Yasemin. **Tasavvufun Ortaya Çıkışı Bağlamında Ashâb-ı Suffe'nin Tasavvuf Düşüncesine Etkisi**. Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Akın, Ahmet. **Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme**. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15/29 (30 Haziran 2016), 177-209.
- Akkuzu, Zülfiye. **H. Ömer ve Kadınlar**. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı İslam Tarihi ve Sanatları Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aksu, Ali. **Hazreti Ebu Bekir**. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2019.
- Aksu, Ali. **Hazreti Osman**. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2020.
- Aksu, Ali. **Mü'minlerin Annesi H. Aişe**. Sivas: Sivas Belediyesi, 2017.
- Aksu, Ali. **Uluslararası H. Ömer Sempozyumu**. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018. (I-III)
- Akşit, Muhammet Emin. **H. Ömer Dönemi'nde Eğitim ve Öğretim**. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Akyüz, Vecdi. **Kur'an'da Siyasi Kavramlar**. İstanbul: Kitabevi, 1998.
- Akyüzöğlü, İlyas. **H. Muhammed ve Dört Halife Döneminde İktidarın Meşruiyet Kaynakları**. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Algül, Hüseyin-Bozkurt, Nebi. **Mescid-i Kubâ**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.29/279-281. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Altun, İsmail. **Ebu Musa el-Eş'ari'nin Hayatı ve Kişiliği**. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2002.

- Altun, İsmail. **Sahâbe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ**. İlahiyat Tetkikleri Dergisi 47 (20 Haziran 2017), 153-169. <https://doi.org/10.29288/ilted.322577>
- Apaydın, H. Yunus. **Siyâset-i Şer'iyye**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.37/299-304. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Asım Efendi, Ahmet. ed. Mustafa Koç. **Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi**. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013. (I-VI)
- Askalani, İbni Hacer. **El-İsabe-Seçkin Sahâbiler**. çev. Seyfüllah Erdoğan. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011.
- Aslan, Ahmet. **Harran Ulu (Firdevs) Camii'nin İnşa, Genişleme ve Yıkılış Süreci**. Harran İlahiyat Dergisi 46 (15 Aralık 2021), 55-72.
- Atalay, Mehmet. **Gençlere Yönelik Cami Merkezli Sosyal Din Hizmetleri**. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Atar, Fahrettin-Gedikli, Fethi. **Kazâ**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.25/113-119. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022.
- Atik, Ümmügülsüm. **Ümmü'd-Derdâ Es-Suğrâ'nın Hayati ve Rivâyetleri**. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Atmaca, Gökhan. **Hz. Ömer'in Kur'an-ı Kerim Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları**. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Avcı, Casim. **Kûfe**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.26/339-342. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002.
- Avcı, Casim. **Medâin**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.28/289-291. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.
- Avcı, Casim-Özcan, Azmi. **Hilâfet**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.17/539-553. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998.
- Ayar, Ali Rıza. **Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet-Halk Münasebetleri**. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Aydın, Mehmet Sabih. **Mescidleri Süslemeyi Yasaklayan Rivayetlerin Tahlili**. Siirt: Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Aykon, Necati. **Anadolu'da Gerçekleştirilen İlk İslam Fetihleri (Emevî Dönemi'nin Sonuna Kadar)**. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Azimli, Mehmet. **Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan 1x. Asra kadar)**. Konya: Öykü Yayınları, 2005.
- Bakır, Abdülhalik. **İdari ve İktisadi Yönden Hz. Ali Dönemi**. Ankara: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
- Bakır, Abdülhalik-Halaçoğlu, Yusuf. **Basra**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.5/108-114. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992.
- Baktır, Mustafa. **Suffe**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.37/469-470. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Bal, Faruk. **Arap Yarımadasında Ticaret Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi**. İstanbul: Beka Yayınları, 2015.
- Balci, İsrail. **Hz. Ömer Döneminde Diplomasi**. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.

- Baltacı, Cahid. **İslam Medeniyeti Tarihi**. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Barış, Mustafa Necati. **H. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri**. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Basri, Ebu Amr Halife bin Hayat bin Halife el-Şeybani el-Asfari. **Tarihu Halife b. Hayyat**. Şam, Beyrut: Dar Al-Qalam Al-Resala Vakfı, h. 1431.
- Baş, Eyüp (ed.). **İslam Kurumları Tarihi El Kitabı**. Ankara: Grafiker yayınları, 2017.
- Baş, Eyüp (ed.). **İslam Medeniyeti Tarih El Kitabı**. Ankara: Grafiker yayınları, 2017.
- Baş, Eyüp (ed.). **İslam Tarihi**. Ankara: Grafiker yayınları, 2020.
- Başköylü, Mehmet. **H. Ebu Bekir ve H. Ömer Döneminde Devlet-Halk Münasebetleri**. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Baykal, Orhan. **İslâm İctimaî Hayatında Mescid ve Câmî**. İslam Medeniyeti Dergisi 4/38 (15 Kasım 1979), 13-53.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. **Ensâbü'l-Eşrâf**. Beyrut: Dar'ül Fıkr, h. 1417/m. 1996. (I- XIII)
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. **Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihleri**. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Beyazyüz, Kevser. **Mısır'da Toplum, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yaşam-Fethinden Emevîler Döneminin Sonuna Kadar (18-132/639-750)**. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Beyzavi, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer. **Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil Beydavi Tefsiri**. çev. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011.
- Bostancı, Ahmet vd. **Uluslararası Değişen Dünyada Cami ve Fonksiyonları Sempozyumu**. İstanbul: Ravza Yayınları, 2023.
- Bozkurt, Nebi. **Asr-ı Saadet'te Mescid ve Fonksiyonları**. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1984.
- Bozkurt, Nebi. **Mescid-i Aksâ**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.29/268-271. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Bozkurt Nebi-Küçükaşçı, Mustafa Sabri. **Mescid-i Haram**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.29/273-277. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Bozkurt, Nebi-Küçükaşçı, Mustafa Sabri. **Mescid-i Nebevî**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.29/281-290. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Boztaş, Şener (ed.). **H. Ali İlk Üç Halifeyle Kavgalı mıydı?** İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. **Edebu'l-Mufred**. çev. Rauf Pehlivan. İstanbul: Motif Yayınları, 2005.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. **Sahîh-i Buhârî** Kahire: Dar Al-Taseer, h. 1433/m. 2012). (I-X)

- Can, Yılmaz. **Hulefâ-İ Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme.** İSTEM 6 (01 Aralık 2005), 215-235.
- Can, Yılmaz. **İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme.** Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/8 (01 Eylül 1996), 123-134.
- Can, Yılmaz. **Minberin Cami Mimarisine Katılımı.** Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi 8/2 (01 Nisan 2008), 9-30.
- Canan, İbrahim. **Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi.** ed. Ahmet Hikmet Ünalı. Ankara: Akçağ Yayınevi, 1995.
- Cevdet Paşa, Ahmet. **Peygamberler ve Halifeler Tarihi.** ed. Metin Muhsin Bozkurt. İstanbul: Çile Yayınları, 1981.
- Cevzi, İbni Kayyım. **Bedai'ut-tefsir.** ed. Halil Aldemir. çev. Harun Öğmüş-Ahmet Ağırakça. İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2011. (I-V)
- Çalık, Bünyamin. **Camilerde ve Mescitlerde Dinen Caiz Olan ve Olmayan Davranışlar.** Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/3 (29 Ocak 2015), 0.
- Çaylak, Âdem. **İslam Siyasi Düşüncesine Hâkim Olan Genel ve Temel İlkeler.** Muhafazakâr Düşünce Dergisi 11/43 (15 Mart 2015), 137-152.
- Çelebi, Ahmed. **İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi.** çev. Ali Yıldırım. İstanbul: Damla Yayınevi, 1983.
- Çelebi, Evliya. **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi.** İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.
- Çelebi, Evliya. **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi.** çev. M. Sabri Koz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Çelik, Kürşat. **Beyrut Hz. Ömer Camii Vakfı (1840-1898).** Vakıflar Dergisi 46 (30 Aralık 2016), 117-133.
- Çelik, Mustafa. **Fıkhu's Sahâbe.** İstanbul: Fütüvvet Yayınları, 2006.
- Çetin, Atilla. **Dimyat.** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.9, s.309-310. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Çıtak, Ömer. **H. Osman ve Fıkıh İlmindeki Yeri.** Amasya: Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Çiçekana, Mehmet. **Muâz b. Cebel Hayatı ve Şahsiyeti.** Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Çil, Halit. **Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar).** Dini Araştırmalar 12/35 (01 Haziran 2009), 87-106.
- Çil, Halit. **H. Ömer'in Liderliği.** Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2009.
- Dağ, Mehmet Mecnur-Mücahit, Mustafa. **Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları.** Genç Müttefekkirler Dergisi 2/2 (15 Aralık 2021), 404-457.
- Dağci, Abdullah-Dağci, Tahir. **Camiye İlişkin İmgeler: Metaforik Bir Araştırma.** Balıkesir İlahiyat Dergisi 4/1 (29 Haziran 2018), 97-120.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah bin Abdürrahman ed-Dârimî. **Sünen-i Dârimî.** (Yayıncı yok) [İş adamı Şeyh Cum'an bin Hassan el-Zahrani'nin katkılarıyla basılmıştır] h. 1436-m. 2015. (I- II)
- Davutoğlu, Ahmet. **Devlet.** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.9/234-240. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.

- Davutoğlu, Ahmet. **Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi**. ed. Fethüllah Yılmaz. İzmir: Işık Yayınları, 2013. (I-VII)
- Demircan, Adnan. **İslam Tarihi ve Medeniyeti-3-Emevîler**. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Demircigil, Bayram. **Hasan-ı Basrî Kiraati ve Kur'an Tefsirine Katkısı**. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.
- Deniz, Ramazan. **Hız. Ali'nin Mısır Valisi Kays b. Sa'd'ın Hayatı ve Siyasi Kişiliği**. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Duman, Eşref. **Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmî Fetihler**. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Duri, Abdülaziz vd. **Bağdat**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.4/425-442. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Dündar, Mahmut. **Bir Din Eğitim Kurumu Olan Mescidin İslam'ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları**. Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi 1 (25 Haziran 2018), 191/205.
- Dündar, Mahmut. **Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Eğitim ve Öğretim**. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Ebu-l Hasan Mukatil bin Süleyman bin Beşir el-Ezdi el-Belhi, **Mukâtil bin Süleyman'ın Tefsiri**. Beyrut: Heritage Revival House, h. 1423. (V)
- Ebu Ubeyd el Kasım bin Selam bin Abdullah el Haravi el Bağdadi. **Kitabü-l Emval**. Beyrut: Dar el-Fikr, h. 1431.
- Ece, Abdurrahman. **Câbir b. Abdullah'ın Hayatı ve Hadis Rivayeti**. FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 9 (23 Haziran 2017), 145-194.
- Ekinci, Ekrem Buğra. **İslâm Hukuku Tarihi**. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2006.
- Erkocaaslan, Recep. **Hız. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Hız. Peygamber Sonrası İslâm Tarihindeki Rolü**. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.
- Erman, Uğur-Aydin, M. Sabih. **Çocukların Mescidlerden Uzak Tutulmasını Bildiren Rivayetin Tahrîc ve Tahlîli**. Marifetname 9/2 (26 Aralık 2022), 377-406.
- Esmacılı, Kobra. **Rey Şehrinin Tarihsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)**. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2019.
- Eş-Şafii, Ebu Abdullah Muhammed bin İdris bin el-Abbas bin Osman bin Şafi' bin Abdul Muttalib bin Abdul Menaf el-Muttalebi el-Kuraşi el-Mekki, **el-Müsned**. (Beyrut: Dar Al-Kütub el-İlmiyye, h. 1400.
- Eş-Şafii, Ebu Abdullah Muhammed bin İdris bin el-Abbas bin Osman bin Şafi' bin Abdul Muttalib bin Abdul Menaf el-Muttalebi el-Kuraşi el-Mekki. **El-Umm**. Beyrut: Daru'l Fikr, h1410/m. 1983. (I-VIII)
- Eyice, Semavi. **Amr b. Âs Camii**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.3/81-82. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Fayda, Mustafa. **Emîrû'l-Mü'minîn**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.11/156-157. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.

- Fayda, Mustafa. **Hulefâ-yi Râşidîn**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.18/324-338. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998.
- Fayda, Mustafa. **H. Ömer Zamanında Gayrı Müslimler**. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakıf Yayınları, 2019.
- Fayda, Mustafa-Koçak, Muhsin. **Ömer**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.34/44-53. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Gazali, Ebu Hamid Muhammed bin Muhammed el-Gazali el-Tusi. **İhya-u Ulumi'd-Din**. Beyrut: Dar-el Marife, h. 1431. (IV)
- Gedikli, Recep Tayip. **H. Osman Taraftarı Saîd b. el-Âs: Hayatı, Kişiliği ve İslâm Tarihindeki Yeri**. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Gezer, Bekir. **Kamu Yönetimi İlkeleri Açısından H. Ömer Dönemi Devlet İdaresi**. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Gök, Murat. **İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)**. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 20117.
- Gökalp, Hüseyin. **Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)**. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2019.
- Gökçe, Mehmet Nur. **Fethinden Abbâsilere Kadar Dımaşk (636-750)**. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. **Mü'minlerin Emiri H. Ali (r.a)**. İstanbul: Der Yayınları, 1990.
- Gözelceoğlu, Recep. **Kadınların Mescide Gelmelerini Yasaklayan Rivayetlerin Sosyolojik Arka Planı**. *Diyanet İlmi Dergi* 59/2 (19 Haziran 2023), 551-578.
- Gül, Muammer. **İslam ve Şehir**. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 6/23 (15 Mart 2010), 73-85.
- Gündoğdu, Yusuf Bahri. **Mescidlerin Ayrılmaz Bir Unsuru Olarak Eğitim**. *The Journal of Academic Social Science Studies* 4/Number: 45 (01 Ocak 2016), 313-313.
- Haber7. **Camii mi Doğru Yoksa Camisi mi?** Haber7. 2005. Erişim 31 Ağustos 2024. <https://www.haber7.com/kultur/haber/123115-camii-mi-dogru-yoksa-camisi-mi>
- Hamidullah, Muhammed. **El-Vesâiku's-Siyâsiyye**. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Hamidullah, Muhammed. **İslam Müesseselerine Giriş**. çev. İhsan Süreyya SİRMA. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Hamidullah, Muhammed. **İslam Peygamberi**. çev. Salih Tuğ. Ankara: Yeni Şafak Gazetesi, 2019. (I-II)
- Hamidullah, Muhammed. **İslam Peygamberi**. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Hamidullah, Muhammed. **İslama Giriş**. çev. İbrahim Arif Koytak. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Hançabay, Halil İbrahim. **H. Osman'ın Halife Seçilmesi**. *EKEV Akademi Dergisi* 58 (20 Mart 2014), 375-394.

- Hasan, İbrahim. **İslâm Tarihi**. çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011. (I-III)
- Hasanoğlu, Derya. **Zeyd b. Sâbit ve Kıraat İlmindeki Yeri**. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Kur'an Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Havva, Saîd. **el Esas fi's-Sünne-Siyretü'n-Nebeviyye**. çev. Abdurrahman Ali Ural vd. İstanbul: Aksa Yayın-Pazarlama, 1991. (I-VII)
- Heysemi, Ebu'l-Hasan Ali b. Eb'i Bekir Nureddin. **Mecmau'z-Zevaid ve-Menbau'l-Fevaid**. çev. Heyet. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2011. (I-XX)
- Hicazi, Tarık Ahmed. **Şia ve Mescid-i Aksâ**. çev. İsmail Yaşa. Konya: Meva Yayınları, 2010.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm. **Halifeler ve Fetihler (Esmâu'l-Hulefâ ve Fütûhu'l-İslâm)**. çev. Şaban Öz. Ankara: İlahiyat, 2004.
- İbni Ebi Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ehi Şeybe İbrahim el-Absi el-Kılfi İbn Ehi. **Kitabü'l-Meğazi Hz. Peygamber ve Dört Halife**. ed. Mehmet Azimli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- İbni Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed el-Cezeri. **El-Kâmil fit-Tarih Tercümesi**. çev. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991. (I-II)
- İbni Esîr, Ebu's-Sa'adat Mecdüddin el-Mübarek b. Muhammed b. Muhammed el-Cezeri. **Câmiu'l-Usûl**. çev. Kemal Sandıkçı-Muhsin Koçak. İstanbul: Eser Neşriyat, 2008. (I-XIX)
- İbni Haldun, Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun Hadrami. **Mukaddime**. çev. Halil Kendir. Ankara: Yeni Şafak, 2004.
- İbni Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. **Sahâbenin Faziletleri**. çev. Ayetüllah İslam Genç. Ankara: İtisam Yayınları, 2020.
- İbni Hibban, Muhammed b. Hibban b. Ahmed el-Büsti. **Es-Sîretü 'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ**. çev. Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbni Hibban, Muhammed b. Hibban b. Ahmed el-Büsti. **Mevaridu'z-Zam'an ila Zevaidi İbn Hibban**. çev. Hanîfî Akın. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012. (I-II)
- İbni Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm. **Sîret-i İbn-i Hişâm Tercümesi**. çev. Hasan Ege. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006. (I-IV)
- İbni İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî el-Kureşî. **Siyer-i İbni İshak**. çev. Sezai Özel. İstanbul: Akabe Yayınları, 1988.
- İbni İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî el-Kureşî. **Siyer-i İbni İshak Hz. Muhammed'in Hayatı**. ed. Mekki Yassıkaya. çev. Şafî Billik. İstanbul: Düşün Yayınları, 2012.
- İbni Kesir, İsmail b. Ömer. **El Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihî**. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağ Yayınları, 1994. (I-XV)
- İbni Kesir, İsmail b. Ömer b. Kesir. **Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri**. çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993. (I-XVI)
- İbni Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. **Sünen-i İbni Mâce Tercümesi ve Şerhi**. çev. Haydar Hatipoğlu. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012. (I-X)
- İbni Mübarek, Abdullah b. Mübarek. **Müsned-i Mübarek**. çev. İshak Doğan. Konya: Hüner Yayınları, 2012.

- İbni Sa‘d, Muhammed b. Sa‘d b. Menî el-Hâşimî el-Basrî. **Kitâbü’t-Tabakâtî’l-Kebîr**. ed. Adnan Demircan. çev. Abdullah Yıldız vd. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020. (I-II)
- İnan, Handan. **Hiz. Osman Döneminde İktisâdi Hayat**. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- İpek, Ali. **İlk İslami Dönemde Azerbaycan (632-750)**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta çağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1999.
- İsbehânî, Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshâk. **Hilyetu’l evliyâ ve-tabakâtul-esfiyâ**. çev. Hüseyin Yıldız vd. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015. (I-XII)
- Kaçar, Yusuf. **Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Yapımı ve Bakımı Fonu Bütçe ve Muhasebe Düzeni**. *The Journal of Social Science* 4/8 (2020), 705-719.
- Kallek, Cengiz-Türer, Osman. **Biat**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.6/120-125. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992.
- Kamacı, Fatimatü Zehra. **Hiz. Peygamber’in Mescid-i Nebevî’deki Günlük Hayatı**. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Kapar, Mehmet Ali. **HANİFE (Benî Hanîfe)**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.16/42. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Kapıcı, Ömer Vehbi. **Hiz. Ömer’in Öngörülleri (Dinî, Siyasî, Sosyal ve Kültürel)**. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Karabulut, Serdar. **İlk İslam Şehirlerinde Çarşı ve Pazarlar**. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/1 (30 Haziran 2018), 147-165.
- Karakoç, İrem. **Hicrî Birinci Yüzyılda Hukukçu Kavramı**. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 16 (01 Temmuz 2014), 4225-4259.
- Karaman, Hayreddin vd. **Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir**. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Karataş, Mustafa. **Hiz. Peygamber’in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları: Medine Örneği**. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 28 (30 Aralık 2013), 59-84.
- Kaya, Murat. **Hiz. Osman (r.a)’dan 111 Hayat Ölçüsü**. İstanbul: Erkam Yayınları, 2015.
- Kaya, Murat. **Hiz. Ömer (r.a)’den 111 Hayat Ölçüsü**. İstanbul: Erkam Yayınları, 2015.
- Kayaoğlu, İsmet. **İslam Kurumları Tarihi**. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Kazıcı, Ziya vd. **Tâlim ve Terbiye**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.39/515-548. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Keskin, Hasan-Demir, Abdullah. **Kur’an ve Sahâbe Sempozyumu**. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Kettani, Muhammed Abdülhay. **Hiz. Peygamber’in Yönetimi Et-Teratib’ul-İdariye**. çev. Ahmet Özel. PDF: İz Yayıncılık, 2003. <https://openmaktaba.com/hz-peygamberin-yonetimi-imam-kettani-pdf/>
- Kızılyar, Zeynep. **Yakubî’nin Tarihi’ne Göre Hiz. Ali Dönemi Siyasi Olayları**. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Koç, Hasan. **H. Ömer Döneminde (634-644) el-Cezîre'nin Fethi**. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Koç, Mehmet. **Cuma Namazının Sıhhat Şartlarından Olan Şehir, Cami ve İzin Konularının Osmanlı Hukukundaki Yeri**. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD) 21/2 (25 Aralık 2021), 573-597.
- Koçinkağ, Mansur. **Hicrî İlk İki Asırda Irak'ta Görev Yapan Kadılar**. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11 (31 Aralık 2017), 27-44.
- Koçyiğit, Tahsin. **Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri**. *İSTEM* 24 (01 Aralık 2014), 13-41.
- Korkmaz, Faruk. **Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri**. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Köksal, M. Asım. **Peygamberler Peygamberi Hz. Muhammed s.a.v ve İslamiyet**. ed. Ömer Çetinkaya vd. İstanbul: Işık Yayınları, 2008. (I-IV)
- Köse, Hızır Murat. **Siyaset**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.37/294-299. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Kubat, Mehmet. **İslâm Toplumunun Birlik ve Beraberliğini Sağlama Merkezleri Olarak Câmî ve Mescidler**. Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi 10/2 (31 Aralık 2020), 5-31.
- Kurnaz, Şuayip. **Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü**. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Kurtbil, Zeynep Hatice. **Cizre Ulu Cami**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. c.42. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012.
- Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b Ahmed. **el-Cami' Li Ahkâmi'l-Kur'ân**. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruc Yayınları, 2005. (I-XX)
- Kuş, Fatma. **Urfa Ulu Cami**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. c.42. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012.
- İsfahani, Rağıp. **Müfredat / Kur'an Kavramları Sözlüğü**. çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Macit, Hasan. **H. Ömer Devri Şam Bölgesinin (Kudüs ve Dımaşk) Fethi ve Bölgeye Atanan Valiler**. Tarih ve Tarihçi 2/2 (31 Aralık 2023), 172-191.
- Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir. *El-Muvatta*. Beyrut: Er-Risale Vakfı, h. 1412/m. 1991. (I-II)
- Maverdi, Ali b. Muhammed b. Hasan. **Ahkâmı s-Sultaniyye**. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Mekki, Ebu Talib. **Kûtu'l-Kulûb Fi Muameleti'l-Mahbub ve Vasfu Tarik'l-Mürîd lâ Makâmî't-Tevhid**. çev. Dilaver Selvi-Ali Kaya. İstanbul: Semerkand Basım Yayım Dağıtım, 2004.
- Midilli, Muhammet Enes. **Memlükler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemaya Sunduğu Mansıplar**. İslam Araştırmaları Dergisi 44 (11 Temmuz 2020), 37-73.
- Mübarekfûri, Safiyyürrahman. **H. Peygamber'in Sireti, Ahlakı ve Daveti**. ed. Faik Akçaoğlu. çev. Mustafa Genç. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, **Sahîh-i Müslim** Beyrut: Dar Touq en-Necat, 1433. (I-IV)

- Nasırabadı, Gülseren Azar. **Büyük Selçuklular Dönemi'nde Hemedan'ın Siyasi Tarihi**. Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi 12 (29 Haziran 2020), 209-236.
- Nedvi, Ebu'l-Hasen. **H. Ali el-Murtaza**. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: Risale Yayınevi, 2015.
- Nevevi, Muhyiddin. **Müslim Şerhi el-Minhac ve Sahih-i Müslim**. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2012. (I-XII)
- Noorulhak, Ahmad Jawid. **İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci**. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Numani, Şibli. **Bütün Yönleriyle H. Ömer ve Devlet İdaresi**. çev. Talib Yaşar Alp. İstanbul: Hikmet-Dava-Çağ Yayınları, 1975. (I-II)
- Orhan, Fidan. **Rivayetler Işığında H. Peygamber Devrinde Kadın Mescid İlişkisi**. İstanbul: Dua Yayıncılık, 2012.
- Orman, İsmail. **Harran Ulucami**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. c.42. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012.
- Orta, Fatih. **H. Ömer Zamanında Müslümanların Kudüs'ü Fethi**. Yeni Fikir Dergisi 10/21 (23 Aralık 2018), 16-22.
- Oruç, Haydar. **Mescid-İ Aksa: Tarihi, Statüsü ve Güncel Gelişmeler**. Ortadoğu Çalışmaları Merkezi ORMER 15 (2015).
- Önder, Abdullah. **Erken Dönem Kûfe'de Mescidlerin Fıkıh Tedrisatındaki Yeri ve Önemi**. Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi 9/1 (30 Haziran 2023), 113-144.
- Öner, Abdülkerim. **H. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları**. EKEV Akademi Dergisi 84 (27 Aralık 2020), 1-20.
- Öner, Abdülkerim. **Beytülmal Devlet Hazinesi**. İstanbul: Siyer Yayınları, 2019.
- Önkal, Ahmet vd. **Cami**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.7/46-92. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Öz, Mustafa vd. **İmamet**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.22/201-207. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Özgüdenli, Osman Gazi. **Rey**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.35, s.40-41. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008.
- Özgüdenli, Osman Gazi-Sayan, Yükselen. **Merv**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.29/221-225. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Özlü, Serdar. **Dört Halife Döneminde İç Güvenlik**. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2003.
- Özsoy, Yasemin. **H. Ömer Dönemi Aile Yapısı ve Kültürdeki Değişim**. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Öztürk, Ayşegül. **H. Ömer Döneminde Güneydoğu Anadolu'daki Fetih Hareketleri**. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Öztürk, Mehmet. **İslam Hukukunun Teşekkülü Sürecinde H. Ali'nin Rolü**. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2012.

- Öztürk, Merve (ed.). **Laikleşme Sürecinde Camiler: Geç Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Paksu, Ömer Faruk. **Kainâtın Efendisi Peygamberimizin Hayatı**. İstanbul: Nesil Yayınları, 2016.
- Parla, Canan. **Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi**. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi 1/22 (2005), 57-84.
- Pırlanta, İsmail. **Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur**. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2010.
- Pilavcı, Fatmanur. **Râşid Halifeler Döneminde Sosyal Değişmeler ve Toplumsal Etkileri**. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Rahman, Zabihur. **Sind Bölgesinin Fethi ve İslâmlaşması**. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi ve Sanatları Programı, Doktora Tezi, 2019.
- Razi, Fahrüddin. **Tefsîr-İ Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb**. ed. Ahmet Hikmet Ünalı. çev. Lütfullah Cebeci-Sadık Doğru. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988/2002. (I-XXIII)
- Robinson, Francis ed. **Cambridge Resimli İslam Dünyası Tarihi**. çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Rudani, Muhammed b. Muhammed. **Büyük Hadis Külliyyatı Cem'ul-Fevaid**. çev. Naim Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.(I-V)
- Sabuncu, Ömer. **Hiz. Ömer Dönemin'de (634-644) Beytülmakdis'in Fethi ve İskân**. Journal of Islamicjerusalem Studies 21/3 (31 Aralık 2021), 335-352.
- Sahillioğlu, Halil. **Antakya**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.3/228-232. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Sallabi, Ali Muhammed. **Birinci Halife Hiz. Ebubekir (ra)**. ed. Mustafa Kasadar. çev. Şerefettin Şenaslan. İstanbul: Ravza Yayınları, 2006.
- Sallabi, Ali Muhammed. **Dördüncü Halife Hiz. Ali (ra) Hayatı Şahsiyeti ve Dönemi**. ed. Mustafa Kasadar. çev. Şerefettin Şenaslan. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.
- Sallabi, Ali Muhammed. **Halife Hiz. Hasan (ra)**. ed. Mustafa Kasadar. çev. Harun Ünal vd. İstanbul: Ravza Yayınları, 2006.
- Sallabi, Ali Muhammed. **İkinci Halife Hiz. Ömer (ra)**. ed. Mustafa Kasadar. çev. Mehmet Akbaş. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.
- Sallabi, Ali Muhammed. **Siyer-i Nebî Olayların Sunuluşu ve Tahlili Dersler ve İbretler**. ed. Mustafa Kasadar. İstanbul: Ravza Yayınları, 2019. (I-II)
- Sallabi, Ali Muhammed. **Üçüncü Halife Hiz. Osman (ra)**. ed. Mustafa Kasadar. çev. Ayhan Ak. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.
- Sarıcık, Murat. **Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi**. İstanbul: Nesil Yayınları, 2016.
- Sarıçam, İbrahim. **Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı**. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002.
- Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin. **İslam Medeniyeti Tarihi**. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Sâri, Ali. **Medine'de Osmanlı Dini İmar Faaliyetleri: Mescid-i Nebevi Örneği (1818-1861)**. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

- Sarkoz, Betül. **Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Gazze**. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Sayan, Yunus Emre. **Muâz b. Cebel ve Eğitimciliği**. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/2 (30 Aralık 2021), 1107-1140.
- Seyithanoğlu, Kenan. **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989. (I-II)
- Seyyid, Eymen Fuad vd. **Kahire**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.24/173-191. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001.
- Sıddıki, Cevad. **Mescitten Medreseye Dönüşümün Kurumsal ve Düşünsel Açından İncelenmesi**. Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD) 1/2 (05 Aralık 2014), 147-163.
- Sifil, Ebubekir. **Abdullah b. Sebe**. Prof. Dr. Ebubekir Sifil. 25 Aralık 2015. Erişim 21 Temmuz 2024. <https://ebubekirsifil.com/dergi-yazilari/abdullah-b-sebe/>
- Sinanoğlu, Mustafa. **Sînâ**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.37/221-222. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Sivasi, Şemseddin. **Menâkıb-ı Çehâr-yâr-ı Güzîn**. çev. Mehmet Arslan. İstanbul: Sivas Belediyesi Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, 2017.
- Söylemez, M. Mahfuz. **Kûfe'nin Siyasi Tarihi**. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Subaşı, Ebubekir. **Allah'ın Kılıcı Hâlid b. Velid**. İstanbul: Aden Yayınevi, 2018.
- Suyûti, Abdurrahman b. Muhammed Celâleddîn. **Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bil-Me'sûr**. çev. Zekeriya Yıldız. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012. (I-XVI)
- Suyuti, Abdurrahman b. Muhammed Celâleddîn. **El-Câmiu's-Sağîr**. ed. Serhat Vurucu. çev. Seyyit Avcı. Konya: Serhat Kitabevi, 2013. (I-III)
- Suyuti, Abdurrahman b. Ebi Bekir Celaledin el-Suyuti, **Tarih'ul-Hulefa**. (Nizar Mustafa el-Baz Kütüphanesi, h. 1425/m2004.
- Sütçü, Kübra. **Hadisler Bağlamında Kadınların Camide Cemaatle Namaza Katılımı Meselesi**. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Şanverdi, Abdurrahman. **İlk Üç Halife Döneminde Siyasi, Sosyal ve Dini Etkisi Yönüyle Hz. Ali**. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Şeker, Dursun Ali. **H. Osman (ra) Döneminde Devlet Yapısı ve Sosyal Hayat**. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Şeker, Mehmet. **İslam Tarihi ve Medeniyeti Râşid Halifeler Dönemi**. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Şen, Abdurrahim. **Hulefâ-İ Râşidîn'in Halife Seçilme Şekilleri**. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Şen, Korkmaz. **Bitlis Ulu Camii ve Bitlis Kalesine Ait İki Önemli Kitabe**. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi 5/10 (31 Ekim 2018), 147-156.
- Şen, Korkmaz. **H. Ömer'in Yedigârı Muş Ulu Camii ve Hacı Ali Evliya (Abdolvahab Gazi) H. Türbesi**. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 65 (18 Aralık 2020), 487-516.

- Şentürk, Mustafa. **Kuruluşlarından Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Sonuna Kadar Basra ve Kûfe Valileri**. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed bin Cerir. **Câmi'ul Beyân fî Tefsir'il Kur'ân**. çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996. (I-IX)
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed bin Cerir. **Tarihü'l Ümem vel-Müluk**. çev. M. Faruk Gürtunca. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2003. (I-IV)
- Tahavi, Ebu Cafer. **Ahkâmu'l-Kur'ân**. ed. Faik Akçakocaoğlu. çev. Mustafa Genç. İstanbul: Beka Yayınları, 2012. (I-IV)
- Tan, Zeki. **Kur'ân'a Göre Toplumsal Farklılıkları Bir Arada Yaşatmada Mabetlerin Fonksiyonu**. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2 (01 Ekim 2012), 1-30.
- Tanrıverdi, İsmail. **Eş 'as b. Kays el-Kindî'nin Hayatı Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri**. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Tekin Balta, Semra. **İslam Hukuku ve Mer'i Hukukta Cami/Mescidlerin Kuruluşu, İdaresi ve Hususi Hükümleri**. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Tellioğlu, İbrahim. **Hicri Birinci Asırda Musul**. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Temir, Hakan. **Basra Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı**. İstanbul: Siyer Akademi, 2021.
- Temmavi, S. Muhammed. **Hz. Ömer ve Modern Sistemler**. ed. Burhaneddin Kayhan. çev. M. Vesim Taylan. İstanbul: Kayihan Yayınları, 1993.
- Tezcan, Tuğrul. **Sünnet'te İstişâre ve Hz. Peygamber'in İstişare Anlayışının Hulefâ-yi Râşidîn'in Hayatına Yansımaları (İstişare Uygulamaları)**. Dini Araştırmalar 13/37 (01 Haziran 2010), 93-122.
- Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. **Sünen-i Tirmizi Tercümesi**. çev. Abdullah Parlıyan. Konya: Konya Kitapçılık, 2004. (I-III)
- Tomar, Cengiz vd. **Şam**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.38/311-325. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Tomar, Cengiz. **Taberiye**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.39/323-324. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Tuncel, Metin-Özaydın, Abdülkerim. **Cizre**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.8/37-39. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Tunç, Kıvanç. **İlk İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Diyarbakır'ın Fethi**. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Turan, Maşallah. **Müfessirlerin 'Mescid-i Aksâ' Hakkındaki Görüşleri: İsrâ Suresi 1. Ayetin Tefsiri Bağlamında**. Journal of Islamicjerusalem Studies 20/3 (31 Aralık 2020), 297-308.
- Turan, Veysi. **Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2023.
- Turcan, Talib. **Şûra**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.39/230-235. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.

- Turgut, Bahattin. **İslâm Medeniyetinde Vakfiye: Hz. Ömer Örneği**. İlahiyat Tetkikleri Dergisi 50 (31 Aralık 2018), 271-293.
- Tüfenk, Hilal. **Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)**. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Tümer, Günay vd. **Din**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.9/312-349. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Türk, Hüseyin. **Antakya'da Dinlerarası Hoşgörü ve Habibi Neccar Örneği**. Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Folklor ve Edebiyat Dergisi 22/87 (Mart 2016), 155/172.
- Uluçam, Abdusselam. **Hama**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.15/398-399. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Uslu, Recep. **Horasan Tarihi**. İstanbul: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1997.
- Ünal, Sadettin vd. **Kâbe**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.24/14-26. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001.
- Vakıdı, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer. **Hz. Peygamber'in (s.a.v) Savaşları Kitab-ül Meğazi**. ed. Adnan Demircan. çev. Musa K. Yılmaz. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014.
- Yazıcı, Talib. **Halep**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. c.15. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Yazıcı, Talib-Özel, Ahmet. **Emeviyye Camii**. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.11/108-111. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Yıldırım, Muhammed Emin. **Sahâbe İklimi En Güzel Örneğin En Güzel Örnekleri; 82 İl 82 Sahâbe**. İstanbul: Siyer Yayınları, 2016.
- Yıldırım, Mustafa. **İlk Dönem İslam Sanatının Oluşumu**. 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum. 4/10 (25 Mayıs 2015), 59-70.
- Yıldırım, Münir. **İlahiyat Araştırmaları**. Ankara: Akdemisyen Kitabevi, 2019.
- Yıldırım, Sadettin. **Hz. Ebû Bekir'in Hayatı ve Tarihi Şahsiyeti**. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yıldız, Leyla. **Diyarbakır İlçelerindeki Ulu Camiler**. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yılmaz, Abdülkadir. **Selman el-Farisi'nin Hayatı, İslam Tarihindeki Yeri ve Tesirleri**. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Yılmaz, Can. **İslam Şehirlerinin H. 1-111. (M. VII-IX.) Y.Y. Fiziki Yapısı**. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1991.
- Yılmaz, Murat. **Hadisler Işığında Kadınların Cami Âdâbı**. Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yılmaz, Hüseyin. **Camilerin Eğitim Fonksiyonu**. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Yüksel, Ahmet Turan. **Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler**. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9/9 (01 Ekim 1999).

- Yükselen, Aşkın. **Cezire (Yukari Mezopotamya)’nin Fethedilme Süreci**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Zeydan, Corci-Gök, Nejdet. **İslam Uygarlıkları Tarihi**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Zühri, İbn Şihâb. **El-Meğâzî İlk Dönem İslam Tarihinde Savaşlar**. ed. Mehmet Azimli. çev. Mehmet Nur Akdoğan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- En Eski Mabet Göbeklitepe mi? | Doğu’dan Batı’ya Tarih Vav TV**”. haz. Vav TV. *Youtub* Yayın Tarihi 27 Mayıs 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=wBDpSyboeuM>
- Gizemli Tarih: Göbeklitepe | TRT Belgesel**”. haz. TRT Belgesel. *Youtub* Yayın Tarihi 15 Nisan 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=s35TW70K4CU>
- Göbeklitepe Bir Tapınak mıdır, Neden İnşa Edilmiştir?** haz. HT Bilim Tarih Felsefe. *Youtub* Yayın Tarihi 02 Eylül 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=TCwxQKTOiwE>
- Halifeler Döneminin İlk Yapısı Sa’saa Camisi**. Erişim 10 Temmuz 2024. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/Halifeler-donemi-ilk-yapisi-sasaa-camisi-10565.html>
- İdare Hukuku Ders Notu**. T.C Adalet Bakanlığı Eğitim Dairesi Başkanlığı, ts. Erişim 23 Haziran 2024. Chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://edb.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/266202015435213-%C4%B0DAREHUKUKU.pdf
- Yeni Akit Gazetesi. **Şia inancına göre Mescid-i Aksâ Kudüs’te değil**. Erişim 29 Ağustos 2024. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/sia-inancina-gore-mescid-i-aksa-kuduste-degil-1544063.html>